

Lise Vogel

marksist teoride

kadın

Lise Vogel Marksist Teoride KADIN

Pencere 9

Pencere Yayınları

Lise Vogel
Marksist Teoride Kadın

Bu kitap Pluto Press 1983
İngilizce baskısından
dilimize çevrilmiştir.
Birinci Baskı: Temmuz 1990
Kapak: Hasan Seçkin
Kapak Baskı: Matbaa 70
Dizgi: Papirüs Basım
Baskı: Doyuran Matbaası
PENCERE YAYINLARI: 6
Kadın Dizisi: 1

Lise Vogel

**Marksist Teoride
KADIN**

Çev.: Mine Öngören

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
Giriş	11
Sosyalist-Feminizm	
On Yılın Tartışması	20
Sosyalist-Feminizm ve Kadın Sorunu	38
Markx ve Engels	
İlk Görüşler	47
Marx: Olgunluk Yılları	62
Engels: Hatalı Formül	78
İkinci Enternasyonal	98
Devrime Doğru	109
Kadın Sorunundan Kadının Özgürlüğüne	
İkili Bir Miras	128
Emek Gücünün Yeniden Üretimi	136
Ev Emeği ve Ötesi	151
Kaynakça	176

*Annem Ethel Morell Vogel ile
teyzem Anna Vogel Collonis'in
sevgili anılarına...*

ÖNSÖZ

Kitabımla ilgili çalışmalarına on yıldan uzun bir süre önce başladım. 60'lı yılların sonlarında pek çok kadın gibi, o dönemlerde ortaya çıkan Kadın Özgürlükleri Hareketi'ne katılmam, Marksist Teori'yi keşfetmemle çakışmıştır. Başlangıçta, Kadın Özgürlükleri Hareketi'nin öncüleri olarak, Marksist Teori'yi biraz genişletip, sorunlarımızı ortaya koyabileceğimizi sanmıştık. Ama kısa zamanda bunun 'mekanik' bir çözüm olduğunu farkettilik. Geriye açıklanması gereken pek çok nokta kalıyordu. Marksist Teori ve kadının ezilmişliğinde Sosyalist geleneğin baştan aşağı yorumlanması gerekiyordu. Bunu farkedince, bazıları Marksizm'den tamamen ayrıldı. Diğerleri Marksist Teori'yi, sosyalist geleneğin yetersizliklerini ortaya çıkaracak bir "sosyalist-feminist" sentez geliştirmek amacıyla kullanmakta ısrar ediyordu. Bu yaklaşıma bir sempati duymakla birlikte, başlangıçtaki Marksist Teori'nin genişletilmesine yönelik çalışmaları izledim. Ve tabii; daha ilk adımda Marksist Teori'nin ne olduğunun açıklanması gerektiğini hissettim. Ayrıca, söz konusu kadın sorununa ilişkin belli başlı 19. yüzyıl yapıtlarına dikkatlice bir göz atmak, teorik geleneğin son derece çelişkili olduğunu apaçık ortaya koyuyordu. Son bir kaç yıldır, bu çelişkiler ve ilgili sorunların karşılaştırması üzerinde çalıştım. Ve sonuçta bu kitap ortaya çıktı. Kitabın sunuş sırası, doğal olarak, sorunlar üzerinde kendi düşünüş biçimimin gelişimine paralel bir şekil aldı. Yani kitap "Sosyalist-Feminist" teorisinin bir değerlendirmesiyle başlar; sonra 19. yüzyıl yapıtlarını okurken getirdiğim eleştirilere devam ederek kadının ezilmişliğinin, toplumun genel gelişimi içinde teorik incelemesiyle son bulur. Kitabım üzerinde çalışırken, kadının ezilmişliği sorununu ortaya çıkarmak amacıyla girilen "Sosyalist-Feminist" çabalara giderek daha derinleşen bir saygı duydum. Ama yine de; Kadın Özgürlükleri adına gelecek savaflara teorik olarak yol gösterecek en iyi yolun

'Sosyalist-Feminist' sentezdense, Marksist Teori'nin canlandırılması olduğuna inanıyorum.

Kadının ezilmişliği üzerinde ilk çalışmalarını başlattığım sırada, Marx'ın bir yazısı dikkatimi çekti. Bu yazıda Marx dini ideolojilerle toplumsal gerçekler üzerine yorum yaparken kutsal Hristiyan ailesini örnek gösteriyor ve şöyle diyordu: "Kutsal ailenin sırrının, dünyevi yani 'yaşayan' ailede gizli oluşunun keşfedilişiyle, dünyevi ailenin teorik olarak eleştirilmesi ve pratikte tümüyle değiştirilmesi gerekir."¹ Bu sözleriyle Marx'ın da, aile kavramının kökeninde bir tarihsel materyalist anlayışın varlığını yakalamış olduğunu farkettim. Gerçekte de, sosyalistler 'dünyevi aile'yi eleştirdikleri kadar değiştirmeyi de denemişlerdir. Her ne kadar etkinliği yetersiz ve kısıtlı olmuşsa da, bir yüz-yıllı aşkın bir süredir bu çaba gösterilmiştir. Günümüzde Kadın Özgürlükleri Hareketi'ne neden olan koşullar, kanımca, çok daha yetkin bir eleştiriye ve gerçek bir devrim olabilecek büyük bir değişikliğe olasılık sağlamıştır. Ama olasılıklar her zaman kesinlik kazanmaz. 1971 yılında Juliet Mitchell, Kadın Özgürlük Hareketi'ni; sosyalist liberallerle radikal feministler arasındaki muhtemel bir savaş şeklinde açıklamıştı. Juliet Mitchell'in o yıllarda yaptığı dolaylı tanım, bence, bugün hâlâ geçerlidir:

Feminist bilincimizi sonuna kadar geliştirmeli ve aynı zamanda ezilmişliğimizin bilimsel bir sosyalist tahliliyle bu bilinci bir kalıba sokmalıyız. Bu iki gelişim aynı anda yürümelidir - feminist bilinç 'doğal' olarak sosyalizme dönüşmez, dönüşmesi de gerekmez: ikisi eşit önem taşır ve bir arada geliştirilmelidir. Salt feminist bilincimizi geliştirsek... politik bilinç değil, çalışan sınıf örgütleri arasında ekonomi ya da Üçüncü Dünya Ulusları arasında şövenizme yakın bir kısır döngü içinde kalırız. Yani salt kendine dönük bir bakışla, yalnızca bir tek kesimi ve yalnızca bu kesimin çıkarını gören bir bakış açısı elde ederiz. Oysa politik bilinç tüm ezilmişliklere karşılık verebilir.²

Kısacası çalışmalarımı yönlendiren çıkış noktası, karşılık verme gereğinden yola çıkarak kadının ezilmişliğini çözme arzusu oldu. Ve bu soruna Lillian Robinson'un şiirinden bir satırla öz

1. Karl Marx ve Frederick Engels. 'Selected Works in One Volume. Sayfa 29. Lise Vogel. "The Earthly Family." Bu, Marx'ın 1845 notlarının Engels tarafından 1888 yılında yeniden kaleme alınmış şeklidir. Engels'in çalışmasının daha doğru çevirisi ve konu üzerinde herhangi bir tartışma için, Bkz. 4. Bölüm'de 5. dipnot.

2. Juliet Mitchell. 'Women's Estate'. Sayfa 93-94

bir yanıt veriyorum:³

"Kadın mı?

Evet."

Bazı ilginç makaleleri çok geç farkettiğim için kitabıma dahil edemedim. Bunlar, ataerkil kavramının sınırlı tartışmasına girdiğim bölüm ile cinsiyet, ırk ve sınıf kavramlarının ezilmişliğin kıyaslanabilir nedenleri olarak paralelleştirilmesinden doğan problemleri ele aldığım bölümle yakından ilgili makalelerdi. Toplum tarihinin son incelemelerinde ataerkil kavramının; kadının ezilmişliği, aile yaşamı ve toplumun türeyişi arasındaki karmaşık ilişkiyi açıklamaya yeterli olmadığı belirtiliyor. Bu konuda aile geliri ve cinsiyete göre iş ayrımı üzerine iki araştırma özellikle ilginçtir. [Martha May, "The Historical Problem of Family Wage: The Ford Motor Company and the Five Dollar Day," *Feminist Studies* 8(1982): 399-424.] [Ava Baron, "Women and the Making of the American Working Class: A Study of the Proletarianization of Printers," *Rewiew of Radical Political Economics* 14, no 3 (Fall 1982) 23-42)]. Farklı ezilmişliklerin paralelleştirilmesindeki sorun bir kaç ayrı çalışmada ortaya konmuştur. Zenci kadının tarihçesini belgeleyen ve kadının ırk ve ulus olarak ezilmişliğinin belli sonuçlarını tahlil eden bu çalışmalardan biri Jacqueline Jones'a aittir. Jones, Amerikan çiftliklerinde çalışan köle ailelerin, köle toplumu adına destek ve özerklik alanı oluştururken aynı anda ataerkil aile ilişkilerinin tohumlarını attığını gösteriyor. ["'My Mother was Much of a Women!?' Black Woman, Work and the Family Under Slavery," *Feminist Studies* 8 (1982): 235-269] Bonie Thornton Dill ise ezilen grupların tarihinin, bu gruplar içindeki kadınların bugünkü toplumsal katılımını nasıl etkilediğini tahlil ediyor. ["'Race, Class, and Gender': Prospects for IAll-inclusive Sisterhood," *Feminist Studies* 9 (1983): 131-150.] Bu tür çalışmalar, zenci kadının çağdaş hemcinslerinin hareketlerine karşı genel güvensizliğinin altındaki gizli nedenlere ışık tutmuştur. Çünkü feministlerin cinsiyetçi ve ırkçı baskıların ilişkisini ve kardeşliği vurgulayışı; ırk ve ulus olarak ezilmişliğin kendine özgü nedenlerini yadsıyan bir yaklaşımdır. Jones Dill ve diğerleri; cinsiyet, ırk ve sınıf kavramlarının birbirine koşutluğundan uzaklaşmakla, zenci kadının özel sorunlarına cevap veren stratejik bir yönlendirmenin temelini atmışlardır. Dill'in ifadesini burada aynen aktarıyorum: Feminist ve Sosyalistler; kadını çok daha sağlam bir temele dayanarak birleştirebi-

3. Lillian Robinson. "The Question." "Robinson on the Woman Question."

lecek toplumsal bir değişim için strateji geliştirmeyi istiyorlarsa, kadının genel benzerliklerinden yolaçıkan varsayımlara dayandırılmış kardeşlik yaklaşımını aşmaları gerekir. Kitabımla ilgili çalışmalarım süresinde bana destek olan ve yararlı eleştiriler getiren tüm dostlarının ve benimle çalışan değerli kişilerin her birini burada tek tek sıralamam mümkün değil. Çalışmalarım ilk şeklini aldığı sırada, pek çok kişinin eleştirisel yargılarından yararlandım. Özellikle Lee Austin, Egon Bittner, Ron Blackwell, Ralp Miliband, Molly Nolan ve Charlotte Weissberg'e bu aşamadaki yorumları için minnettarım. Aynı zamanda Jeanne Butterfield, Marlene Fried, Sheila Mortfield, Susan Okin, Tim Patterson, Rayna Rapp, Carol Robb ve bazı araştırmacı grup üyelerine teşekkürlerimi iletmek isterim. Kitabımı basıma hazırlarken bir kaç dostum tekrar tekrar önemli ve büyük bölümleri okuyarak bana yardımcı oldular: Jill Benderly, Ira Gerstein, Nancy Holustrom, Beth Lyons ve Busan Reverby'nin özellikle teorik tartışmalar ve politik ayrıntılar üzerindeki yorum ve önerileri için kendilerine özel olarak teşekkür ediyorum. Rutgers University Press ve özellikle editörlüğümü yapan Marlie Wasserman'a bu projemde bana verdiği destek için ve metin editörlüğümü yapan Barbara Westergaard'a kaliteli düzeltimleri, zekası ve sezgisi için takdirlerimi belirtmek istiyorum.

Ve son olarak, özgürlük hareketlerine katılımlarıyla en teorik projeme bir anlam katan tüm dünya kadınlarına teşekkür ederim. Onlarsız, bu kitap var olamazdı.

GİRİŞ

60'lı yıllar, hemen hemen kapitalist düzenin hüküm sürdüğü tüm ülkelerde Kadın Özgürlükleri Hareketi'nin ortaya çıktığı dönemdir. Ve bu, yarım yüzyıldır görülmeyen kayda değer bir olaydır. Kuzey Amerika'dan başlayan militan feminizmin bu ikinci uyanışı çok süratli bir biçimde dünyaya yayıldı: Kuzey Amerika'nın uyarıcı hareketine ilk kez İngiltere ve diğer Avrupa ülkeleri katıldı. Ardından Japonya, Hindistan, İran ve Latin Amerika gibi ülkelerde de yeni bir feminist bilinç ortaya çıktı. 1960-70 yıllarının hareketi, daha önceki feminizm akımını andırıyorsa da, gerçekte yeni oluşan toplumsal koşullar bütününe belli bir tepkiydi. Kendi oluşumu içinde sosyalist-feminizm ya da Marksist-feminizm olarak bilinen ve birbirine bağlı iki geleneği birleştirmeyi amaçlayan eğilim, bu yeni akımın farklı özelliklerinden biriydi. Sosyalist-feminizm, "ataerkil kavram ile kapitalizmin birbiriyle ilişkisini ortaya çıkaran özgün bir politikayı simgeler. Ve bu arada cinsellik, sınıf çelişkileri ve ırk sorunlarını ele almayı amaçlar."¹

60 sonlarında sosyalist-feminist bir akımın çıkışı, çok önemli bir gelişmeydi. Sosyalist-feminizm, anti-empyrialist ve diğer ülke içi ve dışı ilerici hareketlerle dayanışma içindeydi. Aynı anda da, erkek üstünlüğünün tüm insanlığın ezilmişliğinin kökeni kabul eden ve kadın özgürlüğü önündeki başlıca engel olduğunu savunarak yaygınlaşan radikal-feminist akımın karşısına çıktı. Ne var ki, '70 ortalarında sosyalist-feminist akımda bir gerileme başgösterdi. Bu, anti-empyrialist hareketin yavaşlaması ve pek çok kadının tümüyle özgürlük hareketinden değilse bile, sosyalist-feminist örgütten uzaklaşmasından kaynaklandı. Bu durumda, radikal-feminizmin teorik ve örgütsel yaklaşımları sosyalist-feministlere daha çok yol gösterir olmuştu. Özellikle cinsellik, insan ilişkileri, ideolojiler ve tarih boyunca ısrarla sürüp giden erkeğin üstünlüğü gibi konularda etkin oluyordu. Aynı zamanda, devrimci hareketler ve sosyalist ülkelerde yaşanan olaylar, kadını sosyalist-feministliğin acil sorunlarından uzaklaştırmaya başlamıştı. Var

1. Red Apple Collective. "Socialist-Feminist Women's Unions." Sayfa 39. Sosyalizm ve Marksizm'in farklı anlamları nedeniyle ABD'deki çağdaş kadın hareketleri ile ilgili olarak sosyalist-feminizm ve Marksist feminizm deyişleri kullanılmıştır. Sosyalist-feminizm yalnızca bir kadın hareketi değildir. Yeni ABD hareketi kendini sosyalist-feminist örgütlü şekilde tanımlamıştır.

olan sosyalist hareketlerin ve gelişmedikleri devrimci inisiyatif girişimlerine yönelik bir kötümserlik başlamıştı. Böyle bir ortamda bazı sosyalist-feministler, Marksizm'in feminist bir açıdan yönlendirilip genişletilebilmesinin olanaksızlığına giderek inandılar. Dahası, böyle bir amaca ulaşamayacağı gibi, sosyalizmin taleplerine karşı bu görüşün kadın özgürlüklerine ihanet olacağı uç noktasına gittiler. Oysa sosyalist-feminizmin kurtuluşu ve sosyalist devrime bağlılık anlayışından kaynaklanmış bir görüştü ve bu ikili bağımlılık ayrılma noktasına gelmişti.

Kitabım, günümüz kadınının özgürlük adına verdiği savaşta karşı karşıya kaldığı sorunlar açısından Marksizm'in tahlil gücünü tartışacaktır. Öte yandan, bu tartışma, çoğu sosyalistlerin, klasik Marksizm geleneğin kadın ezilmişliği sorununa neredeyse bütünsel bir tahlil getirdiği varsayımını kesinlikle reddeder. Bu anlamda kitabım, her ne kadar sosyalist-feministlerin marksist teori'nin yararı konusundaki çağdaş şüpheciliğini ve de radikal-feminist açıdan büyük umutlarını paylaşmıyorsa da, sosyalist-feminist bir yapıt sayılır. Kitap bütün bunları paylaşmadığı gibi, sosyalist geleneğin yanlışlığını ve kadın sorununu hiçbir zaman yeterli bir biçimde ortaya koyamadığını savunur. Buna karşılık da, kadının özgürlüğünü tanıyan bir teorik yaklaşım geliştirmek için marksist teoriden yararlanılabileceğini ortaya koyar.

1960 ve 70'li yılların feminist akımının ve buna bağlı sosyalist-feminist akımın gücü ve karakteri, savaş sonrası dönemin özel koşullarıyla gelişmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonunda, iktidarın yapısı ulusun ve uluslararası boyutta değişiklikler gösterirken kapitalizmin haki-miyeti ciddi bir değişime uğradı. Bunun bir sonucu olarak da kadın, toplumsal sınıfı her ne olursa olsun, çok değişik görevler üstlenmek zorunda kaldı. Değişen görevleriyle birlikte beklentileri ve çelişkileri de değişti.

İkinci Dünya Savaşı seferberliği kadını beklenmedik, yepyeni rollerle itti. Bu rollerin çoğu, geleneksel olarak o güne dek erkeğin elindeydi. Savaş bittikten sonra erkek geri dönünce durum çok değişti. Erkekler emek gücüne sahip çıkarak kadını geri itti. Kadının emek gücüne katılımı açısından savaş öncesi durum bir daha geri gelmedi. Bir kaç yıl sonra, istatistikler bambaşka ilginç bir gelişmeyi ortaya çıkarttı. Savaş öncesindeki genç, bekar ve yalnızca geçici bir dönem için çalışan kadın tipi, 1950'de artık yetişkin, evli ve çoğunlukla okul yaşına gelmiş çocukları olan ve hemen hemen sürekli iş hayatındaki bir kadın tipine yerini bıraktı. Bu eğilim, aile kavramının özündeki amaçla apa-

çık bir çelişki içindeydi ve hiç durmadan hız kazanıyordu.

Kadının emek gücüne katılımındaki bu değişikliğin toplumsal etkisi, kadının evindeki yerini vurgulayan ideolojinin yoğun kampanyasıyla engellendi. 1940'ların sonlarından başlayarak kadının 'yuvayı yapan dişi kuş' imajı yeniden yaratıldı. Evinde herşeyden soyutlanmış, tüketime ve ailesine hizmet etmeye, çocuklarını yetiştirmeye kendini adanmış kadın tipi yineleni. Bir yandan çalışan kadın sayısı, özellikle çalışan evli kadın sayısı giderek artıyordu, ama hâlâ kadın gerçek kimliğinin aile içindeki rolü olduğuna inanmak konusunda baskı altındaydı. İdeal aile miti, hiyerarşi, ezilmişlik ve soyutlanma gibi çelişkiler kadının özel yaşamına sorunlar getirmeye başlamış, böylece savaş sonrası yeni yapılanmanın insan ruhu üzerindeki etkiler karmaşası başlamıştı.

Aile kavramının kalıpları ile kadının yaşamındaki gerçek arasındaki uçurum özellikle ABD'de çok belirgindi. 1950 sonlarında artık Betty Friedan'ın kısa bir süre sonra 'kadın mistisizmi' diye adlandıracağı perdenin iplerini pek çok kadın çekmeye başlamıştı. 1960 başları, artık kadının politik, ideolojik ya da örgütsel kalıplar içinde bu perdeyi açarak sahneye çıkışını belgeledi. Bütün bu hareketler orta sınıf militan feministlerce Ulusal Kadınlar Birliği (National Organization for Women-NOW)'nin oluşmasıyla bütünleşti. 1966 yılında tam anlamıyla kurulan NOW amaçlarını şöyle belirlemişti: "Kadının, Amerikan toplumu içine tam katılımını sağlamak üzere harekete geçmek ve bundan böyle erkekle eşit koşullarda tüm ayrıcalık ve sorumluluklara sahip olmak."²

Görünüşte yeni kadın hareketi, geleneksel liberal feminizmin yeniden canlanışydı. Aynı şekilde, kapitalist düzende kadın adına tam bir özgürlük arayışı yaklaşımlarına da benziyordu. Ancak; daha önceki liberal-feminizm hareketlerinden iki noktada farklıydı. Bunlardan biri;

2. 1960 başlarındaki belli başlı olaylar: 1961, Başkan Kennedy, Kadın Statüsüyle ilgili olarak Başkanlık Komisyonunu kurdu. 1963 yılında Komisyonun son raporu yayınlandı. 1963'de Friedan'ın 'The Feminine Mystique' adlı kitabının basılıp, dergi makalelerinde ve çeşitli medyalarda röportajlarla duyuruldu. En çok satan kitap olan bu yayının ardından 1964 yılında Amerikan Güzel Sanatlar ve Bilim Akademisi'nin bir dergisi olan Daedalus'un özel sayısında kadının konumuyla ilgili daha ciddi bir dizi görüş ortaya atıldı. Bu olay liberal ideoloji ile ilgili yeni bir dönüm noktasını belirlemiştir.

Bu arada, yasalar ve resmi girişimler, kadının eğitim haklarını destekleyen bir hükümet politikası yaratılmasına yol açtı: 1963'de Eğitim Ücret Yasası, 1964'de Sivil Haklar Yasası VII. maddesi halini aldı. 1962'de ve 1965'de federal iş alanlarında kadın-erkek ayrımını kaldıran girişimler resmileşti. NOW açıklaması için, Bkz. Judith Hole ve Ellen Levine'nin "Rebirth of Feminism" adlı kitabı, Sayfa 85.

60'ların feministleri, eşitlik kavramını daha önceki hareketlerdeki medeni haklar ve politik haklar çerçevesinden daha ileri götürüyordu. Örneğin NOW, başlangıçta yasal haklar üzerinde odaklandığı sorunlarını kadının 'özel' olarak kabul edilen ve geleneksel feminist hareketler tarafından değinilmemiş yönlerine çevirdi. Çocuk bakımevleri talep etti, doğum kontrolünün kadının elinde tutması gereken temel haklarından biri olduğunu savundu. Bu tür hakların savunmasında, açıkça olmasa da, evde cinsellik ve işbölümü gibi sorunlara yaklaşıyordu. Dahası, Kennedy-Johnson dönemlerinde feministler, ekonomik pozisyonlarıyla, 'alışılmış kadın'dan farklılaşmıştı. Örneğin NOW, yoksul ve güvencesiz kadının bir iş konusunda eğitimi, konut sorunu ve aile yardımı gibi haklarını aramaya başlamıştı. Bu farklılaşma, feminizmin 19. yüzyıl örneklerinin eşitlik çizgisini aşıyordu. Kadın-erkek eşitsizliğinin en ince ayrıntılarına ve bunun yarattığı cinsel sorunlara kadar derinleşen yeni akım, evde erkekle iş bölümü ile birlikte ayrımcı ekonomik baskılara da el atarak, liberal-feminizmin sınırlarını iyice zorlamaya başladı.

Modern feminizmde görülen ikinci farklılık, bu akımın doğduğu politik ortamdan kaynaklanıyordu. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarına rastlayan feminist hareketler yayılmakta olan kapitalist düzenden yararlanmıştı. Özünde egemen burjuva sınıfının eşitlik savaşı, kadına da çok şey sağlayacaktı. Bireysel olarak Feministler kadının eşit haklarından da ötesini amaçlıyor ve burjuva sınıfının kendi içinde değişimini öngörüyorlardı. Bu görüşe katılmayanlar ise ana feminist harekete bağlı kalıyorlardı. Modern feminizm ise, tam tersine, II. Dünya Savaşı sonrası yaygınlık kazanan kapitalizmin eleştirisinden güç aldı. Kapitalizm dünya çapında kuşatılmış, dünyanın önemli bir kesimi emperyalizmin doğrudan hükümranlığından kurtulup sosyalizme yöneliyordu. Pek çok ülke, sosyalist bir düzende insan özgürlükleri yolunda stratejiler izliyordu. Tabii söz konusu sosyalizm, Sovyetler Birliği'ndeki politikadan kesin çizgilerle ayrılıyordu. Aynı zamanda, dünyanın pek çok yerinde ulusal kurtuluş hareketleri bağımsızlık kazanma mücadelelerini yükseltiyordu. Uluslararası arenadaki bu gelişmeler hürriyet, eşitlik, bireysel özgürlük kavramlarına daha derin bir bilinç kazandırıyordu. 50'lerde ABD'de ortaya çıkan yeni ve militan bir insan hakları hareketi, 60 başlarındaki feminist harekete büyük ölçüde esin kaynağı oldu. Her iki hareket kapitalist toplum çerçevesinde eşitlik ararken, elde edilme noktasına gelen eşit haklar kavramını zorluyordu.

Bu eşiğin atlatılması 60 ortalarından önce gerçekleşemedi. ABD'de uluslararası gelişmelere karşı çok duyarlı olan siyahların özgürlük hareketi, Vietnam Savaşı'nın yoğunlaşmasıyla hız kazandı. Periyodik ayaklanmalar, savaşa karşı tepkiler ve askerin kendi içinde savaşa direnişi ülkeyi sarstı. Bu sırada, 1968 Mayıs'ında Fransa'dan başlayarak Avrupa'yı bir sol hareket sardı. Ve Çin Kültür Devrimi her yerde sosyal uyanışa geçen bir kuşak oluşturdu. Bu kuşak, burjuva toplumunun kısıtlayıcılığı içinde gerçekleştirebilecek çözümleri reddediyordu. Çok önemli ve büyük toplumsal bir değişim gündemdeydi. İşte bu ortamda, ABD'de insan hakları savunucuları ve savaşa karşı kavga veren 'beyaz' eylemciler tarafından Kadın Özgürlükleri Hareketi'nin temeli atıldı. Bu güne kadar görülen feminist hareketlerden, hatta 60'ların liberal feminizminden de ayrı bir akım olarak gelişti. Hareket başlangıçta çevrenin bilinçlenmesi için çalışan, yerel örgütlenmelere dönük, zaman zaman da doğrudan eyleme geçen küçük gruplar şeklindeydi. NOW gibi ağırbaşlı örgütlerden farklı olarak kadının yaşamında her yönden pek çok çelişkinin yarattığı tatminsizliğe hitab etmişti. ABD, Kanada, Avrupa ve daha uzaklara hızla yayılırken bu harekette 'Kardeşlik kuvvettir' sloganı ortaya atılmıştı.

Dünyanın her yerinde gözardı edilemeyecek bir hareket başlamıştı, bu feministlere göre "Birey siyasiydi" ve teoriler pratiğe geçiyordu. Kadının özgürlüğü hareketi bu toplumsal yükseliş içinde kamu bilincine girdi ve kitlesel hareketin temel taşlarını attı.

En başından kadın hareketi eylemcileri sosyal değişim sürecinde kadının sorunları konusundaki rollerinde belirgin stratejik noktalardan yola çıkarak farklı yönelimler gösterdiler. Bu gruplar kadının ezilmişliğine karşı verilen savaşı, sosyalizm adına daha büyük bir savaşın parçası kabul ediyordu. Bir grup; sosyalizm savaşı içinde feminist sorunları desteklemek üzere geleneksel sosyalist eğilime nasıl karşı koyacaklarını esas görev biliyordu. Diğer bir grup, erkek egemenliği sorunun herhangi bir toplumsal değişim adına en temel konu olduğunda ısrar ediyor ve çok belirgin bir savaşa hazırlanıyordu. Burada, en militan feminist yaklaşımla araya sınır çekme sorunu büyüktü. Çünkü hem tartışmalar hem de pratikteki uygulamalar kadın hareketlerinde bir yarığı ya da açığı daha da derinleştiriyordu. Radikal feministler toplumsal gelişimde cinsel uzlaşmazlığın önemini ısrarla vurguluyor, cinselliğin rolü ve cinselliğe göre iş ayrımını önemsiyor ve kadınla ilgili sosyalist çalışmaların yetersizliğini konu ediyorlardı. Buna karşı bir diğer grup; radikal feminizmin kendi gücünün sosyalist tahlil ile yepyeni bir

stratejide kaynaşınlabileceğini öne sürüyordu. 70'li yılların başlarında bu son eğilim, kadın hareketleriyle birlikte sol hareketlerde de kuvvet kazandı³.

Sosyalist feministler genel bir stratejik ve örgütsel görüşü paylaşır. Onlara göre, kadının kendi ezilmişliklerinin bilincinde bir grup olarak olaya katılımı devrimci mücadelede başarıyı zedeleyicidir. Cinsiyet sınıf ve ırklara yönelik baskıların içiçe girdiğini savunur ve bu temel baskılara karşı mücadelenin uyum içinde verilmesi gerektiğine inanırlar. (Ama böyle bir uyumun oluşumu ya da varlığı kesinleşmemiştir.) Her şıkta sosyalist-feministlerin, devrim süreci içinde tüm toplum kesimlerinden bağımsız bir kadın hareketinin gerektiği noktasında buluşur. Çalışan kadın, ev kadını, bekar kadın, lezbiyenler, siyah-sarı-beyaz ırk, işçi kadın, üst düzey kadın bir bütün olursa; ancak böyle bir hareket ideolojik, insan ilişkileri ve ev yaşamı açısından, kadının kuruluşuna sosyalist bir yaklaşımı garanti eder. Böyle bir otonom hareket politik olduğu kadar taktik bir ilke olarak da gereklidir. Sonuç olarak sosyalist-feminist teorisyenler bu hareketin yeni sol akımla çok ortak yanı olduğunu savunurlar. Sosyalist değişimin genel bakış açısı; devrim sürecinde yansızlığın vurgulanmasını ve mekanik bir aşama anlayışını reddeder.⁴ Ama çoğu eylemci için sosyalist-feminist akımın güçlülüğü sosyalist yaklaşımında değil, kardeşlikten kuvvet doğacağı ve kişiselliğin politik olacağı yorumlarında ve ısrarlarında gizlidir.

Kadın hareketinin ilk aşamalarında bu teori önemli bir rol oynamamıştır. Sağlam teorik ve örgütsel esaslar olmadan büyümesi, bu hareketin gerçek bir toplumsal güç olduğunun kanıtıdır. 70'li yılların başlarında, geçmiş pratiği ve dolaylı olarak hareketi yönlendiren teorik çerçeveyi incelediler ve yeniden değerlendirdiler. Harekete katılanlar, teorik çalışmaları sırasında politik deneyimlerinden ortaya çıkan uygulamaları belirlediler. Teoriye bu yeni bağlılık, sosyalist-feministler dışında hiçbir akımda daha güçlü olmamıştır. Teoriye olan

3. İkinci feminizm akımı tarihçesinin farklı noktaları için Bkz. Barbara Deckard, "The Women's Movement"; Marlene Dixon, "Where Are We Going?"; "Why Women's Liberation-?"; Barbara Easton, "Feminism and the Contemporary Family"; Barbara Epstein, "Thoughts on Socialist Feminism in 1980"; Sara Evans, "The Origins of the Women's Liberation Movement"; "Personal Politics", Jo Freeman, "The Women's Liberation Movement"; "The National Conference on Socialist-Feminism"; Red Apple Collective, "Socialist-Feminist Women's Unions." Kadının kuruluşu için 3. Dünya ülkelerinde feminist bilinç ve hareketlerin gelişmesi ile ilgili olarak Bkz. Norma Stoltz Chinchilla, "Mobilizing Women"; "Working-Class Feminism"; Gail Omvedt, "We Will Smash This Prison!"; "Women and Rural Revolt in India"; Stephanie Urdang, "Fighting Two Colonialisms".

4. "National Conference on Socialist-Feminism." Sayfa 87.

İlgileri, büyük ölçüde, korunmuş sosyalist-feminist stratejik yönelimin daha yetkin bir temele dayandırılması gerektiği bilincini getirdi.

Sosyalist-feministler, doğal olarak, bir teorik başlangıç noktası bulabilmek için sosyalist geleneği örnek aldılar. Kadının ikinci planda kalışı, sosyalistler için göze batan bir sorun ve çok uzun bir mücadele konusu olmuştu. Pratikte; sosyalist hareketler, sapma ve aralıklarla da olsa, bir eşitlik esasına dayandırılmak üzere kadına toplumsal değişimler içinde mümkün olduğunca yer vermiştir. Teorik düzeyde; sosyalistler, kadının ezilmişliğini bir 'kadın sorunu' olarak algılamışlardır. Teorik gelenek, "kadın sorunu" olarak adlandırılan bu soruna yeterli ya da istikrarlı bir çözüm getirememiştir. Sosyalist-feministler de kısa zamanda bunu farketmişti. Bu başarısızlığın ardından, sosyalist feministler, daha başarılı bir biçimde sonuçlandırılacak bir dizi zor sorunu sıralamışlardır. Bu soru ya da sorunlar, birbiriyle ilgili üç alanda toplanır:

Öncelikle; kapitalist düzende yalnız işçi sınıfından kadının değil, tüm kadınların ezilmişlik sorunu vardır. Kadın ikinci plandadır ve dahası tüm toplum sınıflarında bu böyledir. Bazıları ise kadının sosyalist düzen dahil, tüm toplumlarda ikinci planda kaldığını savunur. O halde soru şudur: Kadının ezilmişliğinin kökeni nedir? Ve kendisine karşı olan sınıf ile bunun tarihsel özelliği teorik olarak nasıl açıklanabilir?

İkincisi, cinsiyete göre işbölümü bütün toplumlarda görülür ve kadın ile erkeğin farklı işler yaptığı kabul edilir.⁵ Buna göre; kadın çocuk yetiştirme ve diğer ev işleri yanısıra üretimde de yer alır. Kısacası kadın-erkek arasındaki işbölümü, kadının tüm toplumlardaki katılımına duvar örer. Bu cinsel işbölümünün kadının ezilmişliği ile ilişkisi nedir? Kadının bir doğurganlık yeteneği varken, eşitlik nasıl düşünülebilir? Sonuçta bu eşitlik kavramının, kadının kurtuluşu için tümüyle dışlanması gerekmez mi?

Üçüncü olarak da, kadının genel ezilmişliğinin ırk ve ulus olarak ezilmişliklerle fazlasıyla benzer olduğu açıktır. Ve tabii bu ikinci sınıfın sürekli sömürülüşünü de içeren bir yaklaşımdır. Cinsiyet, ırk ve sınıf farklılıkları; temelde benzer olan, birbirine paralel ezilmişlikler mi-

5. 'Cinsiyete göre iş bölümleri' deyişinde 'bölüm' sözcüğü çoğul olarak kullanılmıştır çünkü çoğu toplumlarda değişik iş alanları, değişik sınıf ve yaş grupları v.b. kesin ayrımlar yapılır. Bu değişik ayrımlar, tekil halinde de sözcüğün kapsamı içinde kabul edilebilir, ancak tekil haliyle sözcük bu değişik yaklaşımları soyut bir bütün içinde birleştirir. Başlıbaşına bir terminoloji değilse de, benzer bir kavram için Bkz. Christopher Middleton, "The Sexual Division of Labour in Feudal England", Lourdes Beneta, "Reproduction, Production and the Sexual Division of Labour."

dir? Yoksa kadının ezilmişliği teorik olarak kendine özgü bir farklılık mı taşır? Kadının, ezilmişliğine karşı yürüttüğü savaşı, ulusal kurtuluş ya da sosyalizm için verilen mücadele arasındaki bağlantı nedir?

Dolaylı ya da açıkça, sosyalist-feminizm bu tür sorulara, sosyalist geleneğin başarabildiğinden daha sağlam yanıtlar bulmayı üstlenmiştir. Ama bu ağır yükü üstlenerek yanıtını bir an önce vermenin aceleciliği içinde, sosyalist-feminist teori, geleneksel yaklaşımdaki bazı öğeleri geride bırakarak biraz yükünü hafifletmiştir. Ve süratle, sosyalist gelenekteki devrimci Marksist özü terketmektedir.

Bundan sonraki bölümler; Marksist teorinin, kadının ezilmişliğini kapsayacak bir teorik çerçeve geliştirmesindeki yararı anlatır. Çünkü odak noktası, hep kadının ezilmişliğini vurgulayan maddi bir temele dayanır. Diğer bakış açıları, şimdilik, bir kenara itilmek durumundadır. Kitap, kadının kurtuluşu sorununa ilişkin yazı ve çalışmaların ana konusu olan psikolojik, ideolojik ya da insanlararası konulara doğru dan girmez. Bu çok kritik sorunlar kendisine materyalist teoride kaynak aramalıdır. Ama şu andaki çabaların yetersizliği açıktır. İlk kısım içindeki ilk bölümde bu eksiklik ve yetersizliklere değinilmiştir. Bu da, sosyalist-feminist açıdan benimsenen ve var olan teorik yaklaşımın bir değerlendirmesidir. Bu kısımdaki ilk alt bölüm, on yılı aşan bir süredir gelişen sosyalist-feminist teoriyi inceler. Bundan sonraki alt bölüm, yine Marksist teori geleneğinin kadın sorunu üzerindeki yetersizliğine geri dönerek bunun çok az kavranmış olmasından söz eder. Marksist teorinin çok ciddi bir şekilde yeniden değerlendirilmesi şarttır ve bu alt bölümler bu teorinin kadının kurtuluşuyla ilişkili kısımlarının genel bir incelemesini yapar. Bundan sonraki kısmın 4.5 ve 6. ıncı alt bölümleri Marx ile Engels'in kronolojik sırada çalışmalarını inceler. Burada teorinin eksik, yetersiz ya da çelişkili yönleri kadar, kadın hareketine büyük katkıları açıklanır. 7 ve 8. alt bölümlerde; 19. yüzyıl sonlarındaki sosyalist hareketin kadının ezilmişliği sorununa yaklaşımındaki çabalarıyla analitik karmaşayı daha da şiddetlendirdiği anlatılır.

Kitap; dördüncü Kısım'da yeterli bir teorik çerçevenin geliştirilmesi sorununa döner. Dokuzuncu alt bölüm Marksist sosyalist hareketin, kadın sorununa sağlam bir teorik temel oluşturmamışının tartışmasını yapar. Burada daha çok çeşitli görüşlerin yarattığı çelişkilerle açıklığa kavuşturulamayan ve fazlaca detaya inilen yaklaşım ortaya konur. Sonuçta, Marksist teorinin iki farklı görüşün gizli bir tartışmasından karmaşaya düştüğü açıktır. Ve bunlardan yalnızca biri, kadın sorununun

Marksist analiz çerçevesindeki sosyal türeyiş sürecine alabilmiştir. 10 ve 11. alt bölümler bu ikinci görüşün geliştirilmesine yöneliktir. 10. bölümde çocuk doğurma ve kadının ezilmişliği bütün sınıfların üreme fonksiyonu açısından nabız olarak ele alınır ve teorisi geliştirilir. İkinci alt bölüm de, kapitalist düzende kadının özel durumu teorik olarak ortaya konur ve kadının kurtuluşu koşullarıyla bir arada incelenir. Her iki inceleme, kadının ezilmişliğini, genel toplumsal türeyiş yani 'üreme' kapsamı içinde analiz edebilmeyi amaçlar. Yani teorik odak noktası, geleneksel sosyalist çalışmalarda çok rastlanan kadın sorununun belirsizliğinden sıyrılır. Buna göre, hem sosyalistler hem de sosyalist-feministler tarafından sık sık kullanılan "aile" kategorisi analitik bir başlangıç noktası olarak saptanır. Aile kavramıyla gelen sorunlar çok açık-seçik gerçekler olmasına rağmen aldatıcılığı, pek çok kavramsal sorunları maskeleymektedir. Dolayısıyla bu teorik açıklamalar kadının ezilmişliğinin esasını toplumsal türeyiş olarak belirler. Ve bunu, 'aile' olarak bilinen kurumu ele almadan önce ele alır. Kadının ezilmişliği, bir kez, kapitalist toplum türeyişi içinde açıklandıktan ve anlaşıldıktan sonra, kapitalist düzende aileyi analiz etmek mümkün olabilir.

Şunu belirtmek gerekir ki, bu kitap teorik bir yaklaşımdır. Kadının ezilmişlik sorununu teorik bir kapsam içinde ele alır. Özellikle son iki alt bölüm, soyut bir takım kavramlar içinde bir analiz gibi görünebilir. Soyutlanmanın yaşam içinde yerini bulması, ancak gerçek durumların incelenmesiyle mümkündür çünkü çıplak bir teori iskeletinin ete kemiğe bürünmesi tarihsel gelişmeye bağlıdır.

SOSYALİST-FEMİNİZM

On Yılın Tartışması

Sosyalist-feminist teori, tıpkı adını aldığı hareket gibi tekseleli olmaktan uzaktır. Genelde sosyalist-feministler; sosyalizmin genişletilmesini, hatta feminist teori ve uygulamaların getirdiği kavramlarla tümünden değiştirilmesini savunurlar. Bu değişimin gerçekleşebilmesi için çok çeşitli girişimler ve çabalar denenmiş ancak bunların hiçbirinin yetkinliği konusunda bir görüş birliğine varılamamıştır. Sosyalist-feministler, eğer bir noktaya vardılarsa, bu da teorik görevin içerdiği zorluğun bilincini kavramış olmalarıdır. Bir grup; kesin yanıtlar, sonuçlar ve genel teoriler elde etmek için çok sabırsız davranıldığı görüşündedir. "Yeni sorunlarla uğraşmak ya da yeni yollar açmak için gerekli ve yoğun çalışmalar için bize fırsat tanımıyorlar."¹ Yine de sosyalist-feminizm adına on yılı aşan teorik çalışmaların bir yere vardığı kesindir. Zaman zaman akımın yol katetmesine engel gibi görünen zayıflıklara rağmen, 19. yüzyılda sosyalist-feminist hareket kadın sorununda sosyalist teorinin gelişmesi açısından en önemli adımları atmıştır.

Sosyalist-feminist bir teorik perspektif geliştirme yolunda ilk çabalar, aile birimi üzerinde yoğunlaşmış ve çağdaş kapitalist düzende ev işleri ile çocuk yetiştirme konularını içine almıştır. Juliet Mitchell'in akımın açılış tartışması olan makalesi, "*Women: The Longest Revolution*" (*Kadın: En Uzun Devrim*) sosyalist-feminizm hareketinin gelişiminden çok önce yayınlanmıştı. *New Left Review* adlı bir İngiliz Marksist dergide ilk kez 1966 yılında yayınlanan makale, iki yıl sonra ABD'de geniş çapta okundu. Ve kadın hareketi içinde yeni doğmakta olan sosyalist-feminist eğilim üzerinde önemli teorik etkisi oldu. Mitchell'in 1971'de yayınlanan "*Woman's Estate*" adlı kitabı, daha önceki makalesini esas alan bir yapıtı. Ve Mitchell'in fikirlerinin etkinliği giderek artı².

Mitchell "*Kadın: En Uzun Devrim*" kitabına, klasik Marksist anla-

1. Red Apple Collective, "Socialist-Feminist Women's Unions." Sayfa 43.

2. Juliet Mitchell, "Women: The Longest Revolution"; "Woman's Estate".

yışın akıllıca bir eleştirisiyle giriş yapmıştı. Marx, Engels, Bebel ve Lenin'in kadının kurtuluşuna ilişkin sematik görüşlerinin yetersizliğini uygun bir stratejik kapsamın olmayışına bağlamıştır. Bu görüşlerde kadının liberasyonu salt kuralsal bir idealdir ve sosyalist topluma bağlı, ancak yapısal olarak toplumla bütünleşememiştir. De Beauvoir'ın *"The Second Sex" (İkinci Cinsiyet)* adlı kitabı bile, eyleme çok büyük katkılarına rağmen Mitchell'in ifadesiyle 'idealist psikolojik yaklaşımı ortodoks bir ekonomist yaklaşımla birleştirmesi yüzünden kısıtlı' bir yapıttır. Yani, klasik yazında kadının konumlanmasında ekonomik bir yaklaşım egemen olmuştur.³

Mitchell'e göre bu çıkmazın çözümü için kadının konumunu dört ayrı yapıda incelemek gerekir: üretim, üreme, sosyalizasyon ve cinsiyet. Bu yapıların her biri ayrı ayrı gelişim gösterir ve tek tek analizi gerekir. Hep bir arada ise, kadının durumunu açıklayan 'kompleks bir bütün'dür. Üretim konusunda Mitchell, kadının akla gelen ev ve aile yükümlülükleri dışındaki toplumsal katılımını, örneğin, kapitalist düzendeki ücretli emek gücünü ele alır. Bunun dışındaki üç kategori, aile olarak bilinen kavram içinde birleşerek, kadının üretime katkısından başka anne ve kadın ya da eş olarak varlığını kapsamına alır. Genel stratejik sonuçlar elde edebilmek için Mitchell bu kategorilerin güncel durumunu araştırmıştır. Üretim, üreme ve sosyalizasyonun çok az bir dinamizmi olduğunu, hatta yıllardır hiç bir dinamizmi olmadığını açıklar. Öte yandan cinsiyet yapı olarak güncel ve şiddetli bir zorlanma içindedir, stratejik bir pamuk ipliği gibi, kadın sorunun en hassas özelliğidir.

Bu dört yapıdan biri, en zayıf halka olsa da Mitchell sosyalist stratejinin uzun dönemde dört kategoriye de ele almak zorunda olduğunu öne sürer. Dahası, 'ekonomik talepler' her zaman için son dakikada en önemli sorundur. Bu yaklaşım içinde Mitchell'in bazı hassas stratejik gözlemleri vardır. Sol, reformculuğa ve iradeciliğe karşı koymalıdır çünkü bunlar kadının ezilmişliği sorununda her zaman yetersiz stratejik programlara yönelmiştir. Reformcu eğilim kadının durumunun eleştirisi dışında kalan bir dizi çözümleyici talepte bulunur. İradeci yaklaşımda ise ailenin terkedilişi, cinsel özgürlük, toplu-çocuk yetiştirme⁴ yerini maksimum düzeydeki talepler söz konusudur. Bunlar her ne kadar radikal talepler gibi görünürse de, teorik analiz ya da pratikteki çözümlerin yerini tutan bir aşırılıktır. Ama tümüyle bu yaklaşı-

mı 'uzlaşmaz' bile kabul etsek, bir yerde politik tartışma dışında kalan tarafsız bir yaklaşım olduğunu da yadsıyamayız. Bu tür soyut kavram ve programlar yerine, sosyalist akım kadının yukarda sözü edilen dört kategoride sorunlarını ortaya çıkaracak pratik taleplerle yetinir. Örneğin, ücretli emek konusunda Mitchell, kadınların temel talebinin reformcuların geleneksel talebi çalışma hakkı ve eşit ücret olmadığını ileri sürer. Burada talep edilen eşit iş hakkıdır. Öte yandan, aile kavramının terkedilişine gelince; burada canalcı sorun, daha ziyade kadının kurtuluşu ve cinsiyetlerin eşitliği olmalıdır. Böyle bir stratejik sorunun sonuçları kesin ve olumludur, tarihsel gelişim ile bütünleşebilir. Bugün algılandığı şekilde ve var olduğu şekilde aile kavramı ne kadının kurtuluşu ne de cinsel eşitlik ile uyumludur. Fakat eşitlik, aile kavramının idari anlamda terkedilişiyle değil, işlevinin uğradığı tarihsel değişimle mümkün olacaktır. Devrimci bir talep bu işlevlerin liberasyonu adına olmalıdır.⁴

Mitchell'in kadının durumunu ele alışına ilişkin sorular dört noktada toplanabilir. Birincisi kadının farklı yapısından yola çıkan deneysel yaklaşımın zayıf kalışı ve bir strateji kurulmasında pek başarılı sonuç vermeyeceği tartışmasıdır. Üretim, üreme ve sosyalizasyonun bugün için Batı dünyasında sabit oluşu ve hatta son 20-30 yıldır pek değişikliğe uğramamış olduğu görüşü, yalnızca savaş sonrası gelişimin değil aynı zamanda 20. yüzyıl kapitalizminin evriminin de yanlış bir yorumudur. Mitchell'in kendisinin de farkettiği gibi, bu dört yapı kategorisinin süratli değişiminden ortaya çıkan çelişkiler, kadın hareketinin doğuşuna denk düşer. Mitchell'in bu yapıların çağdaş değişimlerini belirlemedeki başarısızlığı ile genelde yetersiz kalan tarihsel bakış açısı birleşince, yapıtın sağlam bir analizden yoksun olduğu ortaya çıkar.

İkinci olarak Mitchell'in, kadının üretimdeki yeri ya da ilişkisi üzerine görüşü de eleştiriye son derece açıktır. Mitchell üretimi, sınıflı toplumlarının oluşumundan bu yana kadının uzak tutulduğu bir yapı olarak tanımlar. Kapitalizm bile hâlâ kadını üretimin dışında tutmasına rağmen bu tanımları biraz olsun düzeltmiştir. Toplumların ilk biçimlerinde olduğu gibi, kapitalist toplum aile kavramını; cinsellik, üreme ve sosyalizasyon işlevleriyle 'kadının dünyası' olarak yorumlar. Ve bu dünya, erkeğin dünyası olan üretim işlevi tarafından kuşatılmıştır. Kısaca, Mitchell de üretimi, kadının dışında kalan bir dünya kabul

4. 'Woman's Estate'. sayfa 150

5. Mitchell, "Longest Revolution."

eder. Ve bir kez daha tarihsel oluşumu gözden kaçırdığı açıktır. Çünkü kadının üretime katılımı bir çok sınıflı toplumun ana unsurlarından olmuştur. Mitchell kadının evdeki emeğini de yanlış değerlendirir ve bir teorik yaklaşım getiremez.

Mitchell'in tahlillerinde üçüncü sorun, aile kavramını ele alışıdır. Aile kavramını sık sık konu etmesine rağmen, aile kategorisine de açık bir teorik yaklaşım getirmez. Cinsellik, üreme ve sosyalizasyon tanımı bu kategorinin yerini almış, ama bu üç yapı arasında var olan ciddi uzlaşmazlıklar kesin ayrımlarla belirlenememiştir. Kadın; bir birim içinde, yani bir işlevler bütünü olan aile içine hapsedilmiş olarak gösterilir. Ama bu birliğin analitik varlığı açıklanmamıştır.⁶

Son olarak da, Mitchell'in kadın sorununu analiz etmek amacıyla yapısal bir çerçeve ortaya atması eleştirisel bir inceleme gerektirir. Kadının durumunu açıklayan 'karmaşık bir birlik' oluşturan dört yapı, toplumsal bir tahlili hemen hemen olanaksız kılan bir soyutluk yaratır. Bu, üretim ya da sınıf gibi kavramlara önem vermeksizin kadının ve dolaylı olarak ailenin yerleştirilebileceği evrensel bir noktadır. Toplumsal değişim ve sınıf kavgası, Mitchell'in görüşünde belki vardır ama, ana ilke olarak değil de, sonradan gelişen unsurlar olarak görülür. Bu dört yapının birleşmesiyle ortaya çıkan 'karmaşık birlik' soyut bir kavram olarak kalmıştır. Ve tümüyle bu görüş, tarihsel evrimden uzaktır. Sonuçta Mitchell'in teorik yaklaşımı, değişkenler arasında karmaşık ilişkileri ortaya koyan burjuva bilimselliğine benzetilebilir. Zaten bu dört yapı kavramı özellikle George Murdock'un işlevsel varsayımlarından geliştirilmiştir. Ve Mitchell'in Marksizme yönelik yaklaşımına rağmen teorik görüşü, tahlilini destekleyici olamamıştır.⁷

Mitchell'in 1966 yılında yayınlanan makalesi, onbeş yıl önce bile eleştirilebilecek yönleri bulunmasına rağmen, sosyalist-feminist akımın gelişmesinde olumlu bir etken olmuştur. Kadının yaşamını kategorileştiren farklılarıyla da, hareketlerinde kadını uyarmıştır. Klasik Marksist yaklaşımı kadın sorunu üzerinde yorumlayışı, Marksizmin ve radikal feminizmin giderek yükselen etkisine karşı mekanik yönlere

⁶ Murdock evrensel çekirdek ailenin, toplumsal yaşamın temeli olan 4 işlevi birleştirdiğini öne sürmüştür. İlânsel, ekonomik, üreme ve eğitim. George Murdock, 'Social Structure,' Mitchell'in işlevciliğinin eleştirisi için Bkz. Joan Landes, "Women, Labor and Family Life"; Christopher Middleton, "Sexual Inequality and Stratification Theory." Ailenin işlevsel teorisi ile ilgili olarak Bkz. Veronica Beechey, "Women and Production"; D.H.J. Morgan, "Social Theory and the Family"; Lise Vogel, "The Contested Domain"; "Women, Work, and Family."

7. Mitchell, 'Woman's Estate', sayfa 86.

rine bir temel oluşturmıştır. Bazı ekonomik ve politik yönden belirli stratejik yorumları da hâlâ geçerliliği olan bir 'model' oluşturmıştır. Mitchell son olarak şöyle bir yorum getirir: "Sosyalizm yeniden devrimci politika karakterini kazanırsa, teorisi içinde kadına gereken yeri vermediği için kadına karşı pratikte işlediği günahı bağışlatmalıdır."⁸ Mitchell'in sosyalist-feminizme en önemli katkısı kadın sorununda ekonomik olgunun en önemli nokta olduğunu belirleyen bir görüşü 'meşrulaştırmak' olmuştur. Yine de kadının durumunda diğer sorunlar kilit rolü oynayabileceğini kabul etmiştir.

1969'da Kuzey Amerika'daki kadın eylemleri doruğuna varmıştı. Yayınlanmış ya da yayınlanmamış bir çok çalışmalarla bu eylemler güçleniyordu. Bu ortamda Margaret Benston ve Peggy Morton adında iki Kanada'lı yazar denemelerini önce çevrelerine dağıtıp sonra yayınladı. Bu yapıtların her biri, kadının ev yaşamında karşılığı ödenmeyen emeklerinin Marksist açıdan analizini yapıyordu. Ve bu durumun, toplumdaki çelişkilerle ilişkisini ve nasıl değiştirilebileceğini inceliyordu?

Benston soruna, kadının kapitalist toplumda ikinci sınıf olmasının kökeninde yatan nedenleri belirlemekle başlıyordu. Bu nedenleri 'ekonomik' ya da 'maddesel' olarak nitelendirerek, kadının karşılığı ödenmeyen ev yaşamındaki sorunlarıyla birleştiriyordu. Kadının evde pek çok ekonomik faaliyeti vardır: yemek pişirmek, düğme dikmek, çamaşır yıkamak, çocuk bakmak. Ne var ki, bu emekleriyle ortaya çıkarttığı ürün ya da hizmetler doğrudan doğruya tüketilir. Piyasaya sürülüp kâr getiren ürün ya da hizmetler değildir. Marksist ifadeyle, bu ürün ve hizmetlerin kullanım değeri vardır ama satış değeri yoktur. Böylelikle Benston'a göre kadının üretimle kesin bir ilişkisi vardır ama bu erkeğin üretime katılımından çok farklı bir ilişkidir. Kadınlar, ev ve aile için kullanım değeri olan basit bir üretimle yükümlü bir grup oluşturur. Ve aile, ekonomik bir birimdir. O dönemlerde feministlerin savunduğu gibi, bu birimin başlıca işlevi tüketim değil, üretimdir. Ailenin ev işleri ve çocuk yetiştirme sektörlerinde bir üretim birimi olarak görülmesi gerekir. Dahası, Benston, kadının karşılığı ödenmemiş emeklerinin ilkel teknolojiye tabi ve para ekonomisinin dışında bir fa-

8. Margaret Benston'un "What Defines Women?" başlığıyla yayınlanan makalesi *THE POLITICAL ECONOMY OF WOMAN'S LIBERATION* adıyla kitap halinde basıldı. Peggy Morton'un orijinal denemesi "A Woman's Work Is Never Done, or, The Production, Maintenance and Reproduction of Labor Power", *Leviathan*'ın 1970 Mayıs baskısında sanstir edildi ve daha sonra "A Woman's Work Is Never Done." şeklinde yeniden yayınlanmak üzere düzeltildi.

9. Benston, "Political Economy,"

aliyet oluşu nedeniyle her ailenin sanayi ve kapitalizm öncesi birimleri temsil ettiğini savunur. Kadının ücretli çalışmasına da değinen Benston, kadının sembolize ettiği grup olarak tanıımı içinde, bu faaliyeti esas görmez. Kadının ezilmişliğinde temel olan, kadının Eviçindeki yükümlülükleridir ve bu, kapitalist düzende ekonominin kadını yedek emek ordusu olarak görmesine yol açar. Ev dışında kadının erkeklerle aynı işlerde çalışabilmesi, ev işlerinin kadına özgü ve teknolojiden yoksun kaldığı sürece, kurtuluşu sağlayacak bir ön koşul değildir. Buna göre Benston'un canalcı önerisi, ev işinin dışa dönük bir üretime dönüştürülmesi ve daha geçerli bir ön koşul hazırlanmasıdır. Yani, toplumun ev işleri ve çocuk yetiştirmede sosyalizasyona yönelmesi gerekir. Bu emek gücü dış sektöre kaydığı zaman kadının ayrı tutulması da kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Benston böylelikle gelecekteki sosyalist temayı bir klişe olarak değil de, çağdaş kadın hareketleri içinde sağlam bir sav olarak incelemiştir.¹⁰

Benston'un makalesinden bir yıl sonra, 1970'te aileyi kapitalist düzende maddesel kökleşmiş bir toplum ünitesi şeklinde tanımlayan Peggy Morton'un makalesi yayınlandı. Morton'a göre; Benston'un karşılığı ödenmemiş ev emeğinin kadının ezilmişliğinde maddesel bir neden oluşturduğu iddiasına yanıt isteyen sorular vardı. Örneğin, kadınlar bir sınıf oluşturuyor muydu? Eğer oluşturuyorlarsa, yalnızca ev işlerinden yola çıkarak mı bir grup oluşturmalıdır? Kapitalist düzende ekonomik bir kurum olarak ailenin yapısı neden ve nasıl değişti? Morton aileyi, *emek gücünün devamlılığını ve çoğaltan* işlevde bir birim olarak görüyordu. Yani ailenin görevi, bugünkü emek gücünü ayakta tutmak ve bir kuşak sonraki emek gücünü türeterek aynı şekilde üretken olabilmelerini sağlayacak yetenek, bilgi ve değerleri aktarmaktır.¹¹ Bu yaklaşımla Morton, aile tahlilini kapitalist üretime bağlayabilmiş ve işçi sınıfı kadınının çelişkilerine yönelmiştir. Bu çelişki, emek gücü ortamında; hem ev hem iş emeği arasındaki rolleri yüzünden gelişir. Morton özellikle de, kadının yedek ordu olarak ekonomide yüzeysel değil, hayati bir yeri olduğunu vurgulamıştır. Çünkü düşük ücretlerin temel ölçü olduğu tüm sektörlerde çarkın dönmesini sağlayan kadındır. Morton'un çalışması stratejik çizgisinin tahlilinden kopuk gibi görünebilir. İşçinin korunmasından devrimci bir yapı inşasına giden iniş-
tım il-

10. Morton, "A Woman's Work," Sayfa 214, 215, 216

11. Benston'un ilk eleştirileri için Bkz. Morton, "A Woman's Work"; Mickey Rowntree ve John Rowntree, "Notes on the Political Economy of Women's Liberation"; Roberta Salper, "The Development of the American Women's Liberation Movement, 1967-1971".

li çıkışlı bir dağınıklık da göze çarpar. Ama, Morton'un kadının durumundaki çelişkili eğilimlere değinişiyile; Benston'un yaklaşımında eksik olan dinamik bir unsuru yakaladığı kesindir.

Benston ve Morton'un bu makalelerindeki basitlik yayınlandığı ilk günlerde bile, eleştirilere uğradı. Bunun altında, Marksist teoriyi kavrayışlarındaki eksiklikler yatar. Aynı zamanda da tartışma yaratacak ya da bir tartışma geliştirecek nitelikte yazılar değildir. Benston'un kadının ücretli katılımı konusundaki yorumu ciddi bir düzeltme gerektirir. Bunu Morton başta olmak üzere diğer pek çok kişi de farketmiştir. Benston'un ise kadının ev yükümlülükleri ve işlerinin kapitalizm öncesi üretim döneminden bugüne aktarıldığına ve hâlâ yaşadığına değinen görüşü teorik olarak desteklenemez.¹² Morton'a gelince; analitik olarak daha doğru olmakla birlikte, konuyu *tüm* kadınların bir grup olarak ezilmişliğinde toplayıp bu sorunu salt işçi sınıfı sorununa dönüştüren yaklaşımında aşırıya kaçmıştır. Yine de, Benston ve Morton'un kaydettiği teorik ilerlemeler yadsınamaz. Her ikiside kadının karşılığı verilmeyen ev emeğinin maddesel karakterini tahlil etmiş ve bunun kapitalist düzendeki kadının çelişkilerinde maddesel temeli oluşturmasını incelemişlerdir. Morton, ayrıca, kadın emek gücünün yeniden üretimi kapsamında ele almış ve işçi sınıfının çelişkilerinin özüne inmiştir. Her ikisinin teorik yaklaşımları sosyalist-feminist anlayış üzerinde kalıcı etkiler bırakmış ve önemli katkılarda bulunmuştur. Benston ve Morton, kadının ezilmişliği tartışmasının yönünü değiştirmişlerdir. Mitchell kadının durumunu; rolleri, işlevleri ve yapıları itibariyle ele alırken; Benston ve Morton kadının karşılıksız kalan ev emeğini, ekonomik emek gücünün türetilmesindeki çarkı döndüren bir kuvvet olarak yorumlamışlardır. Ve bu ilişkiyle, kadın sorununu materyalist düzeyde bir teorileşmeye doğru yönlendirmişlerdir.

Bundan sonra 1972 yılında ABD ve İtalya'da aynı anda yayınlanan Mariarosa Dalla Costa'nın makalesi, kadın sorununun tartışmasını birkaç adım daha ileri götürdü.¹³ Dalla Costa; kadının, karşılıksız ev emeği yüzünden farklı ezilmiş bir grup oluşturduğunu savunarak tüm dünyada kadınların, ev kadını olduğu görüşünü ortaya attı. Kadın ev dışındayken ister çalışsın ister çalışmasın, önemli olan ev işlerine bağımlılığıydı ve bu yükümlülüğü işin türü ya da saatleriyle değil yaşam düzeyi belirler.

12. Mariarosa Dalla Costa'nın "Women and the Subversion of the Community" adlı makalesi 1972'de İtalya'da ve aynı anda İngilizce olarak 'Radical America'da yayınlandı. Düzeltilmiş çevirisi, "The Power of Women and the Subversion of the Community"de bulunmaktadır.

13. Dalla Costa, 'Women and subversion'.

den kurtulmakla kalmaz, tümüyle ev kadını rolünü ortadan kaldırmayı gerektirir." İkinci alternatif, tümüyle işi reddetmektir. Özellikle, kadını ücretli emek gücüne iten kapitalist ekonomideki işi reddetmektir. Bu ikinci eğilimin geleneksel sol görüş tarafından ilerçilik şeklinde yorumlanmasına karşı, Dalla Costa modern kadının eyleminde bu alternatifin reddedildiğini savunur. "Sosyalleşmiş bir yapı içinde sosyal bir iş yapmak"la ekonomik özgürlüğün kazanılması sadece sahte bir reformdur. Kadınlar yeterince çalışmışlardır, çalışma sayesinde kurtuluş mitini reddetmeleri şarttır.¹⁶

Dalla Costa'nın açtığı tartışmanın dinamizmi ve savının politik kapsamı, Atlantik'in her iki kıyısında sürüp giden kadın hareketleri üzerinde önemli bir etki yarattı. Benston, Morton ve diğer Kuzey Amerikalı eylemcilerden farklı olarak Dalla Costa'nın Marksist teoriyi ve sosyalist politikayı çok iyi kavradığı muhakkaktır. Tartışmaları ve stratejik önerileri, zaten ezilmişliklerini aile içindeki konumlarına bağlayan kadının mücadelesiyle uyum sağlamış ve etkinliğini göstermiştir. Çok az kişi Dalla Costa'nın da, Morton gibi yalnızca işçi sınıfından söz ettiğini ve işçi sınıfı ev kadınının ezilmişliğiyle tüm kadınların sorunu arasındaki ilişkiyi açıklamadığını farketmiştir. Ama Dalla Costa'nın Benston ve Morton'dan daha açık bir biçimde kadının ezilmişliğini, kapitalist toplumsal ilişkilerdeki ücretsiz ev işiyle açıklaması önemlidir. Daha da önemlisi, ev emeğine bedel talebi için 1970 başlarında gerçekleşen ufak çapta ama saldırgan bir eyleme teorik temel oluşturan makalesi, kadın sorunu teorilerinde sıklıkla yadsınan bir politik rolü açıkça ortaya koyuyordu.¹⁷

Dalla Costa'nın marksist anlamda ev işinin 'üretkenliği' konusundaki ısrarı -yani artık değer ürettiği savı- sıralarda sosyalist feministler arasında başgösteren bir çelişkiyi su yüzüne çıkarttı. Ev emeği tartışması adını alan bu tartışma kadının ücretsiz çalışması ve üretmesi so-

16. Ev işi ücretleriyle ilgili kampanyanın analizi için Bkz. Ellen Malos, "Housework and the Politics of Women's Liberation."

17. Domestik iş tartışmasıyla ilgili eleştiri ve son özetler için Bkz. Nancy Holmstrom, "Women's Work, The Family, and Capitalism," ve Maxine Molyneux, "Beyond the Domestic Labour Debate." Daha önceki önemli eleştiriler için Bkz. Caroline Freeman, "When Is a Wage Not a Wage?" ve Ira Gerstein, "Domestic Work and Capitalism."

runu çevresinde döndü durdu.¹⁸ Daha çok İngiltere ve Kuzey Amerika'nın sol yayınlarında çıkan yazılar Marksist ekonomik teorisin karmaşık tartışmalarıyla bu teoriyi soyut, izlenmesi zor ve çağın ortamında uygulanması olanaksız bir çizgide götürdüler. Kadın hareketinin eylemcileri de, gerekçeleriyle, bu tartışmayı Marksist bilgiçlik kabul etmişti. Ama eleştiriler böyle farkedilmeden gelip geçmesine rağmen kuvvetlenecekti.

Ev emeği tartışması, çağdaş feminist görüşteki doğurma, çocuk yetiştirme ve diğer ev yükümlülüklerinin birer ürün ortaya çıkaran maddesel faaliyetler olduğunu ve kadının ezilmişliğinin kökeninde maternalist bir analize yol gösterdiğini tümüyle teorik bir kapsam içine almayı amaçlıyordu. Aynı zamanda da, bu tartışma, kadının ev kadını olarak durumunun belirlenmesinde ve ev işlerinin sosyal ilişkilere katkısına dikkat çekiyordu. Birbirine yakın bazı yorumlamalarda; kadının ezilmişliğinin, sınıf sömürsü ve devrimci mücadele ile ilişkisinden yola çıkılıp çeşitli politik ve stratejik görüşler iddia edildi. Oysa teorisyenler bu politik ve stratejik sorunlara ilgisiz kalmışlardı. Teorinin gelişmesinde en belirgin adım belkide, ev emeği tartışmasına *Kapital*'den aktarılan bölümlerle kadın sömürsünün Marksist çerçeve içinde tahlil edilebileceğini göstermesiydi.

Tartışmanın en önemli noktası, kapitalist toplumda emek gücünün nasıl üretildiği sorunuydu. Aynı sorunun Marksist kategorilerdeki kesin anlamı ve uygulamasının tahlilinde farklılıklar ortaya çıkmıştı. Ve tabii tartışma noktası, ev emeğinin ürettiği ürünün tanımıydı. Bunun teoride üretken ya üretken olmayan bir emek gücünden kaynaklanıp kaynaklanmadığı ve ücretlendirilmesi tartışıldı. Ücret karşılığı yapılan işlerin kıyaslamalarına gidildi.

Benston'u izleyen pek çok kişi, ev emeğiyle üretilen şeylerin evdeki ihtiyaçlar için doğrudan tüketilmek üzere üretildiği görüşündeydi. Bu kullanım değeri olan ürün ya da hizmetlerin tüketimi, aile bireylerini mutlu ediyor, yeniliyor ve ertesi gün işlerine gidebilmeleri için gereken rahatlığı sağlıyordu. Yani bütünüyle işçi sınıfının ayakta durabilmesinin temelini oluşturunuyordu. Kullanım değeri olan üretim ile kapitalist üretim arasında bir takım ilişkiler kurulduysa da, bu bağlantılar belirsiz kaldı. Dalla Costa ile birlikte bir çok kişi ev emeğinin yalnızca tını ilir

18. Bkz. Paul Smith, "Domestic Labour and Marx's Theory of Value,"; Holmstrom, "Women's Work", ve Molyneux, "Domestic Labour Debate." Domestik iş tartışmasının ortaya çıkardığı konularda son yıllarda yeniden canlanan ilgi için Bkz. Bonnie Fox, "Hidden in the Household" başlıklı toplu denemeler.

kullanım değeri olan üretime yönelmediğini emek gücü denen özel bir 'mal' yarattığını savunuyordu. Böylelikle kadının ücretsiz çalışması kapitalist üretim biçimine kolaylıkla bağlanabiliyordu. İlk bakışta bu oldukça cazip bir pozisyondu.

Tabii ev emeğinin elle tutulur ürününün ne olduğu konusu, emek gücünün teorik karakteri açısından bu tartışmada önemli bir yer tutuyordu. Ev emeğinin Marksist anlamda kullanım değerinden öte bir değer yarattığı ve bunun üretken olup olmadığı; kapitalist düzende bu artı-değerin üretkenlik olarak yorumlanıp yorumlanmamasına bağlıydı. Ama ev emeğinin salt kullanım değeri olan bir ürün yarattığını savunanlar için bir Marksist anlayış zaten söz konusu bile değildi. Üretken olarak nitelendirilse de nitelendirilmese de, ev emeğinin kullanım değeri ötesinde bir 'şey' olması gerekiyordu.

Başlangıçta, ev emeği tartışmasında en önemli nokta üretken olup olmadığıydı. Bu tartışmanın büyük bir karışıklığa yol açtığı görüldü. Marx'ın bilimsel açıdan ekonomik kategoriler olarak yorumladığı üretken olma ve olmama kavramları ahlaksal boyutlara ulaştı ve kadının bu emek gücünün üretken olmaması katı ve haksızca bir yorum kabul edildi. Doğrudan bir cinsiyet ayrımı gibi görünmese de, en az o boyutta katı bir görüşü yansıtıyordu. Öte yandan, ev emeğinin üretken kabul edilmesi halinde de, ortaya çıkan artık değer, erkeğin kadını sermaye yararına sömürmesi olarak yorumlanıyordu. Bu anlayışa göre, kadın sömürülmekteydi. Cinsiyet çelişkileri açıkça bir maddesel temel oluştururken, ev kadınları da sınıf kavgasında fabrika işçileriyle aynı stratejik yerde bulunuyordu. Hem Marksizm hem de feminizme bağlı olanlar için bu dolaylı yorum, güçlü bir hareket noktasıydı. Kadın hareketlerine katılanlar ya da solcular arasından küçük bir gurup ikna edici bir alternatif getirmek üzere teorik ve politik bir kavrayış peşindeydiler.

Ev emeği tartışmaları sürüp giderken, ücretler ve ev emeği arasındaki ilişki de ayrı bir konu olarak ortaya çıktı. Marx'a göre; ücret, emek için ödenen belli bir miktar para olarak görünürse de, aslında bir mal gibi pazara sunulan emek gücünün bedeli olmalıdır. Bu bedel, toplumsal olarak belirlenmiş belli bir dönemdeki normal geçim düzeyini temsil eder. Ev emeği tartışmacıları Marx'ın formülünün ortaya çıkarttığı güçlüklerle dikkat çekerek normal olarak ücretlerin belirlenmesi ve ev emeğine ilişkin sorular sormuşlardır. Marx'ın görüşünde normal ücretin, bir işçi tarafından bakımı üstlenilen tüm aile bireylerinin geçimini kapsamına alıp almadığı açık değildi. Ücret kavramının

ev emeği ile kapitalist üretim arasındaki işlevi de incelenmesi gereken bir diğer konuydu. Kadın tarafından üretilen bir değer olan eviçi emeğin erkeğin ücretli iş gücünde somut değer kazandığını savunanların yanısıra; kadının karşılıksız emeğinin kapitalist düzende geçim düzeyinin altında ücretlendirmeye yol açtığını öne sürenler de vardı. Yani bu görüşle, çalışmayan bir ev kadını ya da 'eş'in kocasının emek değerini ucuzlattığı ima ediliyordu. Ev emeğinin yalnızca kullanım değeri olan üretim yarattığını savunanlar da, bu emeğin kapitalist üretimdeki rolünü belirlemeye çalışıyordu. Kısacası, çoğunluk, kapitalist gelişimin içinde var olan bir takım unsurların ev emeğini ve dolayısıyla ücretlendirmeyi etkilediğini açıkça görüyordu.

Bu tartışmanın bir kaç yıl içinde belli yönleriyle açıklığa kavuştuğu söylenebilir. Kapitalist düzende eviçi emeğin, değer üreten bir emek olamayacağını teorik açıdan açıklamak oldukça kolaydı.¹⁹ Bu durumda, Benston'un; ev işini doğrudan tüketilen kullanım değeri olan bir üretim şeklinde yorumlayışı özünde doğrudu. Ve bilimsel olarak da ev emeğinin üretken olup olmadığı söz konusu değildi ve kadın, bu durumda, eviçi bir işçi grubu olarak sömürülmüyordu. Ve tabii, ev emeği kapitalist üretimin ve doğurduğu sosyal ilişkilerin ayrılmaz parçasıydı. Böylece, ev emeğinin 'ne olmadığı' açıklanmış, 'ne olduğu' tanımını bazı tartışmacılar açısından bir soru olarak kalmıştı. Kimisi, üretimin ayrı bir parçası olduğunu -kapitalist üretim ilişkileri dışında, ama ona bağlı bir üretim biçimi olduğunu- düşünüyordu. Bazıları ise, kapitalist üretim ilişkilerinin özel bir biçimi olarak kabul ediyordu. Çoğu da bu soruyu yanıtsız bırakmıştı. Ev emeğinin karakteri ve ücret sorunuyla, kadının ücretli emek sorunu; daha çok Marksist ekonomiyle uğraşanların büyük kesiminin başlıca sorunu olmuştu. Politika ve strateji açısından ise, kadının ezilmişliğinin maddi temeliyle ilgili tahlillerini artık pek az kişi kadının devrimci mücadelesini açıklamak için kullanıyor.

Benston, Morton ve Dalla Costa ile domestik emek tartışması üzerinde çalışan gruplar; kadının 'ev kadını' olarak pozisyonunu ve eviçi emeğinin sosyal ilişkilerin türeyişindeki rolünü açıklığa kavuşturacak önemli esasları getirmiştir. Yine de, çalışmaları açıkça belirlenemeyen bazı sınırlar içinde kısıtlı kalmıştır. Örneğin, öncelikle, kapitalist üretimin ilişkileri üzerinde durmaları; işçi sınıfı kadının ezilmişliği ve ev

19. Mitchell, "Woman's Estate," sayfa 99; Heidi Hartmann, "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism" sayfa 22.

emeği üzerinde yoğunlaşmaları; genelde tahlillerini ekonomiyle sınırlamaları; eviçi emeği ev işleri ve çocuk yetiştirme ile tanımlayarak doğurganlığın tanımına girmemeleri, bu çalışmaların eksik yanlarıdır. Bu sınırlar, teorik bir tartışmanın gelişiminde zorunlu adımlardır, ama böyle savunulmamıştır. Eviçi iş, kadının ezilmişliğinin maddesel bir teorisini ortaya koyabilmek için ele alındıysa da, sonuçta vaadettiği çözüm tatmin edici olamamıştır.

1970 ortalarında zaten sosyalist-feministler artık başka sorulara yöneliyordu. Bu sorulardan biri; ev işi kavramının çözümsel olarak kapitalist düzendeki değişik sınıflarda aynı olup olmadığıydı. Bir diğeri ise; kapitalist olmayan toplumlarda bu kavramın teorik yaklaşımıydı. Daha önceki tartışmalar bu sorunlara, özellikle ikincisine pek ışık tutmamıştır. Sosyalist-feministlerin yöneldiği bir diğer konu da, eviçi emek ögelerinden çocuk doğurma ve çocuk yetiştirme olgularıdır. Burada amaç, kadının ezilmişliğinde dönüp dolaşıp neden ev emeği sorununa gelindiğini araştırmaktır. Sosyalist-feministlerin daha ileri götürdüğü bu konu, kadının binlerce yıllık bağımlılığı ile ev emeğinin çağdaş niteliği arasında bir ilişkiyi belirlemektir. Aynı şekilde, kadının sosyalist toplumlarla özgürlüğüne kavuşup kavuşmadığı sorusunu açarak, eğer bu toplumlarda kadın henüz kurtulmamışsa hangi engellerle karşılaştığını araştırmaya koyuldular. Ve giderek, sosyalist-feministler için; evişi kavramının maddesel özü ile kadının özellikle ideolojik ve psikolojik yönden bugüne dek ezilmişliğine neden olan aşamaların ilişkisine dönük araştırmalar başlıca konular halini aldı. Ve bu konular, sosyalist-feministliğin teorileşmesinde süratle odak noktası oldu.

Juliet Mitchell'in, "Feminist sorular sorup Marksist yanıtlar bulmamız gerekiyor," şeklindeki yaklaşımı çoğu sosyalist feministe ters geliyordu. Marksist yanıt arayışını, kadının mücadelesini kapitalizme karşı sosyalist bir mücadele şekline sokup karanlığa boğan bir yaklaşım olarak görüyorlardı. Marksist teorinin cinsiyet farklılıklarını bütünleştiremeyen bir teori olduğuna inanıyorlardı. Ve Marksist teori bu aşamada yetersiz kaldığından, sosyalist-feministler yollarında ilerleyebilmek için diğer teorilerden yararlanarak bir alternatif oluşturmaya giriştiler. Heidi Hartmann'ın ifadesiyle, 'Marksist teori tek başına sorunu çözemiyorsa ve radikal feminizm kendi içinde yetersiz kalıyorsa, yeni teorik kategoriler geliştirmek şartı'.²⁰

Sosyalist feministler, tüm toplumlarda kadının ezilmişliğini derin-

lemesine açıklayabilmek için önce 60'lı yılların sonlarındaki radikal-feminizme döndüler. Radikal-feministler, tipik bir biçimde, erkeğin üstünlüğünü ve cinsel ayrımı evrensel bir sorun kabul ediyor, hatta, tüm toplumsal gelişimin altında yatan temel dinamizmi oluşturduğuna inanıyorlardı. Aynı zamanda da, bazı radikal feministlerin yazıları Marx ve Engels'in görüşlerinin genişletilmiş ya da derinleştirilmiş biçimiydi. Shulamith Firestone adlı bir radikal-feminist'in "*Dialectic of Sex*" (*Cinselliğin Diyalektiği*) adlı yapıtı, Marx ve Engels'in salt ekonomik düzeyinin çok ötesine ulaşıyordu ve bu çalışmasıyla cinsiyetten kaynaklanan ezilmişlik sorununun çok daha temel yanlarını açıklamayı amaçlıyordu. Firestone şöyle yazıyordu: "Sınıfsal tahlil harikulade bir çalışma, ama kısıtlı." Cinselliğin diyalektiğini sunarken, Firestone sınıf tahlilini bir adım daha öteye götürerek, cinsiyetlerin biyolojik ayrırınındaki kökenlerine inmiştir. "Sosyalist görüşleri bir kenara atmış değiliz," diyordu. "Radikal-feministler tahlillerini genişleterek, hatta tarafsız olarak, daha derin bir temele oturabilir ve böylece çözülemeyen bir çok noktayı açıklayabilirler." Aynı şekilde Kate Millett'in "*Sexual Politics*" (*Cinsel Politika*) adlı yapıtı Engels'i esas teorisyen kabul eder. Ama Millett, Engels'in teorisini, kendisinin 'cinsel devrim' olarak adlandırdığı harekete katkısı olan tanınmaz bir biçimde işlemiştir. Marx'ın teorisini de cinsel devrime ideolojik bir temel oluşturmak açısından yetersiz buluyordu. Dahası, ataerkil ailenin tarihsel ve psikolojik gücüne Marx'ın inanılmaz bir biçimde uzak kaldığını ifade etmiştir. Millett'i en geniş anlamda ele alırsak; Nazi Almanya'sından Sovyetler Birliği'ne ve Freud'a kadar pek çok olayı ataerkil politika ve ideolojiye birer tepki kabul ettiğini söyleyebiliriz. Millett, toplumu eğitici programlarla bu psikolojik sorunlara el atılmadığı sürece ataerkilliğin sürüp gideceğini de savunmuştur. Millett'e göre, cinsel devrimin gerçekleşmesi için yalnızca cinsiyet politikasını değil, aynı zamanda ataerkil teorinin gelişimini de çok iyi kavramak gerekir.²¹

Firestone ile Millett'in 1970 yılında yayınlanan kitapları, kadın hareketleri içinde sosyalist-feminizmin kendini göstermesinde çok etkin oldu. Cinsiyet konusuyla birlikte psikolojik ve ideolojik olgulara yaklaşımları, büyük bir kitleden tepki almıştı. Ataerkil kavramı da sosyalist-feministlerin itirazsız kabul ettiği bir diğer yaklaşım olmuştu. Mitchell gibi daha çok Marx'a yakın taraftarların eleştirilerine kulak

21. Zillah Eisenstein, 'Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism' sayfa 6. Mitchell'in radikal feminizm eleştirisi için Bkz. 'Woman's Estate.' sayfa 82-96

asmıyorlardı. Özellikle ABD'deki sosyalist-feministler, radikal-feminizmin kısıtlamalarının bilincinde olmalarına rağmen, radikal-feminizm ile Marx'ın tahlillerinin bir sentezini ilk adım kabul ediyorlardı. Amaçları, sosyalist-feminizmi bütünleyici bir politik teorisinin gelişmesinde bu iki teoriyi birleştirip kullanmak değildi. İş bölümündeki cinsiyet ayrımı ile ilgili gördükleri için bu çalışmaların kendi teorilerinin gelişiminde bir yeri olduğuna inanıyorlardı. Ve²² hitekim radikal-feministler gibi, Marx'ı bir veri olarak kabul edip geliştirmeye ya da derinleştirmeye uğraşmadılar.

Sonuçta görev sosyalist-feminizmin kendi sentezini ortaya çıkartmak ya da bir yazarın dediği gibi aradaki tirciyi atmaktı. Bunun için de, birbiriyle ilgili iki kavramı esas alıp araştırdılar: Ataerkillik ile üreme. Radikal-feminizmin etkisiyle benimsemiş oldukları ataerkil kavramının yeniden yorumu gerekiyordu. Millett bu kavramı, erkeğin kadını ikinci plana atma politikasıyla, ekonomisiyle, ideolojisiyle ve en önemlisi psikolojik yapısıyla evrensel bir kavram olarak yorumlamıştır. Sosyalist-feministler, ataerkil kavramını sınıf kavgasıyla bağlanabilecek bir biçimde geliştirmek durumundaydı. Böylece, her türlü üretim tarzını, bir sınıfın diğerini sömürdüğü ya da ikinci planda bıraktığı belirli yapısal sistemler olarak tanımlayacaklardı. Genel yaklaşımlarıyla sosyalist-feministler, Hartmann ve Amy Bridges'ın ifade ettikleri gibi, "Marksist kategoriler de, sermaye gibi cinsel körlük arazına tutulmuşlardır." Aynı şekilde, radikal-feministler tarafından ele alınan ataerkil kategoriler de tarihsel gelişime aynı 'kör' gözlerle bakmışlardır. Bu bakış açısından yola çıkarak, ataerkil kavram ile Marksist kategorilerin gözünden kaçan bir toplumsal boyutu ele almak mümkün olacaktı. Bazı görüşlere göre, bir ataerkil teori oluşturulmasıyla, belli bir toplumun yapısı içinde kadın ya da erkeğin neden egemen olabildikleri ya da neden ikinci planda kaldıkları sorunu genel bir biçimde açıklanabilirdi. Ama sosyalist-feministler buna katılmıyordu. Bazıları için ataerkil kavram başlıbaşına ideolojik bir kuvvet ya da sistemdi. Çoğu kişiye göre de, erkeğin kadını kontrol altında tutabilmesinin maddesel temeliydi. Erkeğin toplumdaki yerine geçiş sağlayan, cinsel üstünlüğünü kuran ve Sheila Rowbotham'ın 'ataerkil otorite' deyişiyle

22. Heidi Hartmann ve Amy Bridges, "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism." Sayfa 14; Sheila Rawbotham, "Woman's Consciousness, Man's World" sayfa 117. Ataerkillik üzerine ilk ve etkin sosyalist-feminist görüşleri, Hartmann ve Bridges, "Unhappy Marriage"; Joan Kelly-Gadol, "The Social Relation of the Sexes"; Gayle Rubin, "The Traffic in Women" de bulabilirsiniz.

tanımladığı bu kavram, yine Rowbotham'ın açıklamasıyla şöyle yorumlanıyordu: "Ataerkil anlayış, kadının üretkenlik kapasitesi ve hatta kişiliği üzerinde erkeğin kontrolü olması temeline dayanır." Ve tabii; cinsiyete göre iş bölümünün, ataerkil kavramla belli üretim sistemlerinin işleyişi arasındaki bağlantının kökenine inen tartışmalar sürüp gitti.²³

Bu arada 'doğurganlık' kavramına sığınıldı. Burada amaç, kadının ezilmişliğini Marx'ın üretim ve sınıf mücadelesi tahlilleriyle teorik olarak bağlamaktı. Sosyalist-feminist teorisyenler 'üreme' kavramını, belli bir toplumun özelliğini belirleyen üretim kavramıyla kıyaslanabilir bir kavram olarak ele alıyorlardı ama bunu üretim kavramından bağımsız görüyorlardı. Örneğin, 'üretim ilişkileri' kavramıyla 'üreme ilişkileri' kavramını benzerlik içinde kullanıyorlardı. Bu paralelliğin, ataerkil kavramla kurulabilmesine herkes katılmıyordu. Kimisi 'üreme'nin normal bir aile işlevi olduğu görüşündeydi.

Bu deneysel bir yaklaşım olmasına rağmen sosyalist-feministlerin tahlilci açıklamalarına çok yararlı oldu. Renate Bridenthalin, "Üretim ve üreme arasındaki ilişki, daha büyük boyutta tarihsel bir diyalektiğin parçasıdır. Yani, üretim ilişkilerindeki değişiklikler, üreme işlevinde de değişikliklere yol açar," şeklinde ortaya koyduğu bu diyalektiğin tahlili gerekiyordu. Eviçi emek tartışmasına katılan bazı kişiler "ev işi" ya da "aile" kavramı içindeki üretim ilişkilerini, kapitalist üretim ilişkilerinin yanısıra ele alıyor ama, tâbi bir ilişki olarak görüyorlardı. Üreme işlevinin bir üretim ilişkisi içinde düşünülüşü, Marxist antropolojistlerce, ailenin hem üçüncü dünya ülkelerinde hem de kapitalist ülkelerde bir ucuz iş gücü kaynağı olarak ele alınmasıyla benzeşiyordu.

23. Renate Bridenthal, "The Dialectics of Production and Reproduction" sayfa 5. Mitchell'in 1966 daki çoğalma ilişkileri hakkındaki görüşünü, Juliet Mitchell, "Longest Revolution" sayfa 21. Diğer örnekler için Bkz. Jean Gardiner, "The Political Economy of Domestic Labour in Capitalist Society"; John Harrison, "The Political Economy of Housework"; Isabel Largaia, "The Economic Basis of the Status of Women"; Bridget O'Laughlin, "Marxist Approaches in Anthropology", sayfa 365-366.

Emperyalizm kapsamı içinde çoğalma ilişkisiyle ilgili üstü kapalı bir kavram: Mina Davis Caulfield, "Imperialism, the Family, and Cultures of Resistance"; Carmen Diana Deere, "Rural Women's Subsistence Production in the Capitalist Periphery"; Heleith Saffioti, "Women, Mode of Production, and Social Formations."

Antropolog Claude Meillassoux özellikle "Femmes, greniers et capitaux" da ailenin ucuz iş gücü kaynağı olduğu kavramını ortaya attı. Çoğalma kavramını ele alan Meillassoux'un önemli incelemeleri ve eleştirileri: Maureen Mackintosh, "Reproduction and Patriarchy"; Bridget O'Laughlin, "Production and Reproduction"; Rayna Rapp, "Review of Claude Meillassoux, Femmes greniers et capitaux".

Emperyalizm ve aile arasındaki ilişkiyi araştıran sosyalist-feministlerin yaklaşımlarında da benzer bir üreme kavramı farkediliyordu²⁴

Son zamanlardaki sosyalist-feminist tartışmalar, "ataerkil" ve "üreme" kavramlarının, bugüne dek var olan teorik çalışmalarla tatmin edici bir biçimde kavramlaştırılamamış olduğunu ileri sürerek, bu iki kavramı gündeme getirmişlerdi.²⁵ "Ataerkil" kavramı, radikal feministlerin ortaya attığı şekilde temelde ideolojik ve psikolojik bir sistem tanımını içinde kalmıştı. Daha materyalist yaklaşımlarda da, Marxist anlamda, bir üretkenlik ilişkisiyle bütünleştirilememişti. Üreme kavramının tanımında ise, bu kavramın geniş anlamlara gelebilecek potansiyelelerinden kaynaklanan problemler vardı. Felicity Edholm Olivia Harris ve Kate Young üç aşamalı bir tahlil öneriyordu: sosyal üreme ya da üretim koşulları içinde üreme; işçinin üreme işlevi; normal, biyolojik üreme.²⁶ Bu ayırımın büyük yararı olduğu kesindir ama yine de değişik yönleriyle üreme kavramları arasındaki bağlantı ve ilişkileri tam olarak çözememiştir.

Son zamanlarda 'ikili' teoriler bir diğer eleştiri konusu olmuştur. Ataerkil ve üreme kavramlarına dayalı teorilerde kadının ezilmişliği farklı, ikili yapılar çerçevesinde ele alınmıştır. Örneğin, kapitalizm ve ataerkil kavram; sınıf ve cinsiyet kavramı gibi ikili yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Iris Young'a göre bu yaklaşımlar kadının ezilmişliğinde birbirinden farklı ve bağımsız iki sistem bulunduğunu gösterir. Çünkü sistemler mekanik olmayan bir biçimde bütünleşmedikçe, bu ikili sistemler toplumsal değişimin farklı açıklamalarıyla esrarengiz varlıklarını sürdüreceklerdir. İkili yaklaşımlar Marksizm ile feminizm arasındaki zıtlığa rağmen sosyalist-feminist teorinin, Marksizmi savunmasına kadar giden bir yol açmaktadır. Veronica Beechey'e göre, "ataerkilikte üreme kavramının üretim ilişkisinden ayrı tutulması, Marx'ın üretim tahlilinin feministlerce eleştirilmeksizin bir kenara bırakılmasına yol açmıştır." Aynı şekilde Young da, ikili sistemler teorisinin geleceksel Marksist teoriye karşı çıkacak bir nitelik taşımadığını belirtmiştir. Çünkü, Marksizmin, cinsiyet kavramı üzerine bir yama gibi yapış-

24. Veronica Beechey, "On Patriarchy"; Val Burnis, "The Dialectic of Women's Oppression"; Roisin McDonough ve Rachel Harrison, "Patriarchy and Relations of Production"; Iris Young, "Beyond the Unhappy Marriage"; "Socialist Feminism and the Limits of Dual Systems Theory". Ayrıca Bkz. Michèle Barrett, "Women's Oppression Today, sayfa 10-38, 126-128, 131-138."

25. Felicity Edholm, Olivia Harris ve Kate Young, "Conceptualising Women".

26. Young, "Social Feminism." sayfa 170, 173-174, Beechey, "On Patriarchy," sayfa 78.

turduğu ekonomik ve sosyal ilişkiler teorisi hiç değiştirilmeden kalmıştır.

Aslında burada sorun yalnızca ikili yaklaşımlar değildir. Sosyalist-feminist teori; ırkçı ya da ulusal baskıları dışlayarak feminizm ile sosyalizm ve cinsiyet ile sınıf baskıları arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Oysa cinsiyet, ırk ve sınıf bu ezilmişliğin kıyaslanabilir nedenleridir ve kurbanları üzerindeki etkileri hemen hemen eşittir. Sosyalist-feministler stratejilerini, toplumun tüm kesimlerinden kadını bir bütün olarak gören bir 'kardeşlik' ve 'kadın hareketi' esasına dayandırmışlardır. Ne var ki bu kardeşlik kavramı içinde siyah kadınlar çağdaş kadın hareketlerine güvensizliklerini belirterek kendi toplumları içindeki eyleme bağlı kalmışlardır. Ve sosyalist-feminizm bu olguyu ne teoride ne de pratikte çözememiştir.

Kısaca, tartışmanın dinamizmi ve canlılığına rağmen, sosyalist-feministler kadının kurtuluşu için henüz bütünleşmiş bir diyalektik materyalist görüş geliştirme amaçlarına ulaşamamışlardır.

SOSYALİST-FEMİNİZM VE KADIN SORUNU

Sosyalist-feminist hareketin teorik çalışmalarına göz attığımızda, önemli temalar ortaya çıktığını görürüz. Bütünüyle bu temalar, sosyalist-feminizmin kadın sorunu ile ilgili teori geliştirme çabalarına çok büyük bir katkıda bulunduğunu ortaya koyar.

Sosyalist-feminist teori; kadının ezilmişliğinin ciddi sosyal, psikolojik ve ideolojik olgusu altında maddi bir temel olduğunda ısrar eder. Marksizmin, bu kökenin belirlenmesine ya da tanımına hiçbir zaman yeterince eğilmediğini de vurgular. Ve ailenin bu temelde yatan nedenleri besleyen başlıca yapılardan biri olduğu varsayımına ulaşır. Sosyalist-feminizm, çelişkili ve aldatıcı olan bu iki noktada sosyalist teori ve pratiği reddeder. Zaten sosyalist-feminizmin kadının ezilmişliğine sol kanat idealist bir eğilimle, basit bir 'hak eksikliği' ve 'ideolojik bir şövenizm, olarak bakılmasını küçümser. İkincisi, sosyalist-feministlerin özellikle aileden kaynaklanan psikolojik ve ideolojik kaygıları, yine sol kanatta kadının ve ekonomik olgularla yapılan yorumuna ters düşer. Bütün bunlar, 'kişisellik politiktir' sloganının teorik kapsamını oluşturarak sosyalist-feminist akımın kadın sorununu ele alışındaki esasları belirler.

Sosyalist-feministler, Engels'in "*Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*" adlı kitabında aile ve aile içi mal-mülk konusuna yaklaşımının yetersizliklerini görmekle birlikte katkılarını da kabul eder. Engels gibi, sosyalist-feministler de kadının ezilmişliğini toplumsal gelişme dinamiği içinde ele alırlar, ancak Engels'in tanımlayabildiğinin ötesinde diyalektik bir temel oluşturmayı denemişlerdir. Bu diyalektik temel, belli bir üretim ilişkisine özgü, maddi bir süreç olması ve tüm sınıflarda -ya da bazı sosyalist-feministlere göre, tüm bilinen toplumlarda- kadının ezilmişliğinin nedenini açıklayabilecek bir tanım getirmesi gerekiyordu. Ve en önemlisi, egemen sınıflarda olsun ezilen sınıflarda olsun, kadının ezilmişliğinin nedenlerini Engels'in kitabındakinden çok daha iyi açıklayabilmesi şarttı. Sosyalist-feministler çocuk doğurma, çocuk yetiştirme ve ev işi kavramlarının bu kriterlere uyduğu görüşünü paylaşır, ama bu olgular ile kadının ezilmişliği arasındaki iliş-

kilere çok geniş ve çeşitli teorik yorumlar getirmişlerdir.

Bir kesim sosyalist-feministler domestik kavramını, emek gücünün ayakta durmasında ve türeyişinde oynadığı rolün ötesinde daha geniş kavramlarla açıklarlar. Bu rollerin materyalist bir özelliği olduğu görüşüyle, tümüyle sosyal üreme açısından incelenebileceğini öne sürerler. Bu yaklaşımı geliştirmek amacıyla da, kadının ezilmişliğinin teorileştirilmesinden daha geniş bir toplumsal olguya atlayarak, Marx'ın yapıtlarına ve özellikle '*Kapital*' adlı kitabına dönüş yaparlar. Ancak, sosyalist geleneğin mirasları olan ekonomik determinizm ve idealizmin çelişkilerini ellerinden geldiğince reddetmeyi sürdürmüşlerdir.

Bu çalışmada, kapitalist ücretlendirme ve geçim sorunu arasındaki ilişki de başlıca temalardan birini oluştuyordu. Sosyalist-feministler, Marksizmde ücretin neyi ve kimi içine alan bir kavram olduğunun net bir biçimde açıklanmadığına değinirler. Ücretlerin tarihsel olarak sembolize ettiği geçim düzeyleri bazı dönemlerde kişileri, diğer dönemlerde işçi ve 'ailesi'ni esas almıştır. Bu karışık tanımlamanın farkına vararak, iş bölümünün ailede olsun ücretli çalışma düzeyinde olsun, cinsiyete dayandırılışından kaynaklanan sorulara yanıt bulabilmek ve bu iş bölümü anlayışını yeniden formüle edebilmek için girişimler yapılmıştır. Bu girişimlerin bazıları otorite ve aterkilik kavramlarına ciddi baskılar yaparken; diğer çalışmalar, ücret düzeylerinin ayarlanması ve belirlenmesi, emekçi rekabeti ve endüstrideki 'yedek ordu' yapısı ile ilgili konularda odaklanıyordu. Yaklaşımları ne olursa olsun, bu problemin kendi içinde tanımlanabilmiş olması teorik açıdan çok önemli bir adımdı.

Sosyalist-feminist teori, aynı zamanda, kapitalist düzende kadının ücretli iş olgusuyla ilişkisini hem bedelli hem bedelsiz emek olmak üzere ikili bir ilişki şeklinde görür. Kadını, ücretli iş olgusu dışında, genelde tüketici olarak ve ev işlerinde işinin bedeli ödenmeyen işçi olarak tanımlar. Bu görüşle birlikte önemli bir stratejik yönelme ortaya çıkar. Soldaki bazı kanı ve görüşlere karşı, sosyalist-feministler kadının çok başarılı bir biçimde örgütlenebileceği görüşündedir ve toplumun her kesiminden kadını içeren örgütlenmenin gereksinimini vurgularlar. Kadının bu konumunu desteklemek amacıyla da işçi hareketlerinde, toplumda ve toplumsal devrim içinde kadının militan eylemlerinin uzun tarihçesine değinirler. Bu seferberlik, kadının, kadın olarak yaşadıklarına özel bir duyarlılık gerektirmektedir. Aynı örgütlenme gerekliliğinin kadının konumundan gelen bir özelliği olduğu da kesindir. Bu noktada, sosyalist-feministler geleneksel sosyalist teo-

ri ve pratiğinin karşısındadır. Sosyalist-feminist teori, farklı sınıflardan ve kesimlerden kadınların bağımsız bir kadın hareketi için örgütlenmesine öncülük edecek ve yol gösterecek bir çerçeve geliştirebilmek gibi önemli bir görevi üstlenir.

Ve son olarak sosyalist-feminist teori, kendi teorik çizgisini Engels'in kitabının girişindeki şu paragrafa bağlar:

"Materyalist noktadan, tarihsel gelişimin son döneminde belirleyici faktör, güncel yaşamda üretim ve üreme olguları olmuştur. Ve bu, yine, iki yönlü bir olgudur: bir yönden varolma, yiyecek, giyecek ve barınak ile üretim araçlarının; diğer yönden de insan türünün çoğalması şeklinde tanımlanabilecek iki tür üretim söz konusudur. Belli bir tarihsel dönemde belli bir toprakta ya da ülkede yaşayan insanların toplumsal örgütlenmesi, her iki tür üretim olgusuyla belirlenir - yani bir yandan emek gelişiminin evreleri, diğer yandan da ailenin gelişimi bu toplumsal örgütlenmeyi belirler."¹

Bu pasajın bir çok makale içinde tekrarlanması bir kaç amaca yöneliktir. Sosyalist-feminizmin Marksist geleneğe bağlılığını kanıtlar. Marx ile Engels'in kadın sorunuyla ilgili olarak günümüz sosyalistlerinin söylemek ya da duymak istediklerinden daha fazla söyleyecek sözleri olduğunu vurgular. Kadının ezilmişliği sorunu genel bir toplumsal üreme teorisinin kapsamı içinde ele alınmıştır. Kadının temel sorumluluğunu üstlendiği toplum süreçlerinin maddi temeli vurgulanmıştır. İnsan neslini sürdürme görevinin bağımsız özelliğinin yanısıra, teorik açıdan varoluş için gerekli üretime eşit bir ağırlık taşıdığına değinir. Kısaca, sosyalist-feminist hareketin aile kavramı, cinsiyete göre iş bölümü, bedelsiz ev işi sorunları ile birlikte, ikili teorileri ve kadının bağımsız örgütlenmesine inançlarında Engels'in fikirlerinin yetkin bir Marksist destek sağladığı anlaşılmaktadır. Aslında bu seçilen pasaj Engels'i teorik açıdan en zayıf noktasını yansıtmaktadır. Sosyalist-feministlerin, kadını, toplumun çoğalmasındaki rolüne yönelik değerlendirişine çok daha sağlam bir dayanak gereklidir.

Sosyalist-feministlerin teorik çalışmasının gücü, zenginliği ve kadın hareketlerine gerçek katkısına rağmen; uygulayıcılarının Marksist teoriyi yeterince kavrayamamış olmaları bu teorinin gelişimini engellemiştir. Kökeninde kadının özgürlüğü ve geniş anlamda bağımsız bir kadın hareketine bağlı eylemleri içinde, sosyalist-feministler, sol anla-

yısdaki eğilimler ve tartışma konularıyla ilişkilerini ancak son yıllarda farketmeye başlamışlardır. Yayınlanmış bu teorik araştırmalar sosyalist-feminizmi daha açıkça tanımlamaya çalışırken kadının ezilmişliğini, toplumun yeniden üretilmesiyle ilgili Marksist teorinin yanısıra değil, bu teorinin içinde incelemeye çalışır.² Tam bir teorik yönlendirmeye ulaşamamış da olsa, bu çabalar çok önemlidir. Sosyalist-feminist teori, kadının ezilmişliğini sınıf, ırk ve üretimden bağımsız bir olgu olarak, ikili yaklaşımlarla tahlil etme eğiliminden henüz kurtulamamıştır. Kadının aile içindeki konumu ile ideolojik ve psikolojik ilişkilerde odaklanan görüşlerinden sıyrılacak bir aşamaya da ulaşamamıştır. Sosyalist-feminist teorinin oluşturulmasında henüz kadının ezilmişliği; toplumsal üretim ve toplumsal çoğalma arasındaki ilişkiler belirlenerek materyalist bir temele oturtulmamıştır. Ve en önemlisi; kadını sınıf, ırk, yaş ve cinsiyet ayrımı gibi farklılıkları yok eden bir stratejinin teorik temelini de geliştirememiştir.

Sosyalist gelenek üzerine inşa edilen sosyalist-feminizm, bu proje için yeterli bir temelin eksikliğinden dolayı geri kalmıştır. Sosyalist eylem oldukça zihin karıştırıcı ve çelişkili noktalar bırakmıştır. Sosyalist-feministlerin çoğunun teorik bir yol bulma amacıyla yöneldiği Marx ve Engels'in yapıtları da net bir anlatımdan uzaktır. Ve yine, kadının ezilmişliği sorununun teorik olarak kavranabilmesi, sosyalist gelenek içinde gizlidir.

Sosyalist eylem içinde kadının ezilmişliğine doğrudan bir yaklaşım görülürse de, bu, 'kadın sorunu' olarak adlandırılan bir noktada odaklanmıştır. 19. yüzyılda ortaya çıkan bu kavram çok belirsizdir ve

2. Örnek için Bkz: Zillah Eisenstein, "Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism"; Annette Kuhn ve Annemarie Wolpe, "Feminism and Materialism"; Lydia Sargent, "Women and Revolution"; "Women's Issue." Son dönemlerin önemli makaleleri: Michèle Barrett ve Mary McIntosh, "The Family Wage"; Veronica Beechey, "On Patriarchy"; idem, "Some Notes on Female Wage Labour in Capitalist Production"; Lourdes Beneria, "Reproduction, Production and the Sexual Division of Labour"; Emily Blumenfeld ve Susan Mann, "Domestic Labour and the Reproduction of Labour Power"; Janet Bujra, "Female Solidarity and the Sexual Division of Labour"; Norma Stoltz Chinchilla, "Ideologies of Feminism"; Felicity Edholm, Olivia Harris ve Kate Young, "Conceptualising Women"; Nancy Holmstrom, "Women's Work, The Family, and Capitalism"; Jane Humphries, "Class Struggle and the Persistence of the Working-Class Family"; Joan Kelly, "The Doubled Vision of Feminist Theory"; Mary McIntosh, "The Welfare State and the Needs of the Dependent Family"; Maureen Mackintosh, "Domestic Labour and the Household"; Maxine Molyneux, "Beyond the Domestic Labour Debate"; Bridget O'Laughlin, "Production and Reproduction"; Paddy Quick, "The Class Nature of Women's Oppression"; "Why Women Work for Wages"; Iris Young, "Beyond the Unhappy Marriage"; idem, "Socialist Feminism and the Limits of Dual Systems Theory."

bir takım teorik düzeylere oturtulmuş meseleleri içerir. 'Kadın sorunu' olarak bilinen kavram, sosyalistler tarafından, en genel açıklamasıyla, tarih boyunca tüm toplumların tabii durumunda kalışının tanımıdır. Zaman zaman bu konum, kadının aile içindeki ve üretimdeki farklı rolleri ele alınarak açıklanmıştır. Bu kavram çoğu sosyalistler tarafından kapitalist düzende kadının ezilmişliği ve eşitsizliği olarak algılanmıştır ve bir anlamda eşit haklar için bir mücadeleyi simgeler. Yine bu kavram, cinsiyetler arasında ve aile bireyleri arasındaki kişisel ilişkileri içine alır, hatta iş-dışındaki her türlü kişisel ilişkileri kapsayacak çap-tadır. Kısacası, 'kadın sorunu' kavramı kesin bir çözümsel kategoriye sokulamaz. Bir takım farklı çizgilerin birbirine geçtiği karışmış bir yün yumağı gibidir. Bu karmaşık teorik çalışmayı üç ana çizgi belirler aile; kadının işi; kadının eşitliği. Ne var ki, sosyalist teori bu ana çizgileri kadının kurtuluşu ya da özgürlüğü adına toparlayamamıştır.

Sosyalist-feministler, sosyalizmde kadın sorununa eğilen bu çalışmaları, teorik ya da pratik bir öz yakalamak amacıyla incelemişlerdir. Bu açıdan sosyalist-feminist hareketin en büyük katkısı, Marksist teorinin geleneksel kategorilerinden yararlananların davalarını yeterince savunabileceğine inanmaları olmuştur. Kadının ezilmişliğinin kökenleriyle ilgili olarak sosyalist-feministlerin getirdiği sorular; toplumsal yaşantının her alanında cinsiyet ayrımı, kadın özgürlüğünün anlamı ve tanımı, cinsiyete karşı ya da sosyalizm için verilen mücadelenin örgütlenmesi gibi konuları da içine alan boyutta sorulardır ve bugüne dek sosyalist teorinin verileriyle açıklanamayacak niteliktedir. Bütün bunlar sosyalizmin teorik yanının yalnızca yarım kalmış olduğunu değil, aynı zamanda ciddi açıkları olduğunu ortaya koyar. Bu durumda, sosyalist eylemle ilgili çalışmaları, Marx ve Engels'den başlayarak çok sıkı bir biçimde yeniden incelemek şarttır.³

Çağımızın genç sosyalistleri Marx ve Engels'in kadının ezilmişliği ya da özgürlüğü ile ilgili olarak yararlı hiçbir şey üretmediklerini öne sürerler. Ve kadın özgürlüğü konusunda kendi inançlarını pratiğe dönüştürdüklerini söylerler. Açıkça ya da üstü kapalı bir biçimde ortaya atılan bu iddialar, ciddi bir araştırmaya dayandırılmış değildir. Bunlar, Marx ya da Engels'in özel çalışmalarının ele alınmasından çok, bazı teorik ve politik tepkilerdir. Bu tür görüşler, kadın özgürlüğü sorununun Marksist temele dayandırılmayacağı inancının boyutlarını ve nedenlerini açıklar.

Bir kesime göre, Marksist yaklaşımın kadının ezilmişliği konusundaki yoksulluğu açıktır. Örneğin Marksist bir aydın olan Mark Poster, "Marks aile üzerine hemen hemen hiç birşey yazmamıştır", Hatta, "Marx ile Engels'in 'aileyi geri planlara atuklarını' belirtir. Feminist ve sosyalist hareketlerin sempatanlarından Richard Evans, biraz daha üstü kapalı olarak, "Marx ve Engels'in kadın özgürlüğü ile ilgili söyleyecek pek az şeyi olmuştur..." diyor. Marx kendisi, Fourier'in yayınlanmamış bir çalışmasındaki ve ayrıca "*Komünist Manifesto*" evlilik eleştirisini tekrarlamaktan başka birşey yapmadığını açıkça belirtmiştir. "*Kapital*" adlı yapıtında da Marx kısa bir pasajda kadına değinmiştir, bu yüzden tekrarlanan hep bu pasaj olmuştur"⁴ Aydınlar tarafından böylesine dikkatsizce sarfedilmiş sözler çok şaşırtıcıdır. Marksizmin feminizmi yeniden yorumlayışına güncel olarak duyulan bir ilgi ya da özentiyle maskelenmiş olarak, bu tavır, Marksizme karşı akımın ön yargısını belirler.

Marx ve Engels'in, kendi dönemlerinin kısıtlı ve cinsiyetçi görüşün etkisi altında hapsolmuş düşünürler olarak gözlemlenmesi; kadın özgürlüğü hareketine yaklaşımlarındaki olumsuz görüşleri destekler. Marx hem bir erkek hem de Viktorya döneminin tutucu kocalarından ve babalarından biridir. Kendi aile yaşantısı içinde geleneksel bir anlayışla ataerkil tutumlarını sürdürmüş bir kişidir. Engels, kişisel ilişkilerinde daha az tutucu olmakla birlikte, 19. yüzyıl toplumunun cinsiyet ayrımcılığından etkilenmediği söylenemez. Her iki düşünür de, dönemlerinin erkek-erkeğe sosyalist kavgası içinde ve çalışan sınıf hareketleri içinde yer almışlardır. Bu gerçekler, özellikle kadın hareketi eylemcilerinin, Marx ve Engels'in kadın sorunuyla ilgili yararlı bir söz söyleyecek ya da bir harekete geçecek kişiler olamayacakları sonucuna varmalarına yol açmıştır. Her ikisi de 'şövenist' gözlüklerini çıkarıp bu hamleyi yapamamıştır. Örneğin, kadın hareketlerinin etkin militanlarından solcu Marlene Dixon, Marx ile Engels'in kadın sorununa iyi

4. Mark Poster, 'Critical Theory of the Family,' sayfa 42-43. Poster aynı zamanda, Juliet Mitchell dışında, feministlerin aile teorisine fazla ışık tutamadığını ifade etmiştir. Richard Evans, 'The Feminists' sayfa 156. Meyer, 'The German Ideology'nin Engels ya da Marx'ın kadın-erkek ilişkileri ile ilgili olarak 40 yıldır söylediklerinin son ve kesin tekrarlanışı olduğunu iddia etmiştir. Yalnızca 1847'de yazılan "Principles of Communism" ve "The Communist Manifesto" kitaplarındaki birkaç kısa ilave ve "Capital"deki kadın işçilerin kötü iş koşullarına değinen birkaç görselün "The German Ideology'nin dışında kaldığını söyleyen Meyer, "Kadın sorununu ihmal etmiş olan Marksist teoriye bu sorunu yerleştirmiştir," demıştır. A Alfred Meyer, "Marxism and the Women's Movement," sayfa 89-90, 99. Eisenstein bile Marx'ın toplumun hiyerarşik cinsiyet sıralamasını hiç araştırmadığını ima etmiştir. Eisenstein, "Capitalist Patriarchy" sayfa 9.

niyetli yaklaşımlara set çekilen bir dönemde yaşadıklarını öne sürmüştür. Ve Dixon, 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl başlarına kadar geçen dönemde Marksistlerin kendi burjuvazilerini ya da cinsiyet konusundaki kavramlarını tehdit edecek hiçbir şeye yanaşmadıklarını da vurgulamıştır. Sonuçta Marx'ın kendisinden kaynaklanan ve bütünüyle Marksizmi cinsellik konusundaki taraflı bir olguya iten görüş, gerçekte kadının ezilmişliğini büsbütün baskı altında tutmuş, hatta sosyalist hareket içinde teori ve strateji sapmalarına neden olmuştur.⁵ Her ne kadar, Dixon tartışmasını daha ileri götürmemişse de, savunduğu çizginin mantıksal açıklaması şöyle özetlenebilir: Bugün kadın özgürlüğü için bir teori, strateji ve bir program geliştirmeye çalışan sosyalistler Marx ve Engels'i incelemekle sadece zaman kaybetmektedir.

Yine de çoğu sosyalist-feminist, kadının ikinci planda kalışını kavrayabilmek için Marx ve Engels'in çalışmalarına gömülmüştür. Modern sosyalist geleneğin kurucuları olarak bu kişilerin en azından bazı genel noktaları belirlemiş ve akımı yönlendirmiş olduklarına inanmak o denli manuksız değildir. Ne var ki, sosyalist-feministlerin bu araştırmaları çoğunlukla boşa kürek çekmenin verdiği bir düş kırıklığıyla son bulmuştur. Daha sağlam bir teorik ve pratik yol bulmak amacıyla bu gruba sarılanlar da sonunda, ister istemez Marx ve Engels'in elinden ancak bu kadarının geldiğini kabul etmişlerdir. Charmie Guettel, "*Marx ve Feminizm*" adlı küçük kitapçığında bu aşamadan geçmiş pek çok kişinin görüşlerini anlatır: "Marx ve Engels, emperyalizm döneminde işçi sınıfı hareketlerindeki ilerlemeleri engelleyen bir olgu olan ırkçılık üzerinde hiçbir teorik çalışma yürütmedikleri gibi, kapitalist düzendeki cinsiyet ayırımı konusunda bir eleştiri getirememişlerdir. Onların sınıf tahlilleri, her iki türlü ezilmişliğin incelenmesi için eldeki en iyi verileri sağlarsa da, kadın sorunu açısından bu veriler yetersiz kalır."⁶

Marx ile Engels'in kadın sorunu ile ilgili çalışmalarının yetersizliği ve geniş kapsamlı bir teori geliştirememiş olmaları, tartışma götürmez bir gerçektir. Ancak, sorun yalnız burada değildir. Pek çok sosyalist-feministi çaresiz bırakan; Marx ve Engels'in bugünün çok gerisinde kalmış olmaları ve değişen boyutlara bir dayanak noktası bulamamış olmalarıdır.

Marx ve Engels kadının bağımlılığına ve bundan kurtuluşuna; ken-

5. Marlene Dixon, "The Centrality of Women in Proletarian Revolution," sayfa 35-41.

6. Charmie Guettel, "Marxism and Faminism," sayfa 15.

di dönemlerinde gelişen bir sosyalist hareketin bakış açısıyla yaklaşmışlardır. Kadın sorununu, bir bütün olarak toplumun gelişmesindeki temel mekanizmalara bağlı bir teori içine yerleştirmeye çalışmışlardır, ve bu yüzden de üretim olgusunun sosyal ilişkilerde oynadığı role fazlaca eğilmişlerdir. Çağdaş sosyalist-feminist teorisyenler ve eylemciler ise, tam tersine, kadınların ezilmiş bir insan kitlesi haline gelişinin nedenlerini ve kadının özgürlüğü için gerekli ögelerin geniş bir tahlilini kapsayan teorik bir bakış açısı oluşturma çabasındadırlar. Sosyalist-feministler sosyalizme bağlılıklarına rağmen, başlangıç noktaları farklı olduğu için, Marx ve Engels'den uzaklaşan bir teorik yaklaşıma yönelmişlerdir.

Marx ve Engels kadın sorununu; üretim olgusunun belli sosyal ilişkileri çerçevesinde odaklarken, çağdaş sosyalist-feminist teoristler, kadının ezilmişliğini aile ve toplumsal çoğalma konularından ayırmaya çalışmaktadır. Örneğin Juliet Mitchell şöyle yakınıyor: "Marx'ın aile üzerine daha sonraki yorumlarında kadın sorunu aile tahlili içinde kayboluşudur. Öyle ki, artık kadın konu dışı kalır, sözü bile geçmez." Mitchell ayrıca Marx ve Engels'in analizlerini çok dar kapsamlı bulduğunu ve Marx'ın ekonomik açıklamalara fazlasıyla bağımlı kaldığını belirtir. Mitchell, "Bu açıdan, kadının konumu Marx ve Engels'in çalışmalarında bir aile tartışmasından ayrı tutulmuştur. Ya da bir yan konu olarak özel mülk kapsamında yorumlanmıştır."⁷ 1966 yılında yapılan bu eleştiri, sosyalist-feminist hareket içinde yaygın olan iki varsayımı yansıtır: Birinci olarak kadın ve ailenin tek başına ele alınması ve ailedense kadının bu özgürlük hareketinin konusu olarak görülmesidir. İkincisi de, kadın sorununa ilişkin olarak üretim ilişkileri açısından Marksist bir yaklaşımın geliştirilemeyeceğidir.

Doğal olarak aile tartışmasına girilmeksizin kadın sorunundan söz etmek imkansızdır. Çoğu sosyalist-feminist de, aile içindeki cinsiyetler arası ilişki ya da daha genel olarak toplum içindeki cinsiyetler arası ilişki sorununa eğilmiştir. Ama bu yaklaşım insanlararası dinamizm, ideoloji ve güç ilişkileridir. Üretim ilişkileri ile sınıf meseleleri geri plandadır. Marx ve Engels'in böyle bir yaklaşıma katkıları incelendiğinde, çalışmaları eksik ve yetersiz kalır. Çağdaş teorisyenler bu eksikler ve boşluklar için çeşitli açıklamalar önererek, aile ve kadının ikinci planda kalışıyla ilgili alternatif Marksist teoriler üretirler. Aslında bunu yaparken, Marx ile Engels'in yorumlarının yerine kendi kay-

gılarını koyarlar. Yani önceliklerin yerine psikolojik ideolojik ve hiyerarşik ilişkilerde yoğunlaşan kendi yaklaşımlarını getirirler.

Özetle, bugün sosyalist-feminist teorisyenler ve eylemciler bambaşka sorulara yöneldikleri için Marx ve Engels'i kınarken, kendi soruları ne denli önemli olursa olsun, kendi söylediklerini kulakları duymaz. Oysa geliştirilmek üzere bekleyen veriler Marx ve Engels'in bıraktıklarında mevcuttur. Marks ve Engels kadın sorunu üzerine kadın özgürlükleri adına kavga veren liberallerden de sosyalistlerden de fazlasını söylemişlerdir. Her ne kadar onların söyledikleri bugünkü sorunların yanından bile geçmeyecek kadar farklı olsada, kesinlikle yararlanılabilecek verilerdir.

Kadın hareketlerinde daha ileriye doğru yol almadan, kadının ezilmişliği sorununa nasıl ve nereden yaklaşılabileceğini çok iyi bilmek gerekir. Öncelikle kadının özgürlüğü kadar tüm insanlığın gerçek toplumsal eşitliğine tam bir inanç ve bağlılık şarttır. İkinci olarak, kadın ezilmişliği sorununun nasıl başladığını araştırmak ve kadının bugünkü durumunun bir tahlilini yapmak gerekir. Üçüncü olarak, kadının toplumdaki yerinin bir teoriye oturtulması -daha doğrusu, kadının konumunun tarihçesiyle birlikte ele alan bir teori sunulması- gereklidir. Dördüncüsü, geçmişten bugüne dek kadının bağımlılığının tarihçesi ve teorisiyle uyum içinde geliştirilecek bir hedef ve görüş belirlenmelidir. Ve son olarak, kadın sorununa yönelik sorular sormanın, pratik olarak yanıtlar bulmayı gerektirdiğinin bilincinde olmaktır.

Marx ve Engels, çalışmalarında bu esaslara kısmen de olsa değinmişlerdir. Bundan sonraki üç bölümde bu çalışmalar; kadının ezilmişliği ile ilgili olarak, üretimiyle toplumsal çoğalma süreci içinde teorik bir açıdan incelenecektir. Böylelikle, bu çalışmalar yalnızca kadın, aile ve cinsiyete göre emek ayırımı gibi açılardan değil; aynı zamanda emek gücünün türeyişiyle ilişkili kavram ve meseleler açısından da ele alınmış olacaktır. Bu açıdan bakıldığında, bazı kavramlar son derece önemli bir yer tutacağı için özellikle, bunların gelişimi ele alınacaktır: Örneğin bireysel tüketim, emek gücünün değerlendirilmesi, ücret düzeylerinin belirlenmesi, nüfus fazlası ve endüstrinin yedek ordusu bu konular arasındadır. Marx ve Engels'in kendi dönemlerinin işçi sınıfı hareketleri ve politik mücadelesi içinde yer almaları, olayların geliştiği yıllar süresinde görüş ve konumlarında ciddi değişimlere ve gelişimlere yol açmıştır. Bu nedenle, çalışmaları kronolojik sırayla ele alınmıştır.

MARX VE ENGELS

İlk Görüşler

Karl Marx ve Friedrich Engels, genel olarak toplumsal politikaya eğilen ve kadın özgürlükleri konusuna kendi algıladıkları biçimlerle yaklaşan çalışmalarında -farklı yollardan gelerek- bir noktada buluşmuşlardır. Karl Marx, dedeleri hahamlık yapmış bir aileden gelen bir avukatın oğludur. Kariyer yapmak için okuyan bir felsefe öğrencisi olarak düşünürlüğe ilk adımını atmıştır. Öte yandan Engels güvenceli bir burjuva ailesinin Manchester'deki tekstil fabrikasında geleceğin büyük Alman sanayicilerinden biri olmak üzere çalışmaya başlamıştır. Böyle farklı yollardan gelen iki düşünür, kadının ezilmişliği konusuna da, başlangıçta, farklı yaklaşımlarla eğilmişlerdir.

Marx'ın bu konudaki ilk görüşleri son derece felsefi ve semboliktir. Üniversite yıllarında Marx, romantizme gömülmeden, felsefi bir akıma yönelmiştir. Dönemin, Hegel'ci aydınları olarak bilinen ve Hegel'in çalışmalarını esas kabul ederek sosyalizme doğru yol alan gruba katılmıştır. Marx, ciddi olarak ekonomiye dönük çalışmalarına Engels ile birlikteliğinden sonra başlamıştır. Dolayısıyla çoğu 19. yüzyıl sosyalistleri gibi Marx da, kadının bağımlılığını toplumun genel yapısıyla yorumamamıştır.

Marx 1843 yılında yayınlanan "*On the Jewish Question*" (Yahudi Sorunu Üzerine) adlı kitabını 25 yaşında yazmıştır. Bu kitabıyla bir yıl sonra yazdığı fakat yayınlanmamış yazılarından "*Economic and Philosophic Manuscripts*" te (Ekonomik ve Felsefi Yazılar) Marx, kadın ile erkeğin ilişkilerini toplumsal gelişme düzeyinin bir sonucu olarak ele almıştır. 'Mülkiyetin egemen olduğu yerde insanların ilişkisi ve de kadın-erkek ilişkisi bir ticarete dönüşür' görüşünü ilk kez burada ortaya atmıştır. Marx'a göre, kadın alınıp satılır. Daha genel olarak da, erkeğin kadına bağı doğrudan, doğal bir bağ olup 'ihtiyaç' düzeyindedir. Burada, insanın insana ilişkisinde erkek açısından insanın özü bir maddeye dönüşmüş ya da madde insanın özünü oluşturmuştur. Ve bu ilişki erkeğin gelişimini gösterir. Erkeğin kadına karşı gelişimi daha farklı olup, bu ikili insan ilişkisindeki diğer 'insan' yani kadın, erkek için bir ihtiyaç olarak kalmış, erkek ise birey olarak toplumun bir par-

çası ve dolayısıyla toplumsal bir varlık olmuştur. Özel mülkiyet kavramına dayandırılmış bir toplumda bu ilişki karşılıklı değişen biçimler alır. Marx komünist toplum, erkeğin din, aile, devlet vb. kavramlarıyla 'insan' olarak varlığına geri dönüşüne tanık olacak¹ şeklinde bir yorumla yukarki görüşlerini bağlamıştır. Burada Marx'ın odak noktası bireysel olarak "erkek" (Mensch) dir. Erkek bir yandan tüm insanoğlunu sembolize ederken, diğer yandan da 'cinsiyet' olarak kesin bir kişilik taşımaktadır. Kadın ise, erkeğin gölgesi ve etkisi altındaki 'diğer' insandır.

1844 yılında "Economic and Philosophic Manuscripts" adlı yazılarının hemen arkasından yazdığı "*The Holy Family*" (*Kutsal Aile*) bir yıl sonra yayınlanmıştır. Bu kitabında Marx, bu kez, Genç Hegelcilerin radikal idealizmine karşı Feuerbachçı materyalizmi benimsemiştir. Kitabın adına karşın, aile konusu, çok uzun ve derinlemesine tartışmalar boyunca hiç ele alınmamıştır. Konuya değindiği birkaç pasajda, Marx'ın daha önceki kadın-erkek ilişkisinde vurguladığı noktanın önemli ölçüde değiştiği görülür. Fourier'i serbestçe yorumlayarak, 'tarihsel bir dönem içindeki değişim, kadının özgürlüğüne doğru ilerleyişiyle bilirlenebilir çünkü burada kadının erkeğe, yani zayıfın güçlüye ya da insanın vahşete olan ilişkisi apaçıktır' diyen Marx şöyle devam eder: "Kadının erkeğin egemenliğinden kurtuluş derecesi, özgürlüğün en doğal ölçütüdür."² Marx'ın odak noktası artık kadının erkeğe ilişkisidir ve genelde kadındır. Ve toplumsal gelişimde, daha önce erkeğin doğayla ilişkisini ele alan somut yaklaşım yerine kadının durumunu inceler. Dahası, "*The Holy Family*" kitabında kadının ezilmişliği sembolik bir kavram olmaktan çıkmıştır. Marx gerçeklerden yola çıkan yorumu çağın burjuva görüşünün ikiyüzlülüğüne karşı bir kalem oynatmadır. Aslında Marx o günün koşullarında, 'kadının genel konunun insanlık-dışı' olduğunu söylemektedir.³

Bu yorumunun üzerinden bir yıl geçmeden, toplumsal gerçekle ideolojik görüntü arasındaki gerginlik Marx'ın başlıca kaygısı haline

1. Karl Marx and Frederick Engels, "Collected Works," 3:172,295-296, 297.

2. 4:196. Marx, Fourier'den bir pasaj aldığını söyledikten, gerçekte, Fourier'in bambaşka bir noktayı vurgulamak istediği bu pasajı serbestçe yorumlamıştır. Marx'ın "Kadının ayrıcalıklarının artırılması tüm toplumsal gelişimin temel nedenidir" diye aldığı bu cümlede Fourier yalnızca kadını toplumun gelişmesinde temel almıştır, kadının içeriğiyle ilgili bir yorum yapmamıştır. Jonathan Beecher ve Richard Bienvenu, "The Utopian Vision of Charles Fourier" sayfa 195-196. Alfred Meyer de "Marxism and the Women's Movement" ta Fourier'in cümlesi ile Marx'ın yorumu arasındaki farka değinmiştir. Bkz. Susan Moller Okin, "Women in Western Political Thought" sayfa 8.

3. Marx and Engels, "Collected Works". 4:195.

dönmüştü. O arada Marx, Feuerbachçı materyalizme karşı çok sert bir eleştiriyi geliştiriyordu. 1845'te aceleyle karaladığı ve yayınlanmasını düşünmediği notlarında yeni görüşünü belgeledi. Bunları 1888 yılında "*Theses on Feuerbach*" (*Feuerbach Üzerine Tez*) adı altında yayınlayan Engels'e göre, bu karalamalar yeni dünyanın görünümünün tohumlarını atan değer biçilmez belgelerdi.⁴ Bu notlarda ilginç bir nokta, Marx'ın aileyi ve çelişkili iç ilişkilerini tezlerden birini sergilemek için kullanışdır. Ailenin dünyevi oluşumu kendi içinden bulutlar üstüne yükselerek bağımsız bir yapıya oturmuştur. Bu olgu ancak bir iç mücadele ve özden gelen çelişkilerin varlığıyla açıklanabilir. Dolayısıyla çelişkileriyle kabullenilip, pratikte devrimcileştirilmesi gerekir. Dünyevi ailenin, kutsal ailenin sırlarını gizlediği ortaya çıktığı anda, diğerinin teoride ve pratikte yok edilmesi gerekir. Rastlantısal olarak bu tez Marx'ın ilk kez aile kavramına programlı bir biçimde yönelişidir., ...'çelişkileri kabullenilip pratikte devrimcileştirilmesi gerekir.. teoride ve pratikte yok edilmesi gerekir.'⁵

Engels, kadının toplum içindeki konumunu ilk kez "*The Condition of the Working Class in England*" (*İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*) adlı kitabında incelemiştir. 1844 sonlarında yazmaya başladığı kitap, 1845 yılı Mayıs ayında basılmıştır. Aynı dönemde Marx'ın somut yaklaşımından farklı olarak Engels son derece açık ve tarihsel bir yapıtı ortaya çıkartmıştır. Engels, yaklaşımını işçi sınıfı kadınıyla küçük fakat giderek gelişen sanayi ve tarım proletaryasında odaklamıştır. Kadın ve çocuk yaşta işçilerin işverenlere cazip gelişinin nedenini, makinalaşmaya değil, birikim ve kâr amacına dönük kapitalist düzene bağlamakta ısrarlıdır. Çeşitli üretim alanlarındaki gelişimi ve sektörün son durumunu araştıran Engels, işçi-kadının yaşantısında ince ayrıntıya girmiştir. Kadını; işçi, eş, ev kadını, anne ve kız çocuk olarak incelemiştir. Yorumları işçi kadının durumuna genel bir bakışla birlikte temelde teorik niteliktedir.

Engels'e göre, fabrika işçiliğinin kadın üzerindeki en belirgin etkileri fiziksel ve psikolojiktir. Uzun çalışma saatleri, ağır iş ve yaşama

4. Frederick Engels, "Ludwig Feuerbach and the Outcome of Classical German Philosophy" Sayfa 8.

5. Marx ve Engels, "Collected Works" 5:4. 1988 baskısında Engels, Marx'ın anlatımını değiştirmiştir: ...ikinci olgunun, bu nedenle, çelişkilerimiz anlaşılıp bu çelişkiler ortadan kaldırıldıktan sonra pratikte devrimleştirilmesi gerekir. Böylelikle, 'dünyevi' yani yaşayan ailenin, 'kutsal' ailenin sınırları gizlediği anlaşıldığında, yaşayan ailenin teoride eleştirilip pratikte değiştirilmesi gerekir. Bu değişiklik, Draper'in belirttiği gibi Marx'ın anlatımını, Marx ile Engels'in ilkeri yıllarda algıladıkları şekliyle teori ile pratik arasındaki ilişkiyi açıklayıcı bir çabadır. Hal Draper, "Marx and Engels on Women's Liberation" Sayfa 89.

koşulları kadınları kemik deformasyonlarına ve diğer kemik hastalıklarına hassaslaştırmıştır. İşçi kadınlarda çok sayıda çocuk düşürme olayı görülür. Doğum ise son derece zorlu geçer. Ücret kaybı veya işten çıkarılma korkusuyla son dakikaya kadar çalışmaya devam ederler. "Gebe kadının doğumdan önceki son geceye kadar çalıştığı ve ertesi sabah doğum yaptığı çok görülmüştür," diyen Engels şöyle devam eder: "Çocukların fabrikada makinelerin ortasında doğması da alışılmamış bir olay değildir." Yine aynı nedenlerle çok az anne doğum sonrası bebeğiyle bir haftadan fazla evinde kalabilir. "Çoğunlukla doğumdan iki üç gün sonra anne işine döner ve tabii bebeğini işe getiremez. Tatil saatlerinde bebeği beslemek ve kendi yemeğini yemek için eve koşar. Doğal olarak bebekler zayıf düşer ve işçi aileleri içinde beş yaşına kadar yaşayabilen bebek oranı yüzde 50'dir. Fabrika çevrelerindeki bebekler zayıf, soluk, sağlıksızdır. Adet kanamaları ya çok geç başlar ya da hiç olmaz."⁶

Engels'in bu sergilediği koşullar son derece 'moral bozucu'dur. 19. yüzyıl zihniyetiyle, fabrikalardaki çalışma ortamına ve ahlaksızlıklara değinerek, "Her iki cinsiyetten ve her yaştan işçiler tek bir odada hep birlikte çalışır" diye anlatır. Bu zihniyet bugün için her ne kadar gülünç gelirse de, Engels bu anlatımıyla işverenler tarafından işten çıkarılma tehdidiyle genç kızların tecavüze uğraması, istenmeyen gebelikler, alkolizm, intihar, genel olarak eğitim eksikliği, cehalet ve yüksek oranda suç ve vahşet olayları gibi bu ortamın gerçek sorunlarını ortaya koyar. Dahası, işçi sınıfının "inanılmaz ahlaksızlık" boyutları ile, fahişeliğin de paralel gittiğini belirtir.⁷

19. yüzyılda fahişeliğin yaygınlığı, ahlak reformcularının ve ütöpik sosyalistlerin dikkatini çekmiştir. Bu olgunun modern toplumsal düşüşteki kültür düzeyinin sembolü olduğunu tekrar tekrar vurgulamışlardır. Marx, "Economic and Philosophical Manuscripts"te bir dipnotla fahişeliği bir 'sömürü' olarak yorumlar: "Fahişelik, emekçinin genel fahişeliğinin özel bir tanımıdır ve yalnızca fahişenin değil, fahişeliği yaptıranın da dahil olduğu bir ilişkidir. Bu ilişkide ikincinin sustimali çok daha büyüktür -ve fahişeliği yaptıran kapitalisttir."⁸

6. Friedrich Engels, 'The Condition of the Working Class in England.' Sayfa 182,161,184,226. Bu çeviri pek çok şekilde eleştirilmiştir. Bkz. örneğin, Steven Marcus, 'Engels, Manchester, and the Working Class.' Sayfa 28-29. Yine de anlaşılır olabilmesi için, Marcus'un çevirisini kullandım. Bkz. Marx and Engels, 'Collected Works' 4:295-596.

7. Engels, 'Condition' Sayfa 166,134. Daha genel olarak Bkz. sayfa 124-129, 166-168.

8. Marx and Engels, 'Collected Works' ": 295.

Marx, "The Holy Family" kitabında reforma dönük liberal bakışı itham ederek, fahişeliğin burjuvazinin iki yüzlülüğünün bir sonucu olduğunu daha belirgin biçimde tanımlamıştır.⁹ Fakat aslında "The Conditions of the Working Class in England" kitabında bu ikiyüzlülüğün toplumsal kökenini ve gerçeğini tahlil eden Engels'dir. Viktorya döneminin alyansını taksa da burjuvaziye yönelik suçlaması toplumsal güçleri ve bireysel tercihleri ortaya çıkaran güzel bir örnektir:

"İşçi sınıfına ağır yükler yükleyen orta sınıf bu kesime yalnızca iki tür zevki yaşayabilme hakkını bırakmıştır: içki ve cinsel ilişki. Bunun sonucunda da, işçi de yaşamdan bir keyif alabilmek için bu zevklere sarılmış ve aşırıya kaçmıştır. İnsanlar bu tür bir durumda bırakıldığında iki seçenek söz konusudur: ya başkaldırır ya da içinde boğulurlar. Orta sınıf da, buna göre, fahişeliğin 'boyutlarından' hiçbir şekilde sorumlu değildir. Her akşam Londra caddelerinde dolaşar. yaşamını saygın burjuvaziden kazanan 40.000 fahişeden kaç, orta sınıftan birinin tecavüzüne uğradığı için vücudunu satarak yaşamak zorunda kalmıştır? işçi sınıfını bu konularda suçlamaya orta sınıfın hiç hakkı yoktur."¹⁰

Engels bütün bu yorumlarının sonunda, bu toplum sistemi içinde işçi sınıfı için aile yaşamının hemen hemen imkansız olduğu sonucuna varır. Koşulları tekrar tekrar incelediğinde 'aile bağlarının yok oluşu' ve 'işçi sınıfı içinde aile yaşamının evrensel çöküşü'nü görür. Ve yine tekrar tekrar, bunun nedenini, oluşan toplum koşullarına bağlar. Engels özellikle evli kadınların fabrikalarda işe alınması konusuna eğilir ve durumu şöyle yorumlar: "Eğer evli bir kadın fabrikada çalışıyorsa, aile yaşamının çöküşü kaçınılmazdır. Ve günümüz toplumu aile yaşamı üzerine kurulmuş bir toplum iken, bir ailenin çöküşü hem karı koca hem de çocuklar için üzücü sonuçlar doğurur." İşçi sınıfında sorun yalnızca iş ya da çalışmak değildir. Uzun saatlerin yorgunluğu ve kötü yaşama koşulları sonu gelmez aile sorunları ve kavgalarıyla ödenir. Bir kadın günde 12-13 saat çalışırsa, kocası da aynı işyerinde ya da bir başka yerde aynı yoğunlukta çalışıyorsa, çocukların geleceğinden ne beklenebilir? Engels'in gördüğü kadarıyla, 1844 yılında işçi sınıfının birlik içinde harekete geçip kapitalizmi engelleyemediği sürece ardarda pek çok kuşağı aynı son bekliyordu: Gebe bir kadının son dakikaya

9. a.g.e.

10. Engels, 'Condition' sayfa 144.

kadar çalışması, ev kadını olarak niteliklerinin eksilişi ve ev işleriyle çocukları ihmal etme, aile yaşamına karşı kayıtsız kalma, hatta bu bağa karşı düşmanlık ve genel bir toplumsal çöküş."¹¹

İşçi sınıfında zaman zaman kadın eve para getiren önemli bir öğedir. Bu da Engels'e göre, ailenin çöküşünün gözle görülür nedenlerindendir. Bu olguyu şaşkınlıkla karşılayarak zihni bulan Engels böyle bir durumu, 'Normal toplumsal ilişkilerin tümüyle altüst oluşu' şeklinde kabul etmiştir ve dolayısıyla 'normal aile yapısına ihanet' saymıştır. Engels, şaşkınlıktan kendini alamaz halde, gözlemlerini şöyle yazmıştır: "Evli bir kadının çalışıyor olması, evin ve ailenin tümüyle çökmesine neden olmayabilir ama aile içindeki iş bölümünü ters yüz eder. Kadın evin ekmeğini kazanan figür rolünü alır, erkek ise evde oturup çocuk bakar, temizlik ve yemek işleri yaparsa... aile ilişkileri tersine dönmüş olur ama toplumsal durum değişmez. Böyle bir gelişim, erkeği erkek olmaktan; kadını da, tümüyle kadınlık niteliklerinden uzaklaştırır..... Ve bu, insanoğlunun cinsiyetlere karşı utanç verici ve aşağılayıcı tavrını gösteren bir durumdur." Engels, aynı şekilde, çocukların çalışma hayatına girmeleriyle gelen 'kötü sonuçları' sıralar: "Çocuklar da bir başkaldırma kavgasına girer ve ana-babalarının evini bir 'otel' gibi görür, dahası, eğer isterlerse evi terkedip başka bir yerde yaşamaya başlarlar."¹²

Engels'in ailenin çöküşü üzerine yorumları ve iş otoritesinin yaşa ve cinse göre bölüşümündeki sözümona doğal karakterini vurgulayarak bu rol değişiminin etkilerini ortaya koyuşu, tipik 19. yüzyıl varsayımlarını yansıtır. Engels bu noktada, burjuvazinin kurduğu aile yaşamının dışında bir başka aile yapısı olasılığını düşünmemiştir. Ve bu yüzden işçi sınıfı aile kavramının yokoluşunu açıklar. Kendi yorumlarının çelişkisini de bir bakıma hisseder ama bunların kökenini tarihsel gelişimde arar. İşçi sınıfında aile yaşantısının bu anormal görünümünü 'erkekle kadının başlangıçtaki ilişkisinde var olan radikal bir yanlışlığa' yorar. Kadının kocası üzerindeki egemenliği, fabrika sisteminin doğal bir sonucu olsa -ki bu doğal değilse; erkeğin karısı üzerindeki önceki egemenliğinin de doğal olmaması gerekir. Bütün bunlar bir bakıma Engels'i yalnızca geçmişteki tarihsel gelişime değil, aynı zamanda geleceğe de bakmasına yol açar: "Bu durum, aile geliri ve mülkiyeti ile ilgili görüşlerimizin kökeninde akılcı bir ilke olmadığını gösteri-

11. a.g.e.

12. a.g.e.

yor," diyen Engels bu görüşünü şöyle bağlar: "Bugünkü şekliyle toplumumuzda varolan aile yok olursa, bu olgu aileyi birarada tutan gerçek bağın sevgi, şefkat olmadığını; ancak sahte bir aile mülkiyeti kavramı altında gizlenmiş öz çıkarlar olduğunu kanıtlayacaktır."¹³

"The Condition of the Working Class in England" adlı kitabında Engels, aynı zamanda, kadının durumuyla ilgili üç özgün teorik katkıda bulunur. Bunların her biri, daha önceki gözlemlerinde olduğu gibi, 'cenin' dönemindedir.¹⁴ Öncelikle, ne insanın ne de ailenin tarihsel olgular olmadığını farkederek ama bilinçsizce bu noktaya varır. Kitabında işçi sınıfı ve işçi sınıfı ailesi üzerine eğilerek onların yaşamının, burjuva beklentileri ve ilişkileriyle karşılaştırır. Her ne kadar net ve kesin bir şekilde ifade edemese de, aile içinde cinsiyetler arası ilişkinin özünü mülkiyet sahibi olmanın toplum kalıpları ile bağdaştırır. Ve kısaca Engels, kadının ezilmişliğini ve aileyi; üretim ilişkileri ve belli sınıflar çerçevesinde kavramlaştırmayı önerir.

İkinci olarak Engels, ücret yapısını ve ücret belirlenmesini, yani, birey ya da ailenin kendi varlığını sürdürmede kullandığı aracı inceler. Ücret düzeyini iki tür rekabetin etkilediğini öne süren Engels, özellikle tam mesai ya da fazla mesai dönemlerinde bile işçilerin bir rekabete girdiğini ve normal olarak ücretlerin arttığını vurgular. Diğer yandan, var olan iş potansiyeli içinde işçiler arasında işi kapma rekabeti, ücretlerin düşmesine yol açar. İş arz ve talebinde bu etkenlerin, kuşkusuz, bir sınırı vardır. Farklı kategori ve nitelikteki işçiler daha değişik yaşam koşulları sağlamak için farklı ücretler talep eder ve en şiddetli rekabette bile ödün vermezler. Ücretler "işçinin işine uygun düzeyde yaşamını sürdürecektik kadar yüksek olmalıdır." Ayrıca ücretler işçi sınıfının kendi yerini tutacak sağlıklı kuşaklar yetiştirecek kadar yüksek olmalıdır. Fabrika emeği söz konusu olduğunda bu orta sınıfların çıkarı gereğidir. "Öte yandan, ücretlerin işçi sınıfında işçiliğin dışında eğitim olanakları sağlayacak ve fabrika işçiliği dışında iş ortamlarına yönelecek fırsatı tanımayacak düzeyde düşük tutulması gerekir."¹⁵

Bir işçi ailesinde para kazananların sayısı da, ücret düzeyini etkiler. "tüm aile bireyleri çalışıyorsa, bireylerin ücretleri kesilebilir" Böylece kadınları ve çocukları fabrikalara çeken aç gözlü burjuvalar "üç-

13. Engels "Outlines of a Critique of Political Economy (1843-1844)" kitabında, aynı zamanda, ailenin fabrika sistemi altında çöküşüne de kısaca değinmiştir. Bkz. Marx and Engels, "Collected Works" 3:423-424.

14. Engels, "Condition" sayfa 363-364.

15. a.g.e.

retleri kısmayı kurnazca başarabilirler." Engels pratikte bir aile içindeki çalışan sayısının ortalamasına göre bir ücret ayarlamasına inanmıştır. Ama genelde ücretler "asgari" diye tanımladığı, geçim için gerekli bir noktadan aşağıya çekilemez. Buradan da, "asgari" ücret ile işçi ya da kapitalistlerin herhangi bir rekabetinin söz konusu olmadığı zamanlardaki 'ortalama' ücret arasında bir ilişki kurmaya çalışmıştır. "Böyle dengeli dönemlerde ücretler asgarinin biraz üzerinde olacaktır" diyen Engels, 'ortalama' ücretin 'asgariyi' aşan bölümünü işçinin yaşama standartına ve kültür düzeyine bağlı olarak düşünmüştür. Bu formül, her ne kadar fiziksel bir asgari ücreti standart kabul ederse de, Marx'ın daha sonra "*Kapital*" de tüm ücretlerin saptanmasında "tarihsel ve kültürel ögenin" önemli bir rol oynadığı görüşüne yaklaşmıştır. Engels ücretler ile işçi sınıfı ailesi arasında ilişkiler kuran bir teorinin ana hatlarını çıkartmıştır: Ücret düzeyi fiziksel bir geçim sorunu ile olduğu kadar sosyal bir sorunlada ilgilidir: ücretler işçi sınıfı bireylerini değil evindeki yaşamı destekleyerek bu sınıfın türeme-çoğalmasıyla ilgilidir; buna göre, kapitalistler daha çok bireyin işe girmesini sağlayarak ücretleri düşürebilir. Ancak, bireyin emeğiyle ilgili bir değerlendirmeyi etkileyecek bu yaklaşım, Engels'in 'yaşam standardı ve kültür düzeyi' olarak belirlediği kavramlar açısından ciddi bir değişiklik gerektirir.¹⁶

Engels'in üçüncü teorik yaklaşımı, işçi sınıfının genel türeme-çoğalma potansiyelini, özellikle nüfus ve kapitalizm ile ilişkisi açısından ele alarak geliştirdiği bir görüştür. Kapitalist gelişimle belli bir dönemde toplam emek gücünün büyüklüğü düzenlenmektedir. "İngiliz sanayii her zaman çalışmayan bir yedek işçi ordusuna sahiptir" Artık bu kitlesel artı nüfus doğal olarak, varolan işler için rekabet halinde-dir. Ama bir patlama anında nüfus bir anda yetersiz kalır ve uzak kırsal kesimden, hatta İrlanda'dan kadın ve gençler de dahil yeni işçiler emek gücüne katılır. Bu grup, ana işçi grubundan ayrılır ve ancak olağanüstü durumlarda yalnızca yedek işçi ordusunun bir parçası olabilir-diklerini farkederek. Engels bu görüşüyle, sanayide gelişme için "artı nüfus" kitlesinin gereğini vurgularken Malthus'a karşı çıkar ve Malt-

16. 1885'te Engels 'doğal' yani 'normal' emek gücü fiyatının 'minimum' ücret ile aynı tutulduğunu gözlemlemiştir. Geçim araçlarının değeriyle eşit tutulan ücretin, yaşamı ve yenilenmesi olgusundan ayrılmazlığı görüşüne dayanan bu gözlemini ilk kez "Outlines of a Critique of Political Economy (1843-1844)" ve "Condition" da belirtmiştir. Herşeye rağmen Engels bu 'doğallık' tezinin yanlış olduğunu ekler. Marx "Capital" de bu tezi 'doğru' olarak almıştı. Bkz. "Poverty of Philosophy"nin 1885 Almanca baskısında notlar. Marx and Engels, "Collected Works" 6:125.

hus'u şöyle eleştirir: "Malthus, gereğinden fazla insanın eldeki kaynaklardan beslenmesi sorununu getirirken zaten yanılgıya düşmüştü. Bu fazla nüfusun varlığının gerçek nedeni, işçiler arasındaki rekabettir." Dolayısıyla Engels artı nüfusu; ücretleri ve iş saatlerini düzenleyen olguyla bir tutar. Aradaki tek fark, bunların çok daha büyük bir sayıda ve ülkenin bütününde var olmalarıdır.¹⁷

1845 yılında Marx ve Engels, yine farklı yollardan, ilerde Tarihi Materyalizm olarak anılacak teori üzerinde geçici olarak buluştular. 1845 Kasım ayı ile 1846 Ağustos ayları arasında "*Alman İdeolojisi*" adlı çalışmayı ortaya çıkarttılar. Marx'ın daha sonraları açıkladığı şekliyle bu çalışma, ideolojik Alman Felsefesi'ne karşı kendi kavramlarını getirmek amacıyla yapılmıştı. Yani, daha önceki felsefi bilinçleriyle bir hesaplaşmaydı. Bu amaca yönelik olarak da çalışmalarını, Hegel-sonrası felsefenin bir eleştirisi şeklinde yürüttüler. Tamamı hiçbir zaman basılmadığı halde Marx bu çalışmayı 'esas amacımıza ulaşan yapıt' sözleriyle tanımlar.¹⁸ "*Alman İdeolojisi*" gerçekten Marx ile Engels için salt dönüm noktasıdır. Ve aile tarihi ile aile teorisinin geniş çapta formüle edildiği yapıttır.

"*Alman İdeolojisi*" nde Marx ve Engels aile, ideoloji ve toplumsal çoğalma arasındaki ilişkilerin değişik yönlerini keşfetmişlerdir. Ailenin ideolojik kavramlarıyla değişik sınıftan ailelerin gerçek tarihsel gelişimi ve örnekleri arasındaki çelişkilere dikkati çekmişlerdir. Burjuvazide aile, üretim biçimiyle bağlantısı nedeniyle gerekli olan bir mülk alış-veriş birimidir. Burjuvazi, ailenin idealize edilmiş bir tanımını geliştirir ve bu, her yönüyle gerçek aileden farklıdır. Burjuva ailesinde 'can sıkıntısı ve para' bağlayıcı öğelerdir ve ailenin bu çirkin varlığı, kutsal kavramda ve evrensel ikiyüzlülük içinde yer edinmiştir. Marx ve Engels buna karşıt olarak proleter sınıfta aile kavramının var olmadığını iddia ederken, bu sınıf içinde tek tük de olsa gerçek bağlara dayanan bir aile sevgisi kavramı olduğunu belirtirler. Ne var ki, ailenin bu esastan ele alınamayacağı bilincinde, teorik bir noktaya varmışlardır.¹⁹

O halde aileyi nasıl ele almak gerekiyordu? Marx ve Engels aileyi

17. Engels, "Condition" sayfa 92-98, ayrıca Bkz. sayfa 320-324.

18. Karl Marx, "A Contribution to the Critique of Political Economy" sayfa 22.

19. Marx and Engels, "Collected Works" 5: 180-181. Marx ve Engels, proleter ailenin yokoluşunun nedenlerini açıklamazlar. Bunun, işçinin mülkiyet sahibi olamamasına bağladıkları ve aynı zamanda Engels'in "Condition" kitabındaki gözlemlerine dayandığı tahmin edilmektedir. 1850'de George Friedrich Daumer'in bir kitabı ile ilgili makalelerinde, Marx ve Engels, kadının toplumsal yaşamdan soyutlanmasına karşı benzer bir tartışma açmışlardır. "Collected Works" 10: 244-246.

üretim ilişkilerinden kaynaklanan toplumsal bir biçim olarak görür, çünkü yaşamda herşeyden önce yeme, içme, giyinme, barınma gibi gereksinmeler gelir. Bu gereksinmelere karşılık veren ve birarada yürütülen üç toplumsal faaliyeti sıralamışlardır: Önce, insanoğlu temel gereksinmeleri için yol ve araç üretir. İkinci olarak, bu ilk faaliyet yeni gereksinmeler doğurur. Ve üçüncü olarak günü gününe kendi yaşamlarını yeniden yaratarak yaşayan insanlar, kendi türlerinin devamı için kadın-erkek, anne-baba ve çocuklar ile *aile* arasındaki ilişkilere doğru itilir. "*Alman İdeolojisi*" nin bu bölümünde aile, temel özelliği toplu emek gücüne katılmak olan türeme düzlemi şeklinde teorik bir noktada tanımlanır. Bu görünümde biyolojik ya da 'doğal' ve toplumsal olgular arasındaki ilişki -ki bu ailedir- hâlâ tam açıklanamamıştır, belirsizdir. "*Alman İdeolojisi*" nden çok bilinen bir pasaj, "Yaşam üretimi; yani kişinin emek üretimi ya da kendi kendini üretimi, bir yandan doğal diğer yandan da toplumsal olmak üzere iki yönlü bir ilişkidir," şeklinde belirsiz bir tanım yer alır. "Burada 'toplumsal' kavramı; hangi koşullarda olursa olsun, hangi şekilde ve hangi amaca yönelik olursa olsun birden fazla kişinin işbirliği anlamındadır."²⁰

"*Alman İdeolojisi*" nde; bir uyarıcı güç rolü oynayan emek ayrımı kavramından yararlanarak, Marx ve Engels, toplumsal gelişim içinde ailenin tarihçesinin ana hatlarını belirlemişlerdir. Bu kavramın, aslen cinsiyete göre bir ayırımdan başka bir anlama gelmediğini ileri sürerek bundan aile içinde 'doğal' iş bölümü kavramının geliştiğini açıklamışlardır. Bu olgunun gelişimindeki evreler, ayrıca, değişik mülkiyet biçimlerine paralel gelişir. Başlangıçta, kabile mülkiyetinde henüz çok gelişmemiştir ve aile içinde varolan iş bölümünün biraz genişletilmiş bir uygulamasıdır. Aile ise, yine başlangıçta 'tek toplumsal ilişki' olmuş ama uzun dönemde artan gereksinmeler yeni toplumsal ilişkiler yarattıkça ve artan nüfus yeni gereksinmeler getirdikçe, aile ikinci planda kalmıştır.²¹

Alman İdeolojisi 'nde Marx ve Engels, aynı zamanda da, kısaca komünist toplumda aile kavramına değinirler. Toplum birimleriyle üretim güçlerinin gelişimini inceleyerek ilk tarım toplumlarının "bireysel ekonomi" düzeyinde kaldığını, toplumsal kavrama ulaşamadıklarını belirtirler. Bireysel ekonominin terkedilişi (Aufhebung), özel mülkiyetin terkedilişinden ayrılamaz bir olgudur ve gerekli maddi koşullar

20. Marx and Engels "Collected Works" 5: 41-43.

21. a.g.e.

sağlanamamış olduğundan bu bireysellikten öteye gidilememiştir. Bu görüşün hemen ardından da bireysel ekonominin aileden ayrılmazlığını vurgulamışlardır.²² Marx ile Engels ilk kez burada aile kavramının 'kaldırılması' ile ilgili ütöpik sosyalist temaya değinmişlerdir.

Burada, Marx ve Engels, aruk, kadının ikinci planda kalışı ile ilgili noktaların hem tarihçesi hem de teorisi adına sağlam bir başlangıç noktasına varmışlardı. Marx bu genel teorik anlayışı, Rus liberallerinden Annenkov'a bir mektubunda şöyle yazmıştır: "Üretim, ticaret ve tüketimde billi gelişim evreleri düşününüz. Bunlara paralel sosyal bir yapı, aile düzeni, sınıf, kısaca ve tek kelimeyle paralel bir sivil toplum oluşumunu göreceksiniz."²³ Teorik bir açıdan bakıldığında, tüm toplumsal ilişkiler, bir toplumda egemen üretim ilişkilerinden kaynaklanır. Marx ve Engels, kadın ve ailenin deneysel tarihi verilerini tarihsel gelişimin tablosunu çıkaracak biçimde bir araya getirebilmişlerdir.

1845-46 yıllarına ait çalışmalarında 'yeni dünyanın görünümü'nü pekiştirdikçe, Marx ve Engels yepyeni sorunlar ve görevlerle karşı karşıya kaldıklarını gördüler. Avrupa'da 1847 ekonomik krizinden sonra yeniden uyanan demokratik esinlenmelerden kaynaklanan bir akım ile yoğun bir politik eylem 1848-50 devrimleriyle doruk noktasına ulaşmak üzereydi. Komünist örgütler kuruluyordu. Yeni oluşan Komünistler Ligasının teorik ve pratik bir platform arayışı içinde Marx ile Engels'e başvurmuştu. Her ikisi de Engels tarafından yazılan hazırlık aşamasındaki taslaklar halen mevcuttur. İlki olan "*Draft of a Communist Confession of Faith*" (*Komünizme Bağlılık Yemini*) soru-cevap şeklinde yazılmış bir taslak olup o dönemin işçi örgütlerinin elinden düşmeyen yapıt, Londra'da 1847 yılında yapılan Komünistler Ligasının ilk Kongresi'nin de el kitabı olmuştur. Ekim sonlarında Engels daha geliştirilmiş bir yapıt ortaya çıkarttı.: "*Principles of Communism*" (*Komünizm İlkeleri*) adlı bu yapıt da yine eğitici bir devrimci belgedir. 1847 yılı Kasım ayında, bu soru-cevap tarzının tarihsel yaklaşımla çelişkiye düştüğü anlaşılmış ve Engels, Marx'a bu tarzı kullanmamalarını önermişti.²⁴ Bundan sonra ortaya çıkan "*The Manifesto of the Communist Party*" (*Komünist Partisi Manifestosu*) 1847 yılı Aralık ayı ile 1848 yılı Ocak ayları arasında yazılmıştır. Bu yapıt, Komünistler Ligasının ikinci Kongresi'nin talimatnamesidir. Taslakların-

22. a.g.e.

23. Marx'dan P.V. Annenkov'a, 1846, Aralık 28. Karl Marx ve Frederick Engels "Selected Correspondence" sayfa 35.

24. Engels'den Marx'a 1847, Kasım 23,24. Marx ve Engels "Selected Correspondence" sayfa 45.

da ve aslında Marx ve Engels kadının bağımlılığına ilişkin görüşlerini yeniden ve daha programlı, hatta, çoğu yerde oldukça çarpıcı biçimde tekrarlamışlardır.

Tarihsel gelişimi belirleyen mekanizmayı kavrayan Marx ve Engels geçmişi, bugünü ve geleceği -yine de çok belirgin olmamakla birlikte yepyeni bir açıklıkla sunmuşlardır. Engels "Confession of Faith" adlı yapıtında şöyle diyordu: "Aile ilişkisi tarih boyunca mülkiyet ilişkisi ve bunun gelişim dönemleriyle değişikliklere uğramış..... ve özel mülkiyetin son bulmasının da aile üzerinde çok büyük etkisi olacaktır." Dahası "*Manifesto*" da, aile ile kapitalist düzende mülkiyet kavramının ilişkisini sergiler. Burjuva ailesi 'sermaye' üzerine kuruludur, yani özel kazanca bağlıdır. En gelişmiş şekilde bu aile biçimi, yalnızca burjuva sınıfında görülür. Ama bu kavram, proleterler arasında aile anlayışı olmadığı için öylece uygulanmıştır. Keza genel fuhuş ortamında aynı temelden yola çıkılmıştır. Ama işçi sınıfı mülk sahibi olmadığından bir proleterin eşine ve çocuklarına ilişkisinin artık burjuva ailesinin ilişkileriyle hiçbir benzerliği kalmamıştır. "*Manifesto*" da burjuva sınıfının aile bağlarından duygusallığı tamamen yırtıp atmış olduğu ve bu maskenin de düşüşüyle aile ilişkisini salt para ilişkisine dönüştürdüğü ideolojik düzeyde iddia edilir.²⁵

Komünistler aile ve fahişelikteki ilişkilerin, burjuva toplumlarının doğal bir sonucu olduğunu öne sürmüşlerdir. Ama bunun dışında, burjuvaların, kadınları 'kollektifleştirme'yi planladıkları şeklindeki suçlamalara karşı koymaları gerekiyordu. Bu suçlama bir bakıma kadınları fahişeye dönüştürmek anlamına geliyordu. Engels "*Komünizmin İlkeleri*" nde son derece öz ve çözümleyicidir. "Kadın toplumu, tümüyle burjuva toplumuna ait bir ilişkidir ve bugün tümüyle fahişelik olarak algılanır. Ancak, fahişeliğin kökeni özel mülkiyettir ve bununla uyumludur. Dolayısıyla komünist toplum, bir burjuva kadın toplumu sunmaktansa buna bir son verir." 19. yüzyıl burjuvazisini hiçbir şey bu denli kızdırıp korkutmamıştır. Sheila Rowbotham da ısrarla, "Fahişe; sınıfının ve cinsel bir vicdan azabının sembolü olmuştur," diye tartışmıştır. Fahişelik konusu, "*Manifesto*" da, diğer iki taslakta olduğundan çok daha fazla yer alır. Marx ve Engels burjuvazinin küçük beyinli cehaletini ve ideolojik ikiyüzlülüğünü açıkça ilan ve tehdit etmişlerdir. Ama tüm burjuvazi komünizmdeki kadın toplumunu koro halinde suçlamaya devam ediyordu.

25. Marx ve Engels, "Collected Works" 6: 102-103,501,494,487.

Bir burjuva, karısını salt bir üretim aracı olarak görür. Ve üretim aracı olan herşey kötüye kullanılır diye bildiğinden, doğal olarak, herkese ve herşeye uygulanan bu kuralın kadına da uya-acağı sonucundan başka bir yere de varamaz.

Bu vardığı noktada, kadının salt üretim aracı olarak görülme-nesi gerekebileceğine dair en ufak bir kuşkusunu bile yoktur.

Burjuvalarımızın 'sözümüne namuslu' kızgınlıklarından daha gülünç birşey olamaz. Aşağılanan kadın toplumunun açıkça ve resmen komünistler tarafından kurulduğunu varsayarlar. Ama komünistlerin kadın topluluğunu yaratmış olmalarına gerek yoktur, çünkü bu topluluk tarihten önce vardır.²⁶

"*Manifesto*" da aynı zamanda, kapitalizmle birlikte sürmekte olan üretim ilişkileri içinde; evliliğin ve kadın-erkek arasındaki ilişkilerin geleceği de ele alınmıştır. "Bugünkü üretim tarzının terkedilişiyle bu sistemin yarattığı kadın toplumu, yani özel ve genel fahişelik, de ortadan kalkacaktır." Daha açık bir anlatımla; burjuva sınıfının, bu kendi parçalarının ayrılışı, yani fahişelik yok olup işçi sınıfının dağılan aile kavramının düzelişi kapitalin yok oluşuyla gerçekleşecektir. Engels, ilk taslaklarında bu karışık anlatımını yer yer daha net biçimde aktarmıştır. "Confessions" kitabında varolan kurumun devamıyla yeni toplum düzeni bozacaksa, komünist toplumun kadın-erkek ve aile ilişkilerini değiştirebileceğinden söz eder. "*Komünizmin İlkeleri*" nde ise durumu aşağıdaki şekilde tekrar ele alır:

Soru 21. Komünist düzenin aile üzerinde etkisi ne olacaktır?

Cevap: Kadın erkek arasındaki ilişkiyi yalnızca o kişileri ilgilendiren kişisel bir ilişkiye dönüştürecektir. Ve bu ilişkide toplumun hiçbir müdahale hakkı olmayacaktır. Komünist düzen bunu başarabilir çünkü özel mülkiyeti kaldırarak çocuklarını eğitecek ve böylece evlilikteki mülkiyet nedeniyle kadının erkeğe ve çocukların ana babaya bağımlılığını ortadan kaldırmış olacaktır.

Engels burada, özel mülkiyetin kaldırılması ve çocukların mümkün olabilecek en erken yaşta eğitilmesi görüşüyle kapitalist toplumu canevinden vurur. Engels, böylesi bir müdahaleyle komünist toplumun cinsiyetler arasındaki diğer ilişkileri rahat bırakacağından emindir.²⁷

26. Sheila Rowbotham, "Women, Resistance and Revolution" sayfa 65.

27. Marx ve Engels, "Collected Works" 6: 502,501,102,354.

Bu taslaklar, ailenin ortadan kaldırılışıyla ilgili tipik 19. yüzyıl sosyalist görüşleri hatırlatır. "*Manifesto*" da Marx ile Engels'in bu konuyu belirsiz bırakmalarına rağmen, her ikisi de hem burjuva hem de proleter ailenin ortadan kaldırılışıyla ilgili daha kesin ve daha az bir ütöpik açıklamanın gereğine inanmışlardır. Burjuvazinin kışkırtması ile komünistlerin 'bu tanımdaki aileyi' yok etmeye kalkışmış olduklarını savunmuşlardır. Komünistlerin sınıf toplumunun özel kurumlarında oluşmuş sınıfları -bu durumda burjuva ve işçi sınıfı ailelerini- yoketmeye çalıştığı yorumunu getirmişlerdir.

Marx ve Engels, "*Manifesto*" da, kısaca ev işleriyle kıyaslamalı olarak ücret yapısına da değinmişlerdir. Analitik olarak yetenek ve gücün gereği azaldıkça, yani modern endüstri geliştikçe, kadının yaptığı işin erkeğin yaptığına kıyasla daha üstün olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu durumda işçi sınıfı için artık yaş ve cinsiyetin ayırıcı bir toplumsal özelliği kalmaz. Hepsi iş gücünün araçları haline gelmiştir, ancak yaş ve cinsiyete göre biraz daha pahalı ya da biraz daha ucuz araçlar olarak ayırdedilirler. Buradan hareketle proleterlerin tüm aile bağlarının parçalanacağı çocuklarının da basit birer ticari araçlar şekline sokulacağı Marx ve Engels tarafından açıkça ilan edilmiştir.²⁸

"*Manifesto*" nun yazılışı sırasında Marx ücretle ilgili teorik soruları bir dizi yazısında toparladı ve on altı ay sonra "*Wage Labor and Capital*" (*Ücretli Emek ve Sermaye*) adıyla yayınladı. Marx, kapitalizmin gelişmesiyle rekabetin arttığı ve ücretlerin düştüğü olgusunu gözlemlemişti. Ayrıca, makinalaşma nedeniyle kalifiye işçi yerine niteliksiz işçiler, kadınlar ve çocuklar fabrikaları doldurmuştu. Böylelikle emek gücünün değeri düşmüş, aile gelirlerinin yapısı da değişmişti. Örneğin bir fabrika, makineleşme nedeniyle işten çıkarılan bir erkek işçi yerine, üç çocuk ve bir kadın işçi aldığı anda; bir işçi ailesinin geçimi için dört kau işçinin ya da aile bireyinin çalışması gerekiyordu. Ve Marx ücret düzeylerinin belirlenmesi ile ilgili güç bir soruyu da ele alıyordu. Ücretler ya da "asgari ücret" tanımı olarak bu kavrama, üreme ve varolma bedeli'nin fiyatı şeklinde bir açıklama getirirken "asgari ücret" kavramının bütünüyle işçi sınıfına özgü olduğunu dikkate alıyordu. "Bu asgari ücret, upkî ürünlerin üretim maliyetlerine göre ayarlanması gibi, tek bir bireye değil, tümüyle bu bireyleri oluşturan 'tür'e göre ayarlanır. Milyonlarca birey işçinin varolma ve türeme işlevlerini yerine getirmelerine yetecek kadar para kazanamamaktadır. Ama tüm

işçi sınıfı ücretleri, kendi dalgalanması içinde bu noktaya iner" diyen Marx varsayımsal bir asgari ücret kavramına bağlı kalırken, bunun temeldeki toplumsal özelliğinin de bilincindedir.²⁹

Marx ve Engels ilk yazılarında kadının ezilmişliği sorununun öneme bağlılıklarını kanıtlayan bir tutum içindeydi. Eldeki deneysel verilerle kadının geçmişte ve bugünkü toplumda ikinci planda kalışının gerçeklerini incelemişlerdir. Ortaya çıkan bu çirkin tabloya karşı, gelecekte kadının özgürlüğü ve sınıflı toplumda kurumlaşmış şekliyle ailenin ortadan kalkışını basit de olsa, ciddi bir hedef olarak koymuşlardır. Stratejik yaklaşımları bu görüşün kapsamına uymasa da, dönemin işçi sınıfı hareketinin düzeyini yansıtır. Teorik görüşlerinde Marx ve Engels, bu dönemde kadın sorunundaki yaklaşımlarını daha önceki ütöpic ve bulanık sosyalist görüşlerden ayırdetmeye başlamışlardır.

Uzun yıllar boyunca Marx ve Engels, görüşlerini teorik olduğu kadar programatik açıdan da geliştirme çabasına girdiler. Emeğin cinsiyete göre ayırımı, proleter kadının ezilmişliği ve işçi sınıfı ailesinin tanımlandığı şekilden sıyrılacağı yolundaki varsayımlarıyla, kadın sorununu gelecek yüzyıl boyunca sosyalistler tarafından ele alınacak temellerini atmışlardı. Aynı zamanda da, kadının ezilmişliğini işçi sınıfının ve toplumsal varoluşun yapısal bir ögesi olduğu görüşlerini derinleştirmişlerdir. Böylece kadının özgürlük hedefine ulaşması yolunda çok daha geniş bir teorik ve pratik yaklaşıma doğru yol almaya başlamışlardır.

29. "Ücretler" adıyla sakladığı notlarında Marx 'minimum' düzeyin ülkelere göre değiştiğini ve 'tarihsel bir gelişim' gösterdiğini yazmıştır. Zaman zaman ücretin 'biraz çay, ya da rom veya şekerle et' almayı sağladığına değinen Marx'ın, bu sözleri Engels'in ücretle ilgili 'kültür düzeyi' kavramına haurulatur. Ama bu sözleri, Marx'ın kendisinin daha gelişmiş teorisinin de bir habercisidir.

MARX: OLGUNLUK YILLARI

1850'de Avrupa kıtasında demokratik ve devrimci umutları dizginleyen bir ortam oluştu. Ekonomideki yükselişle cesaretlenen karşı-devrimci rejimler mülkiyetin gücünü yeniden diriltmeye çalışıyordu. Komünistler Ligasının öncü sözcüleri Marx ve Engels iktidarın öfkeli tepkilerine hedef olmuş, ülkeden sürgün edilince İngiltere'ye sığınmışlardı. Engels, Manchester'e, ailesinin tekstil fabrikasına; Marx da yaşamının sonuna kadar kalacağı Londra'ya yerleşti.

Marx yeni verileriyle herşeyi tekrar en baştan alarak yeniden ekonomi üzerinde çalışmaya başladı.¹ 1857-58 yıllarında tüm notlarını toparladı. Bugün "*Grundrisse*" (*Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*) adıyla bilinen yapıtta, Marx'ın daha ilerde yayınlamak üzere hazırladığı çalışmalarındaki görüşlere kıyasla kesin olmayan ve hatta yanlış olan pek çok nokta var ise de, bunlar Marx'ın ne denli yol katettiğini gösteren belgelerdir. On yıl sonra "*Kapital*" adlı kitabının önsözünde 'modern toplumun ekonomik hareket yasası' olarak ortaya atacağı kavramından ilk kez burada sözeder. Ve bu yasa, kadının ezilmişliği ve özgürlüğü konularına ilişkin önemli yorumlar getirmiştir.

Marx kapitalist üretim tarzını bir bütün olarak kavramaya çalıştığı için: "*Grundrisse*" de tekrar tekrar üretim, dağıtım, değiş-tokuş ve tüketim ilişkilerinin sorunlarına geri döner. Bu yöntemle, bireylerin tüketim ilişkileri içinde üreme ve çoğalma sorununa değinir: "Tüketim, bireyi somut bir canlı oluşu ve belirgin toplumsal ilişkileri dışında, bir varoluş biçimine sokar. Toplumsal varlıkları içinde onları yeniden biçimlendirir ve toplumsal varlıklarını ortaya çıkarır. Ve toplum, bütün bu sürecin bir sonucudur."² Marx'ın bu çok genel yargısına göre bireylerin çoğalmasının her ne kadar sınıfsal farklar içerse de genel toplumsal üremeden kopartılamaz.

Yine "*Grundrisse*" de Marx kapitalist üretim biçiminde işçi sınıfı üyelerini doğrudan üreticiler diye tanımlar. Her işçinin iş kapasitesi olarak kullandığı bir esas malı (emtia) vardır. Ve kapitalist düzende üretimi başlatmak için bu güce ihtiyaç vardır. Piyasada işçi bu gücünü

1. Karl Marx, "A Contribution to the Critique of Political Economy" sayfa, 23.

2. Karl Marx, "Grundrisse" sayfa 717.

ya da malını para karşılığı -bir zenginlik kazanmak üzere- değiş tokuşa sunar ama bu kazancını yine mal almak için harcamak üzere kazanır. Pazardan aldığı mallar günlük tüketim gereksinimlerini karşılayan araçlardır. Kapitalist düzenin işçiye ödediği ücretler, günlük tüketim için satın aldığı bu mallarda maddeleşen iş miktarının karşılığıdır.³

Ücret düzeyleri inip çıkar, dalgalanır. Genelde, ücretler; işçinin koyduğu gücün gerekli işi yapabilmesi dışında, bu gücü özel bir yeteneğe dönüştürebilmesinin yani emeğinin karşılığıdır. İşçinin bu düzeye ulaşmasıyla, gereksinimleri ve tüketimi -yani "uygarlıktan payı"- artar, gelişir. İşçiyi bir 'köle'den ayırdeden bu esneklik ögesidir. Tüketim özgülüğü nitelik bakımından değil nicelik bakımından sınırlandırılmıştır.⁴

Marx üretim sürecini incelerken ücret konusundaki yorumlarıyla işçiyi henüz çalışan insan türünün 'geçici' ögesi olarak ele aldığı açıktır. Ve şöyle açıklar: "Şu düzeyde henüz işçi sınıfından söz edemiyoruz. Emekle aşınan bir kesimin yerinin doldurulması halinde bu grup bir sınıf olarak kalacaktır."⁵ Bu tahlil sermaye birikimi açısından incelendiğinde, işçi sınıfının çoğalması daha net bir noktaya varır ve Marx buna Malthus'un nüfus artışı teorisini eleştirerek yaklaşır.

Marx'a göre, Malthus, iki ciddi yanlışla düşmüştür. Öncelikle, nüfusun belli bir üretim ilişkisinde özel 'nitel' ve 'nicel' ilişkilere bağlı olduğunu Malthus gözden kaçırmıştır. İkinci olarak da Malthus, sabit ihtiyaçların karşılanmasıyla belli sayıda kişinin ayakta kalmasının sağlanabileceğini öne sürmüştür. Oysa kapitalist düzende kişi, gereksinimlerini karşılamak için para kazanmalıdır. Daha genel anlamda sorun, bireyin üretim araçlarına sahip olacağı ve onları yaratacağı "toplumsal ortamdır."⁶

Bu nedenle nüfus artışı kapitalist üretim ilişkisinde özel bir yapıya sahiptir. 'Artık nüfus'; 'bir emek kapasitesi fazlası' yeni 'artık emek' demektir ve çalışmayan kesimden çok çalışan kesimle oluşur. Genel olarak, çalışan sınıfın artışı sermaye birikimine paralel büyür. Bu fazla nüfusun 'daha sonra kullanılmak üzere yedek bir güç olarak' durmasının bedelini tüm sınıflar öder. Marx şöyle devam eder: "Bay Kapitalist... çalışan sınıfın maliyetinin bir kısmını üzerinden atarak, geriye

3. a.g.e.

4. a.g.e.

5. a.g.e.

6. a.g.e.

kalan nüfusu kendi kârı ve çıkarı için yoksullaştırır."⁷

Doğa yasası bir yana, Engels'in 'yedek emek ordusu' olarak tanımladığı ve işçi fazlası şeklindeki nüfus artışı, kapitalist üretim ilişkilerinin özünde mevcuttur: "Kapitalin bir yandan emekçi nüfusu artırarak, fazladan kullanımı, kısacası modern nüfus teorisinin ifade ettiği ama kavrayamadığı çelişkisi artı değerden kaynaklanır."⁸ diyen Marx, bu gözlemleriyle, çalışan sınıfın çoğalmasıyla kapitalist üretimin işleyişi arasında gizli bir teorik bağlantıyı ima eder.

Marx aile ve ev kavramlarına, yalnızca "*Grundrisse*" de, kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinden bahsederken değinir. Endüstri öncesi. Avrupa dışındaki ülkelerden söz ederken aile ve evi 'erkek' ile ifade eder. Böylelikle, bu tür toplumlarda çalışmanın amacı bireysel olarak mülk sahibi ile ailesinin geçimini sağlamaktır. Dahası, Marx cinsiyete göre doğal emek ayırımının evrenselliğinden söz ederken belli ürünlerin üretimini örnek vererek 'eşlerin ve kız çocukların ev uğraşları (ip-lik eğirme ve dokuma)' diye ayırdedici parantezler kullanır. Marx'ın burada, şaşırtıcı bir biçimde, hiç eleştiri getirmemesi, elindeki kaynakların eksikliğindendir.⁹ Ve bundan sonraki bölümde göreceğimiz gibi, 'doğal' kavramının 19. yüzyılda çok geniş ve anlaşılmamış kapsamından dolayı bu görüşe saplanmasıdır.

Marx'ın "*Grundrisse*" de toplanan çalışmaları, "*Kapital*" kitabını oluşturacak bir dizi çalışmanın ilkiydi. İlk kez 1867 yılında basılan "*Kapital*" in editörlüğünü Marx kendisi yapmıştı. Fakat ölümünden sonra Engels, Marx'ın 1860'larda yaptığı çalışmaları da kapsayan 2. ve 3. ciltleri düzenledi. Bugün "*Theories of Zurplus Value*" (*Artık Değer Teorileri*) adı ile bilinen kitabı ise Karl Kautsky tarafından derlenip basılmıştır. Marx'ın 1857-70 arasında yaptığı çalışmaların büyük bir kısmı basılmamıştır.¹⁰

"*Kapital*" in çeşitli bölümlerinde Marx'ın aile içinde, cinsiyet ve yaşa göre emek ayırımında ve çalışan sınıfın çoğalmasında kadının konumuna dair yaptığı yorumlar, 'kadın sorunu' olarak adlandırılan hareketlerin genç öğrencileri tarafından hiçbir zaman yeterli bulunmamıştır ve değerlendirilmemiştir. Oysa üç cildin sistemli bir biçimde incelenmesi halinde kitapta çok önemli noktalar saptanabilir.

7. a.g.e.

8. a.g.e.

9. Kaynaklar için Bkz. Karl Marx, "Pre-Capitalist Economic Formations" sayfa 20-27.

10. 'Manuscripts'in bastırılması ile ilgili Bkz. Karl Marx "Capital" 1: 26-28. ayrıca "Grundrisse" sayfa 11. 12.

Marx işçi sınıfı kadının ve çocukların gerçek konumunu, makinalaşmanın etkisini esas alarak, kapitalist gelişim içinde inceler. Makinalaşma, doğal olarak, işin fiziksel güce gereksinimini büyük ölçüde azaltmıştır. Dolayısıyla makinalaşma kapitalist koşullarda, erkek işçilerin talep edeceği ücretin çok altında kadın ve çocukların çalıştırılmasına yol açmıştır. Kadının ve çocukların çalıştırılması fiziksel, ahlaksal ve kültürel bir takım sonuçlar doğurmuştur. Marx bunlardan söz ederken Engels'in yirmi yıl önce yazdığı "*İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*" adlı kitabını hatırlatır.¹¹ Makinalaşmanın, henüz makinalaşmamış üretim dalları üzerinde ne denli ciddi bir etki yaptığından da söz eder. Bu noktada işveren "ucuz emeğe" yönelmiş; yani kadın, çocuk ve niteliksiz işçilerden oluşan bir iş gücüne kaymışlardır. Bu işçilerin suistimali ve sömürüsü gerçekten acımasızca sürdürülmüştür. Çünkü fabrika sisteminde teknik yapı, özellikle kol kuvvetinin yerini makinanın alması, kadın ve büyük çocukların zehirli ya da tehlikeli şartlara itilmesine yol açmıştır. Bu tür maden ve benzeri iş ortamları, kapitalist üretim biçiminin 'düşman ve canı' yönünü gösterir.¹²

Kapitalizmin evrimi, iş gücünü cinsiyet, yaş ve boyut açısından sürekli değiştirir. Örneğin makinalaşma bir çok kişinin işsizliğine yol açmıştır. Öte yandan da kadın ve çocuk kesimine iş açmıştır. Kadın ve çocuk işçiler pek çok alanda, erkeğin yerini almıştır. Dahası, kapitalizmin bu makinalaşmış endüstri dallarında olağanüstü üretkenliği, ev hizmetlilerinin artuşına yol açmıştır ve bu grubun yüzde 90'ı kadındır. Kapitalizmin bir yandan sürekli gelişmesi ve yayılmasına karşın, periyodik üretim bozukluklarına, ücretlerin düşmesine ve büyük bir kitlenin işsizliğine neden olmuştur. "İşçiler sürekli olarak değişen koşullarda hem itilmekte hem de çekilmekte aynı zamanda da cinsiyet, yaş ve nitelik yönünden aranan özellikler sürekli değişmektedir."¹³

Kapitalist düzendeki refah görünümü yanısıra, "*Kapital*" de kapitalist olmayan geçmiş toplumların geniş anlatımlarına rastlanır. Burada Marx özel olarak aile üzerine kadınla ilgili olmayan yorumlarını getirmiştir. Tarih boyunca çeşitli aile biçimlerinden örneklerle dayanarak tek bir aile biçiminin 'kesin ve nihai' olmadığı sonucunu çıkarır.

11. Karl Marx, "Capital" 1: 372-379. "Capital"den tüm alıntılar farklı bir şekilde belirtilmedikçe yalnızca Progress Publishers baskısındanır.

12. Bu kitap Marx bir dizi örnek getirir. Endüstrinin diğer düzensiz sektörleri, vardiya sistemi ve normal iş saatleri mücadelesi ile ilgili diğer bilgiler için:

13. Bu kitap. Ve Karl Marx "Results of the Immediate Process of Production". Domestik hizmetlilerle ilgili olarak Bkz. "Capital" 1: 420-421.

"Bir bütün olarak ele alındığında, aile yapıları bir tarihsel gelişim gösterir,"¹⁴ diyen Marx en çok kendi kendine yeten köylü ailesine eğilmiştir. Çünkü bu aile tipi kapitalist toplumdan önceki aileyi sembolize eder. Köylü aile, bir üretim birimidir - doğrudan üretim yapan ayrı bir birimdir. Öyle ki, tarım faaliyetlerini yerel kent endüstrilerini 'birbirinden ayrılmaz' bir biçimde birleştiren öğedir. Tarım işçisinin ev yaşantısını, Marx, aile içindeki iş bölümü yönünden ele almamış, daha çok bu aileyi bir üretim birimi olarak incelemiştir. Bu birim, tarım ve sanayi emeğine feodal sistemdeki toplumsal çoğalma mekanizmasını yerleştirdiği için, kendisi fazla emek gücünün yaratılmasından kaçınır.¹⁵

Marx "*Kapital*" de yer yer cinsiyete ve yaşa göre ayırımlara değinmiştir. Köylü aile de kendiliğinden gelişmiş bir iş bölümü sisteminde söz eder. Aile içinde iş bölümü ve aile bireylerinin iş saatlerinin düzenlenmesi de cinsiyet ve yaşa bağlıdır. Ayrıca bu ayırım, mevsimsel doğal koşullarla belirlenir. Makinalaşma kalifiye işçinin önemini sıfıra indirmiştir ve bu dönemde nitelikli işçiler arasında suni olarak yaratılan farklılıklar yerine, cinsiyet ve yaşın doğal farklılıkları ortaya çıkmıştır. Oysa endüstrileşen kapitalist düzende çalışma saatlerinin bir insan vücudunun dayanamayacağı kadar uzatılması, 'doğa, cinsiyet, yaş, gece ve gündüz anlayışlarını' aşmıştır.¹⁶ Bu doğal ayırım anlayışlarının kökeni biyolojiktir. "İnsanın varoluşuyla, cinsiyet ve yaş farklılıklarından doğal bir ayırım kendiliğinden oluşmuştur ve bu ayırım tümüyle fizyolojik eseslere dayanır,"¹⁷

Marx'ın bu görüşü sınıflı toplumlardaki aile iç yapısının 'hizmet' ilişkilerinden oluştuğu, varsayımına yönelmiştir. Engels de dahil, pek çok çağdaş meslekdaşı gibi Marx da tüm toplumlarda koca ve baba olarak bir erkeği, ailenin reisi olarak ele almış, ailenin diğer bireylerini bağımlı bir konumda kabul etmiştir. Dolayısıyla Marx her türlü özel mülkiyette, aile bireylerinin 'köleliğini' erkek tarafından suistimaline bağlar¹⁸ "*Alman İdeolojisi*" üzerinde çalıştıkları dönemlerde Marx ile Engels aile içi ilişkileri ifade eden 'gizli kölelik' kavramını ortaya atmışlardı. Bunun da nüfus artışı, istek ve gereksinimlerin artışı gibi etkenlerle ağır ağır geliştiğini öne sürmüşlerdir. Marx, "Her ne kadar özümlememiş ve kabullenilmemiş de olsa, ailedeki bu kölelik, mül-

14. Marx, "Capital" 1:460.

15. a.g.e.

16. a.g.e.

17. a.g.e.

18. Marx, "Results" sayfa 1083.

kiyetin ilk şeklidir."19 der. Ve olgunluk yıllarında, kapitalizmde maki-neleşmenin aile babasını kendi çocuklarını 'satan' eski köle sahiplerine dönüştürdüğünü ifade eder. "Önceleri işçi yalnızca kendi emek gücünü satardı, şimdi ise çocuklarını ve karısını satıyor. Artık o bir köle tüccarıdır."20 Marx'ın bu ifadesindeki 'köle' benzetmesi, ileri sürdüğü doğal ayırından uzaklaşarak kadın ve çocukları tarihi evrimdeki önemli rollerinden çıkararak 'pasif kurbanlar' konumuna getirir. Bilim-sellikten uzak bu tür sembolik ifadelerde, yine, 19. yüzyılın ideolojik kavramlarının etkisi gizlidir.

19. yüzyıl toplumbilimcileri, toplumsal ilişkilerin kapitalist üretim tarzına özgü olduğu görüşündeydi. Bu görüş, sosyalizm üzerine polemik yürütenler için hazır bir hedef oluşturmuştur. Örneğin "*Manifesto*" da Marx ve Engels, burjuvazinin 'yanlış bencil yaklaşımı'nın 'doğa ve mantık yasalarına dönüştüğü' yorumunu yapmışlardır. Dönemin üretim ilişkileri ve mülkiyet biçimlerinden doğan sosyal yapı ve üretim ilişkilerine göre değişen tarihsel ilişkilerle Marx ve Engels, burjuva görüşündeki cinsiyet ve yaşa göre emek ayrımını biolojik temellerin adeta insanın alinyazısı olduğu noktasında yorumlamışlardır?21 Ve bu 'doğal' sözcüğü ya da saplantısı ilk yıllardan olgunluk dönemlerine kadar çalışmalarında etkin olmuştur. Bu yanlış, onların diğer toplum koşullarıyla belirlenmiş yaşama standartları ile salt fiziksel olgu arasındaki ayrımını doğal kabul etmelerine yol açmıştır. Toplumsal bazı olguları, örneğin, aile geçim ve yaşayış biçimi ya da çoğalma olgularını içermeyen bir asgari ücret kavramı geliştirmişlerdir. Bu saplantıları işçi sınıfı aile yapısında, özellikle kadının da bir emek işçisi olduğu yapı içindeki ilişkileri anlamalarını engellemiştir. Böylece tarihsel gelişimin araştırılmasından da uzaklaşmışlar, çünkü cinsiyetler arası ayrımı sorgusuz-sualsiz doğal bir gerekçeyle dayandırmışlardır. Yer yer Marx ile Engels'in bu varsayımlarının çok daha büyük yanlışlara varmasını engelleyen bir takım 'toplumsal' olgulara eğilmişlerse de, yanlışlarından tam olarak kurtulamamışlardır. Ancak, modern antropoloji çalışmalarında feminist görüşlerin gelişmesiyle marksist ve feminist yaklaşımlar sosyal bilimlerdeki 'doğallık' görüşünün sınırları zorlanmaya ve sorgulanmaya başlanmıştır?22

Cinsiyet ve yaşa göre emek ayrımının bazı politik ilişkilerine,

19. Karl Marx and Frederick Engels, "Collected Works" 5:46.

20. Karl Marx, "The First International and After" sayfa 88. Ve, "Capital" 1:373 ve 285.

21. Marx and Engels, "Collected Works" 6:501.

22. Bu konuyla ilgili makaleler için Bkz. Jane Atkinson, "Anthropology" and Rayna Rapp, "anthropology". Ayrıca 10. bölümün 12 ve 22 no.lu notlara bakınız.

Marx kısaca ve üstü kapalı bir biçimde "*Kapital*" de değinmiştir. Kapitalizmin ilk başlangıcında erkek, kadın ve çocukların üretime katılımını başarıyla engellemiştir. Ancak, makinalaşmayla birlikte erkek kapitalizmin despotluğuna karşı direnme gücünü yitirmiştir.²³ Kapitalizm bütün işleri eşitleyen, işçinin iş aletlerine mutlak bağlılığı, çalışanların her iki cinsiyetten ve her yaştan oluşan tuhaf yapısı bir kışla disiplini yaratacaktı. Bu toplumsal ve ekonomik eşitleme süreci, büyük çaplı sanayi sermayesi karşısında tamamen savunmasız olan kadın ve çocukların bağımlı ve tabi durumundan kaynaklanan bir engelle yüz yüze geldi.²⁴ Marx ve Engels koruyucu bir yasa gereğini vurgulamış ve bunun tarihsel gelişimini kapitalizmin gelişimine bağlamıştır. "Kapitalizmin gelişi, geleneksel ailenin esası olan ekonomik düzeni altüst etmiştir. Bu değişime paralel gelişen ailenin tüm bireyleriyle üretime katılımı, geleneksel ailenin yokoluşuna yol açmıştır."²⁵ diyen Marx ve Engels'e rağmen, çocukların ve kadının hakları konusunda devletin resmen bu koruyucu yasaları gerçekleştirmesi uzun bir mücadele gerektiriyordu. Belirli çalışma saatleri, gece mesailerinin yasaklanması, öğle yemek paydosları gibi hakların yasallaşması, kapitalist sınıf ile çalışan sınıf arasındaki azçok üstü örtülü ve sürekli bir iç savaşın sonuçlarıydı.²⁶

Gerçekte Marx, "*Kapital*" de kadın, aile ve cinsel ayırım üzerine yorumlar yapmaktan daha önemli katkılarda bulunmuştur. Kadın sorununu, emeğin ve çalışan sınıfın çoğalmasındaki rolüne bağlayan Marx'ın ekonomik çalışmaları, olayı aydınlatıcı bir teorinin başlangıç noktasıdır. Bu açıdan bakılırsa, Marx'ın "*Kapital*" i sosyalist takipçilerinin kavradığından öte pek çok noktayı aydınlatmıştır. Burada üç ana kavram anahtar sözcükleri verir: bireysel tüketim, emeğin değerlendirilmesi, endüstrinin yedek ordusu.

Bireysel tüketim, Marx'ın üretken tüketimle karşı geliştirdiği bir kavramdır. Her iki kavram da insanların kullandığı, yani tükettiği emek sürecini kastederse de, arada kritik bir fark vardır. Üretken tüketim, üretimde gerekli araçların -yani hammadde, araç, gereç, yan ürünlerin ve özgün emek gücüyle yeni ürün üreten üreticilerin bütünüdür. Bireysel tüketim ise, bu üreticilerin tükettiği yiyecek, giyecek ve barınma gibi gerekli harcamalardır. Yani hayatta kalmaları için gereksi-

23. Marx, "Capital" 1: 346, 379, 380, 384.

24. a.g.e.

25. a.g.e.

26. a.g.e.

nimleridir. Sonuç olarak, bireysel tüketimde tüketicinin kendisi temel ögedir. Üretken tüketimde ise tüketilen başka bir üründür.²⁷

Genel anlamda her iki tüketim, her türlü toplumda, günden güne ve yıldan yıla yinelenen işlemlerdir. Marx bu yinelenmeyi, özellikle kapitalist üretim biçiminde işleyişi incelemiştir. Bu düzende bireysel tüketim dolaylı olarak kapitalistin işçiye, ondan yararlanması karşılığı ödediği ücretle ilişkilidir. Üretken tüketim ile bireysel tüketim arasındaki ayırım, burada, ikili bir biçim alır. İşçi iki yönlü bir tüketim yapar. Bir yandan üretirken, emek gücüyle üretim araçlarını tüketir ve bunların aracılığıyla daha yüksek değerde ürünler üretir. Bu da işçinin üretken tüketimidir. Öte yandan emekçi, emeği karşılığı kendisine ödenen parayı geçimine harcar. Bu da bireysel tüketimidir.²⁸

Marx'ın bir çok yorumunda bireysel tüketimi tek başına ve soyut olarak ele alır. Tabii ki, bu yorum yetersizdir. Çalışan sınıf bir bütün olarak ele alındığında, geçim için gerekli tüketimin bir kısmının henüz çalışmayan ya da işten ayrılmış bireyler tarafından yapıldığı görülür. Marx bu konuda çocuk, yaşlı, sakat, işsiz bireylerin de durumunu kapsayan bir yaklaşıma değinmiştir. Burada, yalnızca faal olarak çalışan işçi dışında, bireysel tüketimde yeri olan 'evkadını'nı da bu kapsam içine almıştır. Böyle bir olgu, sınıf ilişkileri ve toplumsal yeniden üretim için de geçerlidir. Marx'ın bireysel tüketim tartışmasının ardında yatan işçi sınıfının yeniden üretim kavramıdır. Çalışan sınıfın bireysel tüketimi, "kapitalist üretim gerçek kapasitesi ve toplumsal düzeyinde sürerken, sermayenin emek gücüne, sömürülecek taze emek gücü yaratmak için gerekli olanı vermesidir"²⁹

İşte bu üretimin işleyişi ve çoğalması, kapitalistin onsuz varolamayacağı ögedir: yani, işçinin kendisidir. Toplumsal çoğalma düzeyinde, işçi sınıfının yeni kuşaklarla yenilenmesi önem kazanır. Yorgunluk, yaşlılık, ölüm gibi nedenlerle kapitalist üretim piyasasından çekilen emek gücünün en azından eşit sayıda taze emek gücüyle süratli olarak doldurulması gerekir. Marx kendisi emek gücünün çoğalması üzerine geniş bir görüş geliştiremediyse de, 'çalışan sınıfın ayakta kalması ve çoğalması'nın sermayenin büyümesi için şart olduğundan söz ederken, kapitalist üretim ilişkilerini açıklayacak bir teoriye önemle ihtiyaç duyulduğunu farketmiştir.³⁰

27. a.g.e.

28. a.g.e.

29. Marx, "Results" sayfa 984, "Capital" 1: 536, 537.

30. Marx, "Capital" 1: 168, 537, 538, 541-542; 2: 356, 385, 396. "Grundrisse" sayfa 458, 676-

Kapitalist üretimde, işçi sınıfının bireysel tüketimi işçinin yeniden emek gücünü satmak üzere piyasaya geri dönüşünü sağlayan bir olgudur. Ama emek gücü tam olarak nedir ve değeri nasıl belirlenir?

Marx emek gücünü şöyle tanımlar: "İnsanın herhangi bir tanım içindeki kullanım değeri bir ürün yaratmak için sarfettiği fiziksel ve zihinsel gücünün tümü." Kapitalist üretimde emek bir mal şekline dönüşür, yani hem kullanım değeri hem maddi değeri olan bir şekil alır. Kapitalizm için emeğin bu kullanım değeri çok önemlidir, çünkü diğer mal ve eşyadan farklı olarak bir değer kaynağıdır. Yani emek ayrıca bir güce sahiptir ve bu emek gücü kapitaliste 'kâr' sağlar. Kapitalist işde tüketildiği (kullanıldığı) zaman başlangıçta yatırım yapıldığından daha fazla değeri olan bir ürün yaratılmış olur. Bu çok özgün ve harikulade 'mal'ın üretken tüketimi 'artık değer' getirir.³¹ Ancak, emek gücünün üretimde kullanılabilmesi için, kapitalistin önce karşılığında eşit bir değerle değiştirerek bunu satın alması gerektiğinden pazarda elinin altında hazır tutması gerekir.

Marx'a göre, emeğin mal değeri, herhangi bir mala değer biçildiği gibi belirlenir. Yani belli bir emek karşılığı, belli bir para ödenir. Bu da, üretim için gerekli işi temsil eder. Dolayısıyla bir bireyin ayakta kalması için belirli bir miktarda geçim aracına (yani paraya) ihtiyacı vardır. Üretimi için gerekli saat, geçim araçlarının üretimi için gerekli süreye dönüşür. Bir başka deyişle, emeğin değeri işçinin yaşaması için gerekli geçim aracı değeriyle aynıdır. Temel gereksinimleri diye bilinen gereksinimler ve bunları sağlayacak ögeler, tarihsel bir gelişimin sonucudur. Ve emeğin değeri burada oldukça ilginçtir, çünkü tarihsel ve kültürel bir öge rol alır.³²

Marx bu konuyu "*Wages, Prices and Profit*" (Ücret, Fiyat, ve Kâr) adıyla topladığı, bir dizi çalışmasından derlediği, kitabında daha da geliştirmiştir. "*Kapital*" in yayınlanmasından iki yıl önce derlediği bu çalışmalarında Marx emek değerinin iki ögesini birbirinden ayırdeder ve "Birim 'salt fiziksel, değeri tarihsel ve kültürel'dir", der. Fiziksel öge asgari sınırı belirler ama Marx bu sınırın çok esnek olduğunu gözlemler. Marx'a göre emek hızla birbirini izleyen sağlıklı ve kısa ömürlü kuşaklar kadar güçlü ve uzun yaşayan kuşakları da ayakta tutacaktır. Her ülkede emek değeri, 'geleneksel yaşam standardı' ile belirlenir. Bu yalnızca fiziksel yaşam değil, aynı zamanda insanların ye-

31. Marx, "Capital" 1: 164.

32. a.g.e.

tiştiği toplum koşullarıyla ortaya çıkan bazı isteklerin de karşılanması demektir. Marx bu tartışmasında fiziksel bir ögeden bahsederse de, esas olarak 'tarihsel ve sosyal' ögenin esnekliğini vurgulamaktadır. "*Kapital*" de artık bu fiziksel minimum kavramı hemen hemen yok olmuş, 'tarihsel ve toplumsal' ögeye ağırlık verilmiştir. Yine de emek değerinin belirlenebileceğini iddia eder, çünkü belli bir ülkede belli bir dönemde bir işçinin yaşaması için gerekli geçim düzeyinin pratik olarak bilindiğini savunur.³³

Her mal veya eşyanın değerinde olduğu gibi, emeğin belirlenmesinde de tam değeri verilmez, ancak ücret değerinin çevresinde dalgalanır. Zaman zaman bu düzey, kapitalizmin altın zincirinin uzunluğuna ve ağırlığına bağlı olarak, değerinin üstüne çıkar. Ama emeğin fiyatı daha çok, emek sektörlerinin bir sonraki kuşaklarca yenilenmesi için gereken düzeyin altına düşer.³⁴

Parasal düzeydeki bu iniş çıkışlar ve çalışan sınıf yaşantısı üzerindeki etkileri, Marx ve Engels tarafından daha önce bir kaç kez ele alınmıştı. "*Kapital*" de Marx bu iniş çıkışları emeğin gücü ile ilgili bir teoriye dayandırarak yüzeydeki görünen olgunun, arz, talep ve kapitalist hırsın, ötesine geçer. Ve bir örnek olarak, ev yaşamı açısından emek gücü değerinin yapısını kısa fakat çok net bir biçimde analiz eder. Bu tartışmasında odak noktası daha önce sözünü ettiği gibi, kadın ve çocukların emek gücüne katılımının artışıyla aile yaşamı üzerindeki etkilerdir. Marx, ailede bir yetişkin erkeğin çalışmasıyla bir evin geçiminin sağlandığı bir emek gücü değerinin var olduğunu esas alır. Tarihsel gelişim açısından bu varsayımı tartışılabilir ama emek gücünün değişkenliğinin incelenmesi için teorik bir baz sağlar. Makinalaşma olgusu ile işçi ailesinin tüm bireyleri iş piyasasına girince erkeğin emek gücünün değeri tüm ailesine yayılmıştır. Bu durumda bireysel olarak işçinin emek gücü değeri düşer çünkü artık eski geçim düzeyi ancak aileden birkaç kişinin çalışmasıyla sağlanabilmektedir. Marx bu gözlemini bir kaç şekilde işler: En önemlisi, aileden diğer kişilerin işe girmesi, herşey sabit kalsa da, sömürünün oranını arttırır. Daha önce tek kişinin çalışması yerine, aynı aileden birkaç kişinin çalışması, işçi ailesini daha çok satın alma zorunluluğuna iter. Ve böylece ev halkının toplam emek gücü değerini yükseltir. Örneğin, dikiş ya da eski bir

33. Karl Marx, "Wages, Price and Profit" sayfa 72-73; "*Capital*" 1: 68, "Results" sayfa 1067-1069.

34. Marx, "*Capital*" 1: 579 ve 580-581, "Results" sayfa 1032, 1068. Mal fiyatının değeri iniş çıkışları için Bkz. "*Capital*" 1: 98-106.

giysisinin yamanması yerine hazır giyecekler alınması gerekir. Evde harcamaların azalmasına karşın, dışarda para harcamak zorunluluğu ortaya çıkar. Ailenin gereksinimlerini karşılama maliyeti arttığı için daha yüksek bir gelir harcanarak dengelenmesi gerekir.³⁵

Tüm ailenin çalışmasıyla emek gücü değerinin artması ve buna paralel olarak da 'yaşam standartının' yükselmesi beklenir. Buna karşılık bireylerin emek gücü değeri düşmekte üzerlerindeki sömürü oranı artmaktadır. Genelde, kapitalist 'yüksek ücret' ödüyor olabilir ama bu artış emek gücünün artışına paralel değilse, ücretin yüksekliği emek değerini daha da düşürmüş demektir. Ve bunun sonucu emek gücünün daha çabuk yıpranmasına yol açar. Marx, burjuva ideolojisinin bu olguyu yorumlayış biçimini çarpıcı bir örnekle anlatır: "Orta sınıf istatistikçileriniz, Lanchashire'daki fabrika çalışanlarının ortalama gelirlerinin arttığını söyleyecektir. Ama artık bir aile reisi yerine, eşinin ve belki üç dört çocuğunda kapitalizm çarkına itilmiş olduğunu söylemeyi belki ihmal edecektir. Toplu ücretin artmış olmasının, bir aileden sömürülen toplu artı emeğin karşılığı olmadığını da söylemeyi unutacaktır."³⁶

Marx kapitalizmin çalışan sınıf üzerindeki etkisini ortaya koyan bu yedek ordu sorununu, "*Kapital*" in 1. cildinde başlı başına bir bölüm ayırarak ele almıştır. "Toplumsal refah arttıkça, sermayenin büyümesi ve gücü arttıkça dolayısıyla proleter kitlenin üretkenliği arttıkça yedek ordu giderek büyür. Bu da sermaye birikiminin mutlak yasasıdır."³⁷ Böylelikle Marx, "*Grundrisse*" de açıkladığından daha net bir biçimde nüfus fazlasının varlığını, boyutunu ve biçimini sermaye birikimi olgusuna bağlamıştır.

Sermaye biriktikçe ve arttıkça, daha çok emek gücü talep eder. İşçiler daha uzun saatler boyunca daha çok çalışmak zorundadır ve daha çok işçinin işe alınması gerekir. "Dolayısıyla sermaye birikimi, proleteryanın çoğalması anlamına gelir." İşçi sayısının bu kabarıışı, yine sermaye birikiminin özünde var olan bir diğer ve çok daha güçlü bir mekanizmayı karşısında bulur. Artık değer güdüsü kapitalisti makineleşme yoluyla sürekli üretken olmaya zorlar. Sürekli olarak artan üretim araçlarının sayısı da, üretim sürecinde çalıştırılması gereken insan sayısını azaltır. Sonuçta, iş talebi görece olarak düşmüş gibidir ve iş-

35. Marx, "Capital" 1: 373 ve 3: 233.

36. Marx, "Wages, Price and Profit" sayfa 68 ve "Capital" 1: 509.

37. Marx, "Capital" 1: 603.

çilerden oluşan bir artık nüfus ortaya çıkar. Bu nüfus fazlası 'kapitalist üretim biçiminin varoluşunun koşullarından biridir' ve gereksiz bir yedek ordu oluşturur... Nüfusun gerçek artış sınırlarından ayrı olarak, sermayenin genişlemesinin değişen gereksinimlerine göre, sömürülmeğe hazır bir insan kitlesi yaratılır.³⁸

Bu yedek ordu, kapitalizmin birikim çemberinin acımasız koşulları içinde azalıp çoğalarak sürekli değişir. Bazı dönemlerde ise belirli kâlıplara girer. Bu yedek ordu, sürekli değişen kapitalist iş gereksinimine göre işe alınıp atılan işçilerden oluşur. Bu görünen yedek ordudur. Gizli yedek ordu, kapitalizmin kapitalist olmayan sektörlere yayılması nedeniyle, işten atılan işçi grubudur. Durağan yedek ordu ise, kronik olarak işsiz olup her zaman en kötü koşullarda en düşük ücretle çalışmaya razı olan korkunç bir yoksulluğa itilmiş gruptur. Bu üç kategorinin en altındaki artık nüfus grubunda gerçek yoksul sınıf yer alır. Dilenci sınıfı olarak adlandırılan bu grup için Marx şöyle der: "Dilencilik faal işçi ordusunun hastanesidir ve sanayi yedek ordusunun sınırda taşıdığı yüküdür."³⁹ Marx çok açık seçik olmamakla birlikte, endüstri yedek ordusunu nüfus fazlasının içine dahil etmiştir.

Sermaye birikimi sonucunda ortaya çıkan sanayi yedek ordusu, kapitalizme özgü bir 'nüfus yasası' oluşturur. Bu noktada Marx, çalışan sınıfın çoğalmasını sermaye birikimi sürecinin merkezi kabul eder. Emek gücünün yeniden üretilmesi gerçekten de, sermayenin yeniden üretilmesinin temel ögesidir.⁴⁰

"*Kapital*" in 3. cildinde Marx nüfus fazlası ve endüstri kesiminin yedek ordusu kavramlarına geri döner ve bu kez, bu kavramları toplumsal çoğalma çerçevesi içinde inceler. Bu düzeyde, sermaye birikimi, ortalama kâr oranının düşüşüne yol açar. Ve Marx nüfus fazlasını da bu eğilimi ters yönde etkileyen faktörlerden sayar. Yedek ordu işçileri bu ortamda ucuz bir işçi grubu oluşturur. Bazı kapitalistler onları gerçekten çok düşük ücretlerle çalıştırır ve üretkenlikten fedakarlık ederler. Bu da sonuçta ortalama kâr oranının düşüşüne neden olur. Üretim dallarındaki artık-değer miktarı ve oranı, kâr oranlarının düştüğü bu iş dallarını dengeleyecek derecede yüksektir. Öyle ki, yedek ordu kâr oranının düşüşünü felç eder denebilir. Ve işçi sınıfının kendini yeniden üretmesi bir kez daha kapitalizmin merkezi olur.⁴¹

38. a.g.e.

39. a.g.e.

40. a.g.e.

41. a.g.e. 3. Bölüm, ve *Kapital* fazlası/Nüfus fazlası başlıklı bölüm

Marx'ın bireysel tüketim, emek gücü değeri ve yedek ordu tartışmaları hem eksik hem de belirsizdir. Bu tartışmalara ciddi bir açıklık getirmek gerekir. Öncelikle, emek gücü değeri; yalnızca birey olarak işçinin ayakta kalmasını ve yerine yeni kuşaktan birinin geçmesini mi içine alır, yoksa işçinin geçindirdiği aile bireylerinin de ayakta kalışını ve çoğalışını da içine alır mı? İkinci olarak, Marx bedeli ödenmeyen ev emeği olgusundan çok az bahseder. Oysa bu olgu, işçi sınıfının yeniden üretilmesi sonucu ortaya çıkan görevlerden biridir ve Marx bu olguyu hiçbir netleşmiş teoriye oturtmaz. Üçüncü olarak da, kapital birikimiyle ilgili olarak söz ettiği yedek ordu ve bireysel tüketim arasındaki hassas ilişkiye hiç değinmez.⁴² Yine de bu belirsizliklere ve eksikliklere rağmen, Marx'ın çalışması genel olarak, kadının ve ailenin toplumsal çoğalma içindeki durumunu kapitalist üretim ilişkileri kapsamında geliştirilecek bir teorinin temellerini atmıştır.

"*Kapital*" de emek gücü ve işçi sınıfının çoğalması ile ilgili ilk bilimsel yaklaşımına paralel olarak, Marx, aile ve cinsiyetler arasındaki ilişkinin geleceğini, bütünüyle toplumsal çoğalma çerçevesinde işlemiştir. Kapitalizmin gelişimi, daha gelişmiş bir aile biçimi ve cinsiyetler arasında daha gelişmiş bir ilişki için yeni bir 'ekonomik temel' hazırlar. Bugünkü büyük boyuttaki kapitalist sanayi işçileri 'acımasız' bir emek sürecine sokmuştur. Bu, 'kokuşmuş kölelik zihniyeti, işçinin üretim için yaşadığı bir ortam yaratır. Üretim, işçi adına bir yarar sağlamaz. Marx bu olguyu yeni aile ilişkilerinin gelişeceği bir temel kabul eder. Sonuç olarak, kolektif çalışan grubun her iki cinsiyetten, çeşitli yaşlardaki çocuk ve yetişkinlerden oluşması, uygun koşullar altında gerçekleştiğinde insan gelişiminin bir basamağı olmalıdır. Bu gelişimin, gelecekteki bir komünist toplumda aile ve cinsiyet ilişkileri açısından nasıl bir biçim alacağı konusunda, Marx, spekülasyondan kaçınmıştır.⁴³

42. Marx büyük bir olasılıkla bu çelişki ve boşlukları "*Capital*" kitabındaki hiç üzerinde durulmayan "Emek gücü üzerine özel çalışma"larıyla çözümleyebilirdi. 1: 508. Bu çalışmada kadın sorununa doğrudan eğilip eğilmeyeceği bilinemezdi tabii. Rosdolsky'nin Marx'ın emek gücü ile ilgili ayn bir kitap yazmak fikrinden tamamen vazgeçtiği iddiası çok inandırıcı değildir. (Roman Rosdolsky, "The Making of Marx's 'Capital'" S.57-62) Malyneux, "Emek Gücünün türeyişi, kapitalizmin varolması için başlıca koşuldur, ancak bu kapitalist üretim ilişkileri içinde teorik olarak konumlandırılmaz" diyerek bu konuyu Marx'ın "*Capital*" deki tartışmasının dışında bırakması uygun görmektedir. (Maxine Molyneux, "Domestik Emek ve Ötesi" bölümü.) Yazanın görüşleri için Bkz. 10. ve 11. Bölümler.

43. Marx, "*Capital*" 1: 460.

O yıllarda Marx yine politik uğraşlarına döndü. Avrupa'da işçi sınıfları 1848-50 yıllarının yenilgisinin izlerini nihayet üzerinden atmış, hareketsiz geçen bir dönemin ardından yeniden örgütlenmeler başlamıştı. 1864 yılında çalışan sınıf militanlarının öncülüğünde kurulan 'Enternasyonal Erkek İşçiler Derneği' kuruldu. Enternasyonal örgüt; İngiltere'de tek politik amacı oylama olan sendika liderleri ile Fransa'da politik eylem ve grevlere karşı üretici kooperatifleri kurmaya yönelmiş ütöpik sosyalistler gibi karışık gruplardan oluşuyordu. Bu karışık uluslararası grubun bir sosyalist güç olarak toplanması Marx ve Engels'e düşüyordu. Paris Komünü'nün ortaya çıkması ve Enternasyonal'in dağılına kadar bu hassas görevi 10 yıl boyunca yürütmeye çalıştılar.

Enternasyonal adında da vurgulandığı gibi erkeklere özgü bir örgüttü. Dönemin işçi sınıfı özelliklerini yansıtmasa da, işçi sınıfı hareketlerinin genel çizgisini taşıyordu. Ama işçi hareketlerine dönük bu örgüt, kadın ve kadının çalışması konusunda oldukça geri kalmış bir zihniyete sahipti. 19. yüzyıl boyunca erkek işçiler ve örgütleri, kadının ücretli çalışmasının kaldırılmasını savundu ve kadının işçi örgütüne katılmasını reddetti. Dahası, kadının oy verme hakkını kabul etmedi ve kadının yeri 'yuvası'dır görüşüyle ideal kadın imajını yaymaya çalıştı. Kadınların gerçekten de korkunç çalışma koşulları ve çaresizlikleri herkesi irkiliyordu ama kadının ücretli statüsünden çıkarılması gerçek-dışı bir çabaydı ve pragmatik olarak akılcı olmadığı gibi mümkün de değildi. Böyle bir iddia, çalışan sınıf kadınının artık ücretli işçi olarak büyük bir yer tuttuğunu -böyle bir gerçeği- yadsıyordu. Bu ortamda Marx, kadının haklarını koruyan ve elinden geldiğince tüm çalışan sınıfın çıkarlarını ve geleceğini gözetken öneriler ortaya attı. Bu önerileri, yine de, cinsiyetler arasındaki psikolojik farklılıkların 19. yüzyıl etkisinden sıyrılamamıştır.

Marx kadın ve çocukları ücretli iş statüsüne yerleştirirken, emek süreci ve bunun kapitalist koşullar altında aldığı özel biçim arasındaki farkı belirlemişti. "Kadınların ve çocukların toplumsal üretimimize katılmasının yanlış olduğunu söylemiyorum." diye Enternasyonal'in Genel Konseyi'nde görüşlerini belirtmiş ve şöyle devam etmişti: "Sorun, çalışmak zorunda bırakıldıkları koşullardır." ⁴⁴ Bunun üzerine, çalışan sınıfın ne yapması gerekiyordu? Kapitalizmin aşağılamasına ve sömürüsüne karşı kadının ve çocukların yasalarla korunması gerekiyordu.

"İşçilerin bir sınıf olarak kafalarını çalıştırıp kendilerini ve ailelerini köleliğe ve daha da ötesi ölüme götüren ve kapitalizmle gönüllü olarak imzaladıkları satış sözleşmelerini durduracak güçlü bir yasanın çıkarılması için baskı yapacaklardı"⁴⁵ "Çocukların büyümek ve öğrenmek için zamana ihtiyacı vardır. Kadınlar ise fiziksel olarak kaldıramayacakları, sağlıklarına zararlı koşullar altında çalıştırılmaktan ya da kadın için toplumsal olarak hoş karşılanmayacak işlerde çalıştırılmaktan kurtarılmalıydı"⁴⁶ "Koruyucu bir yasanın çıkarılması, kapitalist toplumda kadın ve çocukların yarattığı çelişkili durumdan ortaya çıkan bir zorunluluktur. Bir yandan kadını ve çocukları toplumdan soyutlanmış yaşantılarından ve ataerkil baskıdan kurtararak, toplumsal üretimde işbirliğine katılmalarına yol açmak ilerici ve meşru bir adımdır. Öte yandan, kapitalizmde bu eğilim kötü bir biçimde çarpıtılıyordu"

"Kadın böylece toplumsal üretimde faal bir üye olmuştur," diye gözlemleyen Marx ardından kadının politikaya da aynı şekilde faal katılımının öngörmüştür. Dostu Kugelman'a yazdığı bir mektupta bu görüşünü şöyle anlatır: "Biraz tarih bilen herkes, belli başlı toplumsal değişimlerin kadınlar arasında kök salmadan gerçekleşemeyeceğini bilir."⁴⁸ 1871'de Marx'ın önerdiği ve Enternasyonal'in benimsediği bir kural uygulandı: Enternasyonal örgütlerinde kadın grupları oluşacak ve kadınlı erkekli örgütlerde unutulmayacaktı.⁴⁹ Bu önerinin etkin bir biçimde uygulanabilmesi herşeyden her düzeydeki erkeklerin bu kuralı ciddiye alabilmelerine bağlıydı. 19. yüzyıl çalışan sınıf hareketlerinin tarihçesi göz önünde tutulursa, bu genellemenin gerçekleşebilmesi zayıf bir olasılıktı. Zaten de, Enternasyonel örgüt olarak varlığını sürdüremez duruma gelmişti. Yine de Marx'ın önerisi, en azından prensipte, kitlesel hareket içinde kadının bağımsız olarak örgütlenme hakkının belirlenmesi konusunda ilk adımdır.

45. Marx, "Capital" 1: 285.

46. Karl Marx "Critique of the Gotha Programme" Sayfa 22. ve aynı konuda "First International" sayfa 88: "Kadın gece vardiyalarından ve cinsiyeti gereği hassas fiziksel yapısını zedeleyici tüm koşullardan, zehirli kimyasal maddeler gibi her türlü sağlığa zararlı ortamlardan kesinlikle uzak tutulmalıdır."

47. Marx, "First International" sayfa 88.

48. "Uluslararası Erkek İşçiler Demeği, Toplantı Notları" 2: 232. Marx'ın Dr. Kugelman'a mektupları 12 Aralık 1868 (K.Marx "Letter to Dr. Kugelman" sayfa 83.) Yapıtın Almanca orijinaline bağlı kalmak amacıyla çevirisinde çok az değişiklik yapılmıştır. Karl Marx ve Friedrich Engels, "Werke" 32: 582-583.

49. Madde 48'deki Notlar, 4: 442,460. Engels de Marx gibi, en azından prensipte, kadının politikaya eşit katılımını desteklemiştir. Bkz. Engels'den İda Pauli'ye 14 Şubat 1877 tarihli mektubun Alfred Meyer'in "Marxism and the Women's Movement" yapıtındaki örnek. Sayfa 93.

Birinci Enternasyonal'in dağılmasından sonra Marx ve Engels, ortaya çıkan işçi sınıfı partilerine teorik ve taktik yöntemlerinde öncülük ve danışmanlık yaptılar. Bu partiler ilerde İkinci Enternasyonal'i oluşturacaktı. İlk kuruluş aşamalarında, Marx ve Engels'in 1880 seçimlerine parti programlarını hazırlamaları için ilk başvuran Fransız Çalışanları oldu. Program Londra'da hazırlandı. Programın girişi Marx'ın sonradan eklediği şu satırlarla başlıyordu: "Komünist hedef bir kaç sözcükle tanımlanır: üretici sınıfın kurtuluşu, cinsiyet ve ırk ayırımı gözetmeksizin tüm insanlığı kapsar,"⁵⁰ diye Marx'ın giriş cümlesinde vurguladığı iki nokta -hem ulusal sorun hem de kadın sorunu- gelecek yıllarda devrimcilerin karşılaşacağı başlıca meseleleri oluşturacaktı. Sosyalist teori ve pratikle bu sorunlar o güne kadar zaten ezici bir ağırlığı sahipti. Emperyalist hakimiyet ve dünya devrimleri çağına geçişin eşiğinde Marx artık kendi yaşamının sonuna yaklaşmıştı ama hâlâ uygun-adım ilerlemekteydi.

Bütün olarak ele alındığında Marx'ın olgunluk dönemi çalışmaları, kadının, toplumsal çoğalma açısından, durumunu tahlil eden ilk teorik temelleri atmıştır. Ama Marx kendisi böyle bir tahlil yapmadığı gibi, çok önemli belgeler de bırakmamıştır. 19. yüzyıl sonlarında sosyalistlerin, Engels de dahil olmak üzere, kadının durumunu incelemek amacıyla Marx'ın sosyal gelişim teorisinden yararlanma çabaları sonuçsuz kaldı. Yıllar geçip de kadının ezilmişliği sorunu 'kadın sorunu' olarak ortaya konduğunda, artık Marx'ın olgunluk çağındaki açısıyla olaylara bakma olanağı da azalmıştı. Sosyalist-feministlerin, son dönemlerde, kadını emek gücünün yeniden üretimi kavramı çerçevesinde ele alma çabaları, Marx'ın toplumsal yeniden üretim teorisine dayandığı görüşüne doğru atılmış ilk adımdır.

50. Program, Bkz. Jiles Guesde, "Textes choisis, 1867-1882" sayfa 117. Marx'ın "First International" kitabından (Almanca'dan Fransızca'ya) çeviride "êtres humaines" yayılcıdır. Bkz. Marx'ın daha sonra F.A. Sorge'ye 5 Kasım 1880'de yazdığı mektuptaki yorumu için Marx and Engels "Selected Correspondence" sayfa 332, ayrıca Engels'in E.Bernstein'e 25 Kasım 1881 tarihli mektubu için "Selected Correspondence" sayfa 344.

ENGELS: HATALI FORMÜL

1850 yılında İngiltere'ye sürgün gelen Engels 20 yıl kadar ailesinin tekstil fabrikasında çalışarak Manchester'da yaşadı. Güvenceli maddi olanakları ve giderek artan gelirleriyle bu yıllar içinde Marx'ı parasal yönden destekledi. 1870 yılında Paris Komünü ve Enternasyonal'deki gelişmelerin hız kazanması üzerine, fabrikadaki hisselerini paraya çevirerek politik olaylara aktif bir biçimde katılmak amacıyla Londra'ya geldi. 1883 yılında Marx'ın ölümüne kadar, iki arkadaş sosyalist hareketlerle ilgili pratik ve teorik çalışmalarını, her gün tartışarak, iç içe yaşadılar. Birlikte, Enternasyonal Genel Konseyi'nde sosyalist hareketin çeşitli eğilim ve fraksiyonlarını bir bütün altında toplamaya çalıştılar. Engels de, Marx gibi, 1895 yılındaki ölümüne kadar Enternasyonal'in dağılışımdan sonra sosyalist harekete önder ve danışman olarak faaliyetlerini sürdürdü.

Engels son yirmi yıl, aynı zamanda, geniş çapta araştırma ve yazılarıyla sistemli bir çalışma yürüttü. Yayınlanan eserlerinden çok tanınmış iki örnek, kadının ezilmişliğine değinir. "*Komünist Partisi Manifestosu*" ile birlikte bu eserler yeni yetişen sosyalist kuşağa yol gösteren temel belgeler olmuştur.

Engels 1878 yılında Eugen Dühring'in sosyalist görüşlerine karşı hazırladığı "*Anti-Dühring*" adlı kitabını yayınladı. Engels bu kitabını 'Marx ve benim savaş verdiğimiz komünist dünyanın görünümü' şeklinde tanımlıyordu. Doğal olarak bu dünyayı kadın, aile ve çalışan sınıfın yeniden üretim ilişkilerini, daha önceki tahlillerinin bir tekrarlama şeklinde ele alıyordu. Marx-öncesi sosyalist düşünürlerin çalışmalarını incelerken Engels, örneğin, Fourier'in cinsiyetler arası ilişkiler ve kadının kapitalist toplumdaki yerine ilişkin yaptığı eleştiriye katılmıştır. Ve Marx'ın "*Kutsal Aile*" de Fourier'in sözlerini aynen aldığı gibi,¹ Engels de kadının durumunu genel toplumsal gelişimde bir adım kabul eden, ütöpik sosyalistlerin görüşünü doğrulamıştır. Engels, bu kitabı hazırlarken daha önceki kitaplarda çıkan birkaç temayı daha yeniden gözden geçirmiştir. Bu temalar emek gücü değerinin belirlenme-

1. Frederick Engels, "Anti-Dühring" sayfa 308. Marx'ın Fourier'den alıntısı için Bkz. 4. Bölümden, dipnot 2.

si, çalışan sınıf ailelerinde makineleşmenin etkileri, endüstrinin yedek ordusunun oluşumu, burjuvazide evlilik anlayışının yasal bir fahişelik niteliğinde oluşu, geleneksel ailenin ortadan kalkışı, kapitalizmin gelişmesiyle ataerkil kavramının ikinci plana geçişidir.² Daha önceki toplumlardaki aile yapısına göre Engels, 'aile içinde doğal iş bölümü'ne değinir ve bazı nitelikleri nedeniyle ailenin tüm bireylerini erkek 'reis' altında toplar.³ Engels aile biçimlerinin toplumsal ilişkilerden kaynaklandığı savında ısrarlıdır ve toplumun değişimiyle aile yapısının da değişeceğini öne sürer. Ve Marx'ın "*Kapital*" de özellikle 'kapitalizmin bu değişimlere neden olduğu' ifadesini eleştirir. Gerekli olan yalnızca 'erkeğin özgür katılımı' değil, 'ev emeğinin sanayiye kanallize edilmesidir' şeklinde ifade ettiği ilk formülü oluşturur. Bu, klasik Markist gelenek çerçevesinde, ilkeri dönemlerde sosyalist stratejinin temellerinden biri olacak nitelikteki ilk formüldür.⁴

Engels bu döneme ait ikinci önemli kitabını "*Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*" adıyla 1884 yılı Mart ve Mayıs ayları arasında yazmış, aynı yılın Ekim ayında yayınlamıştır. Kitap anında bir sosyalist klasik kabul edilmiştir.

Engels'in bu kitabı bu denli süratle ortaya çıkartmasındaki sır çözülememiştir. Altbaşlığında da belirtildiği gibi kitap, H.Morgan'ın araştırmacılarının ışığında yazılmıştır. Bu not, kitabın Morgan'ın 1877 yılında yayınladığı ve Marx'ın çok ilgisini çeken "*Ancient Society*" (*Eski Toplum*) adlı kitabından yaralanarak hazırlandığını ortaya koyar. 1884 yılının 16 Şubat tarihinde Alman sosyalisti Kautsky'ye yazdığı mektubunda Engels, Marx'ın Morgan'ın kitabına duyduğu ilgiden söz etmiş ve, '...zamanım olsa üzerinde bu kitabın üstünde Marx'ın notlarıyla çalışmak isterdim, ama bunu düşünemem bile,' diye yakınmıştı. Yine de Mart ayı sonunda doğru "*Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*" üzerinde çalışmaya başlamış ve Nisan sonunda neredeyse bitirmişti.⁵ Engels'in Kautsky'ye yazdığı mektubun açıklaması herhalde daha yıllarca yapılamayacaktır. Bu karar değişikliği gerçekten şaşırtıcıdır çünkü Engels aynı dönemde Marx'ın "*Kapital*" için hazırladığı yayınlanmamış ciltlerin düzeltmelerine gömülmüştü. 1879 yılında, Al-

2. a.g.e.

3. a.g.e.

4. Ev emeğinin örgütlenişindeki değişiklikler, Utopik düşüncüleri uzun süre meşgul eden bir sorun olmuştur. Bkz. örneğin, Dolores Hayden "The Grand Domestic Revolution."

5. Engels'den Kautsky'ye 16 Şubat ve 26 Nisan 1884 tarihli mektupları. Karl Marx ve Frederick Engels, "Selected Correspondence" sayfa 368,372. Ve ayrıca Bkz. Lawrence Krader, "The Ethnological Notebooks of Karl Marx" sayfa 388-390.

man sosyalist lideri August Bebel "*Woman in the Past, Present and Future*" (*Geçmişte, Bugün ve Gelecekte Kadın*) adlı kitabını yayınlamıştı. 1883 yılı sonunda kitap yeniden düzenlenerek piyasaya çıkmıştı. İlk yayınlanışında çok tutunan Bebel'in kitabı tümüyle ütöpik sosyalizm etkisindedir. Ayrıca, sosyalist hareket içinde reforma giden eğilimleri de yansıtır. Engels'in "Köken"i yazma kararı, Bebel'in kitabındaki bazı zayıf yanları farkedişinden kaynaklanmış olabilir. Ve kitap bunu kanıtlıyordu. O sıralarda kadın hareketini fazlasıyla benimsemiş olan sosyalist hareketin acilen teorik bir temele oturtulması gerekiyordu. Engels'in "Köken" adlı kitabı da, sosyalist hareket içinde gizli bir polemik yaratarak bu teorik temeli sağlayabilme çabası içindedir.⁶

Sosyalist gelenek içinde bu kitap; aile ve dolayısıyla 'kadın sorunu' üzerinde, Marksist görüşün bir tanımlanması olarak kabul edilmiştir. Kitap, Marx'ın görüşlerinin aynen ve doğru olarak yansıtıldığı, aynı zamanda Engels'in de görüşlerini kattığı bir yapıt sayılmıştır. Ama bu görüşlerin hiçbirisi, yapıtın adil bir değerlendirmesi değildir. "Kitapta, öncelikle, adından da anlaşıldığı gibi, yalnızca ailenin değil özel mülkiyet ve devletin de kökenleri ve gelişimi ele alınmıştır. Bu gözlem, kadının bağımlı konumuyla ilgili olarak kitabın sınırladığı hedefleri ifade eder. Kitapta kadın, aile ve çalışan sınıfın yeniden üretilmesiyle ilgili kapsamlı bir tahlilden çok, sorunun bazı yönlerini tarihsel ve teorik bir çerçeveye oturtmak esas alınmıştır. İkinci olarak, kitabın süratle hazırlanışının izleri çok belirgindir. Ne Marx'ın ne de Engels'in tarzlarına uymayan bu yapıt için, Engels kendisi de, 'Artık yanımda olmayan dostumun zaman bulamadığı için ortaya çıkaramadığı yapıtının yerine geçecek bir karalama' şeklinde bir açıklama yapmıştır.⁷

Engels bu kitabı hazırlarken yalnızca Morgan'ın "*Eski Toplum*" kitabından yararlanmamıştır. Marx'ın ilkel toplum üzerine, çeşitli yazarların yapıtlarından topladığı notları da kullanmıştır. Marx'ın 1880-81

6. August Bebel'in "Woman and Socialism" adlı kitabının yayınlanması ve eleştirisi için Bkz. 7. Bölüm.

7. Frederick Engels, "The Origin of the Family, Private Property and the State" sayfa 71. "Origin"deki önemli eleştirisel değerlendirmeler: Beverly Brown, "Natural and Social Division of Labour"; Liz Brown, "The Family and Its Genealogies"; Rosalind Delmas, "Looking Again at Engels 'Origin of the Family, Private Property and the State' "; Hal Draper, "Marx and Engels on Women's Liberation"; Barry Hindess ve Paul Hirst, "Pre-Capitalist Modes of Production, sayfa 28-29, 58-59"; Krader, "Ethnological Notebooks"; Ann Lane, "Women in Society"; Eleanor Leacock, "Introduction to the 'Origin' "; Karen Sacks, "Engels Revisited"; U.Santamaria, "Review Article"; Bernhard Stern, "Engels on the Family".

yılında derlediği bu "*Ethnological Notebooks*" (*Etnolojik Defterler*) derlemesi Morgan'ın kitabından uzun bir bölümü içerir. Marx'ın topladığı bu malzemeye ilerde ne yapmayı tasarladığı bilinmiyordu. Engels Marx'ın "Defterleri"nde oluşturduğu çerçeveyi bir noktaya kadar değiştirmiştir. Engels'in kitabının yapısını ve anlamını kavrayabilmek için Morgan'ın "*Eski Toplum*" kitabındaki teorik varsayımları, içeriği ve zayıf noktaları incelemek gerekir.⁸

New York Eyaleti'nin kuzeyinde yaşayan Amerikalı antropolog Morgan bu kitabında, toplumların dört temel özelliği olarak kabul ettiği öğelerdeki şaşırtıcı paralel evrimi vurgulamak istemiştir. Morgan'ın dört ögesi keşiflerle icatlar, iktidarlar, aileler ve mülkiyettir. Kitap bu dört özelliğe paralel olarak düzenlenmiş geniş kapsamlı etnografik bilgilere dayanır. Bölümler, mağara adamından barbarlığa ve Uygarlığa kadar insan gelişimini izler. İlk bölüm'de 'Buluş ve Keşiflerle Aklın Gelişimi' adı altında Morgan, geçim için insanoğlunun evrimsel dönemini üç ana evreye ayırmıştır: İnsanoğlu ilkel dönemde vahşi bitkileri toplayıp balık ve diğer hayvanları avlardı. İkinci Barbarlık dönemi, yiyecek aramaya karşılık yiyecek üretme dönemidir. Barbarlık döneminin alt düzeyindeki toplumlar bahçecilik, yani en basit şekliyle bitki yetiştirmekle uğraşıyordu. Aynı dönemin üst düzeylerinde daha ileri bir tarımcılık görülür. Hayvan yetiştirmeye de yönelen bu dönem insanı, sabanı kullanmış ve sulama yöntemleri geliştirmiştir. Uygarlık döneminde ise, insanoğlunun bu tarım yöntemine dayandırılmış yaşamına, yazı ve belgelerin saklanması eklenmiştir. Morgan bütün bu toplumları iki geniş gruba ayırır: eski ve modern. Morgan bu evrelerin sıralanışıyla, tüm insanlık tarihini materyalist bir temele dayandırmıştır. Ama bu temelin özü toplumsal değil, teknolojiktir.⁹

Morgan "*Eski Toplum*" adlı kitabının hemen hemen üçte ikisini 2. Bölüm'de işlediği 'İktidar Fikrinin Gelişimi' konusuna ayırmıştır. Burada toplumsal örgütlenmenin evrimini, ilk olarak, akrabalıklara dayanan birimlerden siyasi iktidar olmaya kadar uzanan bir sıra içinde inceler. İlkel toplum anlayışı, birbiriyle evlenen insanların oluşturduğu çok geniş "sınıf"larla tanımlanır. Evlilik çerçevesi içinde 'klan'lar gelişir. Klan, yalnızca ebeveynlerden birinin soyu esas alınarak kan bağı olan kişilerden oluşur. Klan esasına göre örgütlenen toplumlarda, birey ya ana ya da babanın klanına aittir -her ikisine birden ait olamaz.

8. Lewis Morgan, "Ancient Society". Ardarda yayınlanan kitabın, Eleanor Leacock'un girişiyle çıkan baskısı önemlidir. World Publishing Co., Cleveland 1963. Krader, "Ethnological Notebooks".

9. Morgan, "Ancient Society" sayfa 348.

Evlilikler klan dışı olmak zorundadır. Mülkiyetler, klan üyesi kişi ölene kadar ait olduğu klanın malı olarak kalır. Dolayısıyla ilk toplumsal birim klandır. Bu toplumsal birim klandır. Bu toplumlarda çiftlerin birbiriyle bağı, daha sonraki toplumlarda görülen esas anlamda bir bağ değildir, çünkü bu belli bir klana aidiyetlerinden dolayı kişileri birbirine bağlayan bir ilişkidir. Klanlar giderek büyüyen birimler halinde 'kabile'ye kadar gelişir. Morgan bir Hint grubunda örneğini gördüğü şekilde, kabilelerin bir araya gelip bir konfederasyon ya da bir ulus oluşturarak en gelişmiş şeklini aldığını açıklar. Ancak, binlerce kişinin geniş bir toprak parçasına yayıldığı bu gelişmiş şekliyle klan, yine de, politik bir hüviyeti olmayan ve yalnızca kişisel bağlara dayanan bir toplum olarak kalır.

Barbarlık döneminin son evrelerinde, teknolojik gelişim bu toplum düzenini bir karmaşaya sokmuş ve kentlerin gelişimiyle klan sisteminin çözemeyeceği bir takım gereksinimler doğmuştur. Mülkiyet yeni bir kavram olmamakla birlikte, hakim rol oynamıştır. Sonuçta, mülkiyetin korunması, yeni sistemin başlıca hedefi olmuştur. Yönetim, klanlarda olduğu gibi, kişisel ilişki ve bağlarla yürütülemez hale gelince siyasi örgütlenmenin kurumları ortaya çıkmaya başlamıştır. Morgan, devletin ilk evrimini toprak sahibi sınıfların mülk esasına oturtur. Roma İmparatorluğu'nu bu görüşüne örnek olarak alır ve klan sisteminden politik topluma geçişte üç temel değişimi şöyle açıklar: Öncelikle, mülkiyete bağlı bir sınıf sistemi klan örgütünün yerini alır. İkinci olarak; demokratik bir kabile konseyinin yerine, mülkiyet sahibi sınıfların egemenliğinde bir meclisin politik ağırlığı görülür. Üçüncü olarak da, topraklar akrabalığa bağlı birimler olmaktan çıkıp hükümet birimleri haline dönüşür.

Aslında klan sisteminde, gelişmiş politik örgütlenmenin öncesinde önemli bir değişim göze çarpar. Mülkiyetin gelişimiyle; ana soyu esas, baba soyu esasına dönüşmüştür. Morgan, klanlarda kadın soyunun esas alınmasını; soyların biyolojik olarak doğumla kesinleştiği inancına bağlamıştır. Ancak, toprak ve hayvan mülkiyeti ortaya çıktıkça erkek doğal olarak toprağın sahibi olmuş ve bu varlıklarını miras yoluyla çocuklarına bırakma eğilimi ve isteği gelmiştir.¹⁰ Bu iki olgu, barbarlığın ara dönemlerinde, mülkiyet birikimi nedeniyle erkek soyunu esas birim haline getirmiştir.

Morgan'ın "Aile Kavramının Gelişimi" adlı altındaki 2. Bölümü

10. a.g.c.

"Eski Toplum" adlı kitabın dörtte birini oluşturur. Ailenin değişkenliğinden yola çıkan Morgan, aile evrimini beş aşamada ele alır: Bu evrimin esaslı toplumların gitgide sınırlanan evliliklere paraleldir. Örneğin, ilk aile tipinde 'akraba' evliliği anlayışı içinde kardeşler ve kuzenler grup olarak birbirleriyle evlenirken, bundan sonraki aile yapısında bu tamamen yasaklanmıştır. Bu iki grup evliliği türü, ilk dönemlerde insanların birbiriyle hiçbir ayırım gözetmeksizin cinsel ilişki kurmasının doğallığını ortaya koyar. Morgan, mağara döneminden barbarlığın ilk evrelerine kadar olan döneme ait bu yapıyı yeniden biçimlendirip, kendi anlayışına temel almıştır.

Üçüncü aile yapısı tek tek çiftlerin evliliğinden oluşur. Komünel evlerde oturan bu çiftlerin evliliği iki taraftan birinin isteği üzerine son bulur. Toplumun temel birimi olan klanlarda, sonuç olarak bireylerin sorumluluğu bütünüyle klana aittir. Morgan burada bireylere sağlanan kolektif güvence anlayışını ve daha sonraki aile yapılarına kıyasla bu anlayışının üstünlüğünü vurgulamıştır.

Yukardaki iki aile tipinin, mülkiyet kavramının etkisiyle oluştuğu açıktır. "Ataerkil" aile; köle, hizmetli ve özgür bireylerin tek otorite olan erkeğin reisliği altında toplanmasıdır. "Monogami" kavramı ise, tek bir çiftin çocuklarıyla birlikte bağımsız olarak bir çatı altında oturmasıdır. Morgan her iki aile tipini, mülkiyet sahibi olmak ve bu mülkiyeti çocuklarına devretmek amacını güden kurumlar olarak tanımlar. Dolayısıyla, çocukların babasının kesinliği açısından, kadının sadakati şarttır. Aile reisi babanın egemenliği mutlak ve kesin sayılır ve bu tür evlilikler ancak ölümle sona erer. Bu durumda 'ataerkil' ve 'monogamik' aileler klan sisteminin tam karşıtıdır ve politik toplumların yapısına daha uygun aile türleridir. Bu aile yapıları, barbarlığın son dönemlerinde ortaya çıkar ve uygarlık döneminde sürer.

Morgan, ataerkil ve monogamik ailelerin toplumsal ilerlemeyi temsil ettiklerini savunur çünkü bu uygulamalarda bireylerin kişilikleri ön plandadır. Fakat pratikte bu kişilik gelişiminin yalnızca erkeğe tanınan bir hak olduğunu farkeder. Kadınlar da çocuklar gibi, aile reisinin gücüne bağımlıdır. Oysa daha ilkel klan sistemindeki evliliklerde kadına erkekle göreceli bir eşitliğe sahiptir. Özellikle baba soyuna geçişten önce kesinlikle bu uygulama görülür. Çocuklar anne soyuna ait olduğu sürece, aile anne klanında kalmıştır. Morgan bu uygulamada görüldüğü gibi, erkekten çok kadının ailenin kalbi işlevini yürüttüğüne inanmıştır. Erkeğin soyunu esas alan sistemde, kadın kendi soyundan soyutlanmaya başlamıştır, çünkü evli çift, erkeğin klanından bir par-

ça olmuştur. "Bu değişim kadının konumunu aşağılamak ve sosyal gelişimini engellemek yolunda başarıyla atılmış bir adımdır. Ama kadın halâ kendi klanının bir üyesidir ve bu yüzden bağımsız bir toplumsal konuma sahiptir."¹¹ Ama sonraları ataerkil ve monogamik sistemlerde babanın gücü arttıkça kadın giderek ikinci plana düşmeye başlamıştır. Bu noktada, kadın ve çocukların acımasızca itilişine, karşı, Morgan'ın 'insan gelişimi' ile ilgili iyimser görüşü etkinliğini kaybeder. Morgan bunu dürüstçe kabul ederse de, monogaminin, hiç değilse prensipte, en üstün aile biçimi olduğuna inanır. Tabii deneysel olarak yaşanan herşey Morgan'ın evrimin ilerici olduğu teorisiyle ters düşer.¹² Bundan sonra daha yeterli bir teori getirilmesi, Engels'e düşmüş ve "Köken"de Engels bunu denemiştir.

"Eski Toplum" 4. Bölüm'de "Mülkiyet Fikrinin Gelişmesi" ile son bulur. Bu bölümde Morgan toplumsal gelişim ile ilgili görüşlerini özetler. Mülkiyet fikrinin gelişiminde de belli başlı üç evrim dönemine paralel üç aşama sıralar: Mağara adamında mülkiyet kavramı hemen hemen yoktur. Toprak ve barınak ortak maldır. Morgan, mülkiyetin kuşaklar arası mal devretme ve kazanma hakkından gelişmeye başladığı görüşünü öne sürer. Toprak, ev ve hayvan mal ayrımını barbarlık döneminde ilk kez görülür. Miras kuralları da ilk olarak klan sisteminde ortaya çıkar. Ölen kişinin mal varlığının, ait olduğu klana kalması şeklindeki ilk uygulamada, eş ya da çocuğa geçen bir miras anlayışı yoktur. Monogami anlayışında bireysel mal varlığı ve kişinin ölümünden sonra bu mal varlığının çocuklarına geçişi görülür. Bunun ardından da uygarlık dönemine geçilmiştir.

Sonuç olarak Morgan, kendi döneminde mülkiyetin 'idare edilemez bir güç' haline dönüştüğünü gözlemler. Toplum bir tek amaca yönelmiştir, bu da mal varlığına dönüktür. Son amacı mülkiyet olan bir meslek ya da iş sahibi olmak eğilimi başlamıştır. Toplumun dağılışı da, bu eğilimin mantıksal bir sorunucudur çünkü bu çaba kişinin kendi kendini mahveden olgunun öğelerini taşır. Morgan, yine de iyimserliğiyle, toplumun bir üst düzeye doğru yeniden 'inşa' edileceği umudunu sürdürüyordu. Böylelikle toplum, eski klan toplumlarının bağımsızlık, eşitlik, kardeşlik anlayışlarının gelişmiş düzeyde yeniden canlandırıldığı bir noktaya varacaktı.¹³

11. a.g.c.

12. a.g.c.

13. a.g.c.

"Eski Toplum" anıtsal bir kitaptır. Morgan bu kitabıyla klan bil-mecesini çözmüş, toplum kurumlarının evrimini sırasıyla tanımlamış ve gelişimlerinin kökenini analiz etmeye çalışmıştır. 1877 yılında ya-yınlanan kitap, bundan sonraki yıllarda ilk insan toplumlarının araştı-rılmasında temel oluşturmıştır. Morgan'ın bazı gerçeklerle ilgili yan-lışları ya da yorumlamalarındaki yanlışları ve buna karşın büyük kat-kıları tartışılabilir.¹⁴ Bu tartışmada, Morgan'ın toplumsal değişim me-kanizmasını algılayışı esas alınmalıdır.

Morgan, mağara adamından uygarlığa kadar insan gelişiminin ev-relerini paralellik içinde sunar. Pragmatik bir yaklaşımla, verilere bağ-lı kalarak, teorileştirmeden, genellemelere varan bir çalışma çıkartmış-tır. Öyle ki, her evre doğal olduğu kadar birbirine bağlı bir zincirleme gelişim çizgisi oluşturur. Ama bunun kaynağı gizli kalmıştır. İnsanoğ-lunun gelişiminin benzer yollardan geçtiğini gözlemleyen Morgan'a göre insanoğlunun varolma sanatı bu çizgi üzerindeki başlıca dönüm noktalarını belirlemiştir. Kısaca, Morgon insanoğlunun gelişimini maddi yaşam içindeki teknolojik biçimlere dayandırmıştır.¹⁵

Yine Morgan, bu süreç içinde mülkiyet kavramının gelişmesinin hayati bir rol oynadığını kabul eder ve "İnsanoğlunun uygarlığında mülkiyetin etkisini görmezden gelmek imkansızdır," der. Mülkiyetin mirasçılara geçmesi Morgan'a göre, klanlarda anne soyundan baba so-yuna geçişle belirlenir. Aynı şekilde, mülkiyetin miktar ve çeşitlerinin artması monogamiye doğru gelişmeyi etkilemiştir. Mülkiyet biriki-minden kaynaklanan 'karmaşık istekler'de klanın dağılışına ve politik toplumların gelişimine yol açmıştır. Fakat mülkiyet nedir ve toplumsal gelişimde neden böylesine etkin bir güç olmuştur? Morgan'a göre, mülkiyet geçim kaynağı eşya ve maddelerdir, ama toplumsal ilişkileri belirleyici değildir. "Mağara adamı için sıfır noktasında olan mülkiyet, bugünkü uygarlıklarda insanın aklına egemen olacak bir noktaya gel-miştir." Morgan'a göre, "İnsandaki bir hırs -daha doğrusu açgözlülük-doğal olarak mülkiyet fikrinin gelişimine yol açar ve sonuçta da genel bir toplumsal değişim görülür."¹⁶

Marx, "Eski Toplum" dan "Etnolojik Not Defteri" ne kaydettiği parçaların sunuş sırasını değiştirmiştir:¹⁷ Morgan, insanların geçim

14. Morgan'ın "Ancient Society" adlı kitabının herhangi bir değerlendirilmesi için başlangıç nok-tası Leacock'un girişidir.

15. Morgan, "Ancient Society" sayfa vii, 3,8.

16.a.ge.

17. Krader, "Ethnological Notebooks" sayfa 11 ve 365. Aynı zamanda Bkz. Krader'in Santama-ria "Review Article"deki yazısı.

yollarının gelişmesini esas almış ve iktidar, aile ve mülkiyetin paralel gelişimini incelemiştir. Marx, Morgan'ın iktidarla ilgili uzun bölümünü notlarının en sonuna almış ve geniş tutulan diğer bölümleri kendine göre değiştirmiştir. Geçim kaynakları ile ilgili bölümü yarıya indirmiş, aile bölümünü ise üçte bire indirmiştir. Morgan'ın iktidar ve mülkiyetle ilgili bölümünü ise, biraz genişletmiştir. Böylece Marx belki de Morgan'ın bulgularını teorik olarak birleştirerek bir düzene sokmaya çalışmıştır.

Engels'de, "Köken"de Morgan'ın "*Eski Toplum*" kitabındaki derlemelerini, Marx'ın "*Etnolojik Defterler*" indeki notlara göre düzenlemiştir. Ancak, Engels bir kaç önemli değişiklik yapmıştır. Örneğin, mülkiyete başlı başına bir bölüm ayırmamıştır. Aile ile ilgili bölüme, devlet bölümü kadar yer ayırmıştır. Barbarlıktan uygarlığa geçiş dönemini, Marx'ın ve kendisinin, devletin ortaya çıkışıyla ilgili görüşlerine bağlamıştır. Engels, Morgan'ın insan gelişimindeki dört aşamasını üçe indirmiş ve "Köken" bu üç konu üzerinde yoğunlaşmıştır.

Engels, Morgan'ı özde aynen izlemiştir. Ancak, Morgan'ın nüfusa ilişkin verilerini kısaltmış, eksiklerini de kendi verileriyle tamamlamıştır. Çok daha rahat ve konuşma diline yakın bir üslup kullanmıştır. Yani "Köken" bir anlamda "*Eski Toplum*" un daha derli toplu bir özeti denebilir. Engels'in bu çalışması incelendiğinde, Morgan'dan farklı katkıları olduğu gibi, bazı yerlerde de kısır kaldığı söylenebilir.

Engels, 'Tarihöncesi Kültür'ün Evreleri' adı altında kısa giriş bölümünde, Morgan'ın geçim kaynaklarının etkisiyle gelişen üç evrim dönemini aynen almıştır. Bu konudaki belgelerin doğruluğunu ve zenginliğini vurgulamış ve yanısıra "Benim karalamalarım, yolculuğum sırasında açığa çıkarmam gereken görüntünün düz ve zayıf biçimidir" demiştir.¹⁸ Engels, Morgan'ın yapıtını. Marx'ın toplumsal gelişim teorisi ışığında derinleştirmeyi amaçlamıştır. Ama sonuçta "Köken" Engels'in bu amacına rağmen, "*Eski Toplum*" a oldukça bağlı bir yapıt olarak ortaya çıkmıştır.

Aile ile ilgili 2. Bölüm, "Köken" in hemen hemen üçte birini kapsar ve Morgan'ın çalışmasının genişletilmiş bir tekrarıdır. Ne var ki, Engels Morgan'ın bu tarihsel sırasını önemsememiş, aile yapılarını 18. ve 19. yüzyıl spekülasyonları içinde ele almıştır. İlk insan ve ilk toplum-

18. Engels, "Origin" sayfa 93.

lar ile o dönemlere ait ilkel bir cinsel ilişki -yani eş ayırımı yapılmaksızın kurulan ilişkiler- üzerinde yorumlara girmiştir. Yarım düzine sayfa süren yorumlarında, bu ilkel toplum ilişkilerini burjuva ahlak anlayışına bağlamıştır. Morgan'ın grup evliliklerinin iki türü ile ilgili bilgilerini de kısaca özetlemiştir.¹⁹ Engels, aile gelişiminde, insanoğlunun yaradılışındaki kıskançlık ve akraba evliliklerindeki 'tabu'ların rol oynadığı görüşüne tamamen katılmaktadır. Öte yandan Marx'ın, Morgan'ın insan gelişimini sunduğu sırayı değiştirmesinin altındaki mantık, burada biraz açıklığa kavuşmuştur, çünkü Engels klan sisteminin kökenini Marx'ın bu mantuk sırası içinde açıklayabilmiştir.

Engels, grup evliliği ve klanların oluşumu evrelerini böylece geçerek çiftlerin evliliğine ve ataerkil aileye döner. Morgan'ın bulgularını ana çizgileriyle özetler ve bu bölümde Morgan'ın mülkiyetle ilgili yaklaşımlarını bu özetle bütünleştirir. Engels de Morgan, Bachofen ve diğer düşünürler gibi ilkel toplumlarda aile tipini kadının üstünlüğüyle tanımlar, ancak bu üstünlüğün ilkel dönemlerde toplu halde yaşanan ev içindeki doğal iş bölümünden kaynaklandığını savunur. Yeni toplumsal güçler, bu doğal yaşamın değişik bir biçim almasına yol açtığı için, kadının bağımsız konumunu kaybetmiş olduğu düşünülebilir.²⁰ Bu olgu, toplumun üretim fazlasını sağlayan artuk değerle ortaya çıkmıştır. Ve zamanla zenginlik haline dönüşen bu birikim ailenin özel mülkiyetine girmiştir. Engels de Morgan gibi, üretkenliği otomatik olarak gelişen bir olgu şeklinde görür ama farklı bir bakış açısı vardır. Engels, her ne kadar net olarak ortaya koyamasa da, zenginlik (yani belli bir mal birikimi) ile özel mülkiyet (yani toplumsal bir ilişki) arasında bir ayırım yapmayı denemiştir.

Zenginlik bireysel olarak elde tutulduğunda, bu birikim önemli bir toplumsal özellik taşır. Aile içinde kadının soyuyla 'anne hakkı'nın gelişmesi, yani kadının üstünlüğü, toplumsal gelişime bir engel oluşturur. Bu uygulamanın geçerli olduğu dönemde, ev işlerindeki doğal ayırım kadına evin içinde üstünlük getirirken erkeğe de dışardan yiyecek sağlama görevini yüklüyordu. Düşük bir üretkenlik düzeyindeki toplumlarda, dolayısıyla, kadın ev eşyalarının sahibiydi, erkek ise avlanma, balık tutma, toprağı ekip biçme için gerekli aletlerin sahibiydi. Toprak, hayvan ve hatta kölelere sahip olarak üretkenliğin artışıyla özel mülkiyetin artışı, erkeğı bu mülkiyet ve zenginliğin sahibi haline

19. a.g.e.

20. a.g.e.

getirmiştir. Bu durumda, 'Anne hakkı' uygulaması, böyle bir zenginliğin çocuklara geçmesini imkansız kılıyordu. Ve anne hakkı böylelikle kaldırıldı.²¹

Engels, baba soylu klan sistemine geçişi, toplum ve toplumda kadının durumu üzerindeki etkileriyle çok önemli bir olgu olarak görür. Bu olgu, daha ilerde yalnızca özel mülkiyet konusunda değil, sınıflı toplumlara kadar ulaşacak bir takım toplumsal ilişkilerin kurulmasına yol açmıştır. Bu da, bir bakıma, kadının yeryüzündeki tarihi yenilgisidir. Erkek, bu konumunda, evde de yönetimi ele almıştır. Kadının varlığı bir tür hizmet düzeyine düşmüş, dahası, kadın erkeğin arzularına cevap vermek zorunda bırakılan salt çocuk doğuran bir unsur olmuştur.²² Ataerkil aile de, köle ve hizmetlilerin tek erkek otoritesi altında birleştirilmesinin doğal sonucu olarak, bu ortamda, ortaya çıkmıştır. Ataerkil aile, çift evlilikleri ile monogami arasında yer alır. Engels bu geçiş dönemine ait tarihi örnekler verir ve bu örneklerde arazi tasarrufu ile toplumsal yapı arasındaki ilişkiyi vurgular. Ve ataerkil ailede erkeğin kadına zulmünü de ele alır.

Engels monogamiyi incelerken yine Morgan'ın görüşlerini esas alarak, mülkiyet ilişkileri ve kadının konumu ile ilgili daha net tahliller yapar. Monogami, geçim kaynaklarının geliştirilmesi sürecinde, ikinci aşamanın sonlarında ortaya çıkar. Uygarlık döneminin eşiğinde, mülkiyetin babadan oğula geçişiyle en mükemmel şeklini alır. Engels monogamiyi ekonomik ailenin kökeninde, mülkiyetin elde tutulduğu bir kurum olarak işlevini vurgulamıştır. 'İlk kez doğal koşulların dışında ekonomik ilişkilere dayandırılmış aile biçimi' diye tanımladığı monogamiyi ilkel toplumlardaki doğal ve toplu mülkiyet anlayışına karşı özel mülkiyetin bir zaferi kabul eder.²³ Engels bu üstü kapalı yorumlarıyla monogami ve ataerkil dönemlerini, sınıflı toplum kavramının getirdiği sonuçlar olarak görür.

Engels, monogamide kadının durumunu yanılgısız yorumlar. Monogami, kadının üzerine baskı getiren bir uygulamadır ve yalnızca gerçek babanın saptanmasını garanti etmeyi amaçlar. Burada sevgi ya da duygusallığa yer yoktur. Erkek, başka bir düzeyde kendi özgürlüğünü sürdürür ve bu arada kendi haline terkedilmiş kadın, bu durumun getirdiği tüm sorunları kendi kendine yaşar. Ve tabii bu uygulamayla birlikte gelen baskıya karşı tepki olarak zina ve fahişelik gelişir. Mo-

21. a.g.e.

22. a.g.e.

23. a.g.e.

nogami kadını erkeğe 'itaat' etmeye zorlayan özelliğiyle tarihöncesinden bu yana cinsiyetler arasında hiç rastlanmayan bir mücadeleye yol açar. Engels cinsiyetler arasındaki bu çekişmenin sınıf ilişkileriyle aynı anda geliştiği görüşündedir. Tarihte görülen ilk sınıf kavgası, kadınla erkeğin arasında gelişen bu düşmanlık ile aynı döneme rastlar. Ve ilk kez bir sınıfın ezilmişliği, yine, kadının erkek tarafından ezildiği bu dönemle çakışır. Engels, diğer yorumlamalarda, kadın-erkek çekişmesinin sınıf mücadelesinden önce oluştuğu görüşüne katılmaz. Diğer yandan, sınıf mücadelesinin sonucu olarak da kabul etmez. Engels bu iki olguyu tarihsel ve teorik ilişkilere fazlaca derinlemesine inmeden, paralel bir gelişim olarak ele alır.²⁴

Engels, monogamide Morgan'ın değinmediği bir takım başka sorunları ortaya koyar. Uygarlık dönemi içinde monogaminin kısa bir tarihçesini veren Engels, sevgi ve aşka dayanan evliliklerin imkansızlaştığını ve kişilerin cinsel isteklerini tatmin eden ilişkiler aradığını açıklar. Bütün hakim sınıflarda evlilikte sevginin yerini, eşlerin sınıf ve para durumunun aldığını vurgular. Engels, ortaçağ egemen sınıflarındaki evlilik biçimlerine kısaca göz atuktan sonra kitabını kapitalist dönem evliliklerinde yoğunlaştırır. Burjuvazide evlilik, genel olarak, ailelerin gelecekteki mülkiyet çıkarları doğrultusunda düzenlediği bir araç olmuştur. Proleter sınıf ise, bunun tam tersine, evlilikte bireysel cinselliği yaşama fırsatını bulmuştur. Çünkü proleter sınıfta tipik monogami amaç ve çıkarları söz konusu olmamıştır. Bu sınıf için erkeğe üstünlük getiren ve monogaminin ortaya çıkmasına neden olan, mülkiyet sahipliği ya da miras gibi sorunlar yoktur. Dolayısıyla erkeğin üstünlüğünü ya da egemenliğini gerektirecek bir ortam da yoktur. Proleter ortamında bambaşka kişisel ve toplumsal faktörler söz konusudur. Engels bu bakış açısıyla ve özellikle proleter kadının ücretli işe katılımının da gelişmesiyle, kadının bağımsızlığını sağlayan bu koşullarda erkeğin üstünlüğü için bir gerekçe kalmadığını savunur. Ancak, monogamiyle birlikte gelen ve erkeğin kadına zulmetme tavrının işçi sınıfında da görülebileceğini kabul eder.²⁵ Marx'ın paylaştığı, hatta dönemin sosyalist eylemcilerinin de benimsediği bu iyimser yaklaşımda üç yanlış vardır: Öncelikle, işçi sınıfındaki temel toplum birimi olan ev yaşamının önemi gözden kaçmıştır. İşçi sınıfında ev, mülkiyet açısından değil, bu sınıfın ayakta kalması ve çoğalması açısından temeldir.

24. a.g.c.

25. a.g.c.

İkinci olarak, işçi sınıfı ev yaşantısında erkek açısından maddi bir üstünlüğün söz konusu olduğunu göz önünde bulundurmaz. Ve dahası, işçi sınıfında erkek üstünlüğüne yol açan ideolojik ve psikolojik faktörleri hiç hesaba katmaz.

Engels'in kapitalist düzende kadının konumu ile ilgili kısa tartışması, evlilik ve işteki resmi sözleşmelerde, uygulamada varolan uçurumlar üzerinedir. Her iki sözleşmede, kağıt üzerinde tarafları eşit kılan koşullar, uygulamada ortadan kalkar.²⁶ İşçi ve işveren arasındaki sınıf farkı nedeniyle eşitlik söz konusu olmayacağı gibi, evliliklerde de benzeri bir mesafe söz konusudur. Mülkiyet çıkarlarına dayanan evliliklerde; uygun çiftler aileler tarafından düzenlenen evliliklerle biraraya gelir. Gerçekte, burada konuyu, bir evlilikteki yasal eşitliğin, kişilerin gerçek kimliklerindeki eşitsizlikle çeliştiği noktasından ele almak gerekir. Öncelikle, her türlü sınıfta kadının doğal olarak ev işlerindeki yükümlülüğü ile eşitsizlik başlar. İşçi sınıfındaki bu ev emeği, monogami ve ataerkil uygulamada erkeğin 'özel hizmeti' şekline dönüşmüştür. Engels'in ifadesiyle, "Kadın evin baş hizmetçisi olarak toplumsal üretimden tamamen çekilmiştir." Kadının bu işi, önceki dönemlerdeki gerekli toplumsal yerini ona kaybettirmiştir. Hem toplumdan soyutlanmış hem de ekonomik olarak erkeğe bağımlı kılınmış kadın dolayısıyla ikinci plana düşmüştür. Yalnızca endüstrisi büyük çapta gelişmiş kapitalist toplumlarda, işçi kadının yeniden üretime girme şansı vardır. Ama tabii kapitalist düzenin koşulları içinde kadının bu şansının avantajı tartışılır. Buradaki çelişki; kadının evdeki hizmetini sürdürmesi halinde yine toplumsal üretimden dışlanması ve eğer üretime katılıyorsa, bu kez, evdeki yükümlülüklerini yürütememesi şeklinde bir ikilemdir.²⁷

Kadının özgürlüğü konusunda Engels'in kısaca özetlediği görüşleri, Marx'ın "*Kapital*" daki yorumlarıyla uyum içindedir. Marx gibi Engels de, tümüyle insanoğlunun özgürlüğü adına, kolektif işe katılımın oynayabileceği etkin rolü ve bu olgunun hayati önemini gözardı etmiştir. Marx yorumlarını sanayi kapitalizmin tarihsel etkisini yorumlayarak desteklerken, Engels konuyu politik haklar tartışmasına sürüklemiştir. Yine kadının durumuyla işçiler arasında bir benzetmeye giderek, 'gerçek toplumsal eşitlik' haklarını elde edebilmeleri için, kadınlara önce yasal hakların verilmesi gerektiğini savunmuştur. "Demokra-

26. a.g.e.

27. a.g.e.

tik cumhuriyetler proleter ve kapitalist sınıf çekişmesini ortadan kaldırmaya kalkmamış onlara bir savaş arenasını sunmuş, ve bu savaşın nasıl verileceğinin yolunu göstermiştir." "Aynı şekilde, modern ailede erkeğin kadın üzerindeki garip ve anlaşılabilir üstünlük hakkının kaldırılıp, kadın-erkek arasında gerçek bir eşitlik sağlanmasının gereği ve bu mücadelenin yolları ancak yasal olarak bu hakların tanınmasıyla mümkün olabilecektir," diyen Engels ancak bu noktadan sonra mücadele verilebileceğini kasteder.²⁸

Emek gücünün çoğalmasıyla ilgili olarak Marx ile genelde aynı görüşü savunan Engels'in, kadının ezilmişliği görüşünde hatalı ya da eksik kalmış birkaç önemli nokta vardır: Önce, Engels 'ev işleri'nin kadına ait olmasını doğal görür ve bu iş ayrımının sonsuza dek böyle gideceğini savunur. Emekğin yeniden üretilmesini, sınıfların ortaya çıkması, daha doğrusu kapitalizm olgusu ile açık bir şekilde bağlayamaz. Çünkü kapitalizm öncesi sınıf toplumlarında, kadının değişik sınıflarda yine bağımlı durumda kalışının özünü keşfedememiştir. Son olarak da, demokratik hakları vurgularken bununla, sosyalist devrimde kadının özgürlüğü ve eşit haklar için mücadelesi arasındaki ilişkiyi boşlukta bırakmıştır. Kadın özgürlüğünün sosyalist yaklaşımında Engels iki farklı amaç belirler. Bu amaçlar; halen kapitalist düzendeki kısa dönemde, kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olması ve devrimle geçecek çok uzun, bin yıllık, dönemde daha gelişmiş bir aile düzeni içinde kadının tam özgürlüğe kavuşmasıdır.

Engels aile ile ilgili uzun bölümünü, geleceğe dönük uzun yorumlarla bitirir.²⁹ Bu yorumlarda da, aileyi, özel mülkiyet temeline oturtulmuş monogaminin geliştiği ve üretim araçlarının toplum mülkiyetine dönüştüğü bir ortama yerleştirir. Gerçek monogaminin, yani hem erkek hem de kadın adına uygulanan monogaminin, bu uzun dönemde, duygusallık ve cinsel ilişkilerin en yüksek düzeye ulaşmasıyla gerçekleşebileceğini savunur. Kadın-erkek ilişkileri, sosyalist toplumda doğup yetişecek yeni bir kuşağın gelişimine bağlı olduğundan, bugünden tahmin edilemez. Bu kuşak, bugün onlardan beklenenlere aldırmayacaktır bile. Pratikte kendi yaşamlarını kuracaklar ve bu yaşamla gelişen bir bakış açısıyla kişilerin davranışları değerlendirilecektir. Engels'in aile içindeki duygusal ve cinsel ilişkilerin üzerinde odaklanması, bu sorunların, kadın meselesinin özünü oluşturduğu genel görüşe

28. a.g.c.

29. a.g.c.

katılmasındandır.³⁰ Engels yalnızca bir yerde ailenin ekonomik işlevinin gelecekte yokolacağını ima eder. Toplumun üretim araçlarını elinde tutmasıyla, tek bir ailenin toplumun ekonomik birimi olamayacağı gözlemini yapmıştır. Özel ev idaresi, toplumsal bir sanayi koluna dönüşecektir. "Çocukların bakımı ve eğitimi de toplumsal bir konu haline gelecektir."³¹ Bütün bunlar 19. yüzyıl toplumsal önerilerinden hiç farklı görüşler değildir. Kısaca, Engels'in aile ile ilgili bölümü; Morgan'ın kuru materyalizmi ile cinsel özgürlüğün tam bütünleştirilememiş bir karışımıdır. Cinsel özgürlük konusu, Engels'in mülkiyet ve toplumsal ilişkilerle ilgili bölüme zekice serpiştirdiği görüşler olarak kalmıştır.

"Köken"in 3.-8. bölümleri, Morgan'ın kitabındaki 'devlet' bölümünün yeniden ele alınışıdır. Engels klan toplumlarını inceleyerek devletlerin ortaya çıkışına kadar konuyu Morgan'ın çizgisinde sürdürür ve yer yer bu sorunu mülkiyetle birleştirir. Engels'in ifadesiyle; klanlarla devletlerin arasındaki 'biçimsel' değişimler Morgan tarafından zaten verilmiştir. Engels bu toplumların ekonomik yönden ele alınmasının tamamen kendisine düştüğünü belirtmiştir.³² Sonuç, aile bölümündeki gibi benzer kusurlu yaklaşımlarla eksik kalmış bir incelemedir. Bu bölümlerde Engels'in, özel mülkiyeti ve piyasayı toplumsal gelişmenin tarihsel olguları şeklinde gördüğü açıkça anlaşılmaktadır. Ama bu olguların esas kaynağı olan üretim ilişkilerini meydana getiren toplumsal ilişkilerle ilgili bir görüş getirmemiştir.

Engels bu bölümlerde, sınıf ilişkilerinin eleştirisi yerine mülkiyet eleştirisine girişmiştir. Engels'e göre sınıf mücadelesinin esas hedefi sömürü, yani üretici sınıfın artı değerinin bir diğer sınıf tarafından kullanılması değil, mülkiyettir. Ne var ki, Marx'ın toplumsal çoğalma teorisinde hem özel mülkiyet hem de mal alış-verişi özel bir sınıf tipinde görülen olgulardır. Bu sınıflarda belli bir kullanım ilişkisi egemendir ve böylelikle belli toplumsal ilişkiler özel mülkiyet sahibi olmaya yol açar. Dolayısıyla piyasadan zincirleme olarak devlete kadar gelişen toplumsal biçimler oluşur. Bu olgu ile "Köken'de sözü edilen formül arasındaki fark son derece önemli ve hayatidir. Engels'in tartışmasının, mülkiyetin ütöpik bir eleştirisi çerçevesinde kaldığı açıktır. Marx'ın çok sevdiği ve burada değindiği ütöpik sosyalist Proudhon, Engels'den farklı değildir. Oysa Marx'ın Proudhon'a ilişkin yorumları

30. Bebel'in "Woman and Socialism" kitabında sevgi ve cinsellik daha uzun ele alınmıştır.

31. Engels, "Origin" sayfa 139.

32. a.g.e.

şöyledir: "Mülkiyet ilişkilerini bir bütün olarak tahlil edebilmesi gerekirdi. Yani gerçek kalıbı içinde, 'toplumsal ilişkiler' kapsamında ele alması uygun olurdu. Ekonomik ilişkilerin bütününe genel hukuksal kavramındaki 'mülkiyet'le karıştırmıştır." Engels ise emek ürünlerinin toplum içinde alış-veriş olgusunu da, kapitalist üretim ilişkileriyle, ya da en azından sınıfsal üretim ilişkileriyle karıştırmıştır.³³

9. ve son bölüm 'Barbarlık ve Uygarlık'da Engels, daha önceki bölümlerde anlaşılan 'gelişimlerin altındaki genel ekonomik koşulları' inceler." Burada Morgan'ın kitabı kadar Marx'ın "*Kapital*" ine ihtiyacımız var."³⁴ diyen Engels artık geç kalmıştır. Zira kitabındaki tahlillerin zayıf yönlerini son bölümde tekrarlamıştır.

Son bölümde Engels, klan toplumunun sona erişinden uygarlık dönemine kadar toplumsal evrimi yeniden ele alır. Bu kez belli başlı kilometre taşları saptamıştır. Barbarlığın ara döneminde, kırsal kabilelerin diğer toplum kitlesinden ayrılığı emeğin ilk büyük toplumsal 'ayırımı'nı belirler. Bu kabileler hayvan yetiştirir ve tarımla uğraşırlar. Sonuçta, doğal bir alış-veriş mümkün kılan ürünlere sahip olurlar. Doğal olarak artan alış-veriş ilişkileri daha yüksek üretkenliğe yol açar. Bu da daha zengin bir toplum demektir. Emek fazlasının bir sonucu olarak kölelik ortaya çıkar. "Böylece ilk büyük toplumsal emek ayırımıyla toplumun ilk bölünmesi ve 'efendi' ile 'köle' sınıfı-yani sömürenler ve sömürülenler ayrımını yapmıştır." Engels işbölümüyle birlikte aile içinde kadınla erkek ilişkilerinin de değiştiğini hatırlatır. Daha önceki anlayış içinde erkek evin geçimini sağladığı için, bu yeni zenginliğin sahibi de erkek oldu. Kadınlar ise kendilerini bir anda ikinci plana itilmiş ve ev işine boğulmuş buldular. 'İkinci büyük işbölümü' barbarlık döneminin sona ermesine yakın, el işlerinin tarımdan ayırılmasıyla görülür. Bunun sonucunda da toplumla sınıf ayrımları -yani zengin ve yoksul ayrımı- başlar. Aile reislerinin sahip oldukları mülklerin eşitsizliği, komünal aile yapısını değiştirir, çiftlerin evliliği yerini monogamiye bırakır. Bu yeni aile yapısı, kadın için büsbütün ezici bir baskı getirir. Ve son olarak 'üçüncü emek ayrımı' uygarlık döneminde ortaya çıkar. Tüccar sınıfın ortaya çıkışıyla belirlenen bu dönemde, ticari oyun ve hileler devresel ticari krizlere yol açmaya başlar. Bu arada sınıf farklılıkları, klan gücünün yerine, çok daha etkin üçüncü bir gücün

33. Marx'tan J.D.Schweitzer'e 24 Ocak 1865 tarihli mektup. Marx ve Engels, "Selected Correspondence" sayfa 153. Karl Marx, "*Capital*" 1:115-116, 165-167.

34. Engels, "Origin" sayfa 217.

ortaya çıkışını zorunlu kılmıştır. Sınıf kavgasının üstündeki bu etkin güç devlettir.³⁵

Engels son bölümünde, işbölümünün evrimiyle uygarlığın ortaya çıkışını tartışır. Bu değişimler alış-veriş, mal üretimi, sınıf ayrımları, kadının bağımlılığı, toplumun ekonomik birimi olarak aile ve nihayet devlet gibi oluşumlara yol açmıştır. Bu görünümde aksayan nokta, Engels'in yine olguları toplumsal ilişkilere inmeden üretim ilişkileri üzerinde ele almasıdır. Burada esas ağırlığı hatalı bir biçimde teknik iş bölümüne dayandırmıştır. Bu, Morgan'ın kitabında "geçim kaynakları" adı altında işlediği bir yaklaşımdır. Sınıf ayrımı olgusunu geliştirmiş, yani sömürüye dayanan toplumsal ilişkiler belli bir maddi üretim düzeyi sağlanınca kendinden ortaya çıkmaktadır. Bir başka deyişle, üretim güçleri üretim ilişkilerini belirler. Daha önceki bölümlerde itici güç olarak ele alınan özel mülkiyetteki toplumsal değişim, son bölümde yerini teknik işbölümüne bırakmıştır. Aynı zamanda Engels, Morgan gibi yer yer tarihsel gelişimi açıklarken, insanoğlunun yaradılışındaki aç gözlülük ve rekabet hırsından söz eder.³⁶ Kısacası, toplumsal gelişimin bu son bölümdeki dağınık tahlili, mantık zincirinin en zayıf olduğu halkadır.

Yine bu bölümde kadının üzerindeki egemen baskıya karşı çıkışıyla ilgili yorumlar aynı şekilde belirsiz ve karışıktır. Engels 'İlk büyük toplumsal emek ayrımı'nın kadının konumu üzerinde en büyük etkiyi yaptığını vurgular ve sonra birden sonuca gider.

"Bundan da görebileceğimiz gibi, kadının boyunduruk altından kurtuluşu ve erkeklerle eşit kılınması, üreticilikten eli eteği çekilmiş ve ev işiyle şansı kısıtlanmış durumdayken imkansızdır. Bu kurtuluş ancak kadının geniş çapta üretime katılması ve ev emeğinin yalnızca zamanının ufak bir kısmını almaktan başka yükümlülük getirmemesi halinde mümkün olabilir. Ve şimdi büyük çapta bir endüstriyel gelişimle kadının işe alınması ve buna ihtiyaç duyulması ve ev emeğinin giderek toplumsal bir sanayie dönüştürülüşü ile mümkündür.³⁷

Aile bölümünde olduğu gibi Engels ev işinin salt kadına özgü olduğunu varsayar ve görüşünü belirgin bir sınıf toplumuyla bağlantılı olarak ortaya koyamaz. Böylece kadının komünist toplumda eninde sonunda özgürlüğüne kavuşacağı görüşüyle, acil stratejik hedefleri

35. a.g.e.

36. a.g.e.

37. a.g.e.

arasındaki bağlantıyı da büsbütün bulanıklaştırır.

Engels toplumsal değişimle kadının eşitliği arasındaki ilişkiyi 1885 yılında yazdığı bir mektupta daha belirgin bir formüle oturtur: "Kadın ile erkek arasında gerçek eşitliğin ancak kapital tarafından kullanım olgusunun ortadan kalkması ve ev işlerinin toplumsal bir sanayiye dönüştürülmesi halinde gerçekleşebileceğine inanıyorum." Bu arada koruyucu yasalar gereklidir. "Çalışan kadın kapitalistin kendisini kullanmasına karşı korunmalıdır çünkü özgün fizyolojik işlevleri açıktır... Daha doğrusu kapitalist ilişkilerin son yıllarında cinsiyetler arasındaki mutlak eşitlikten ziyade, gelecek kuşakların sağlığının beni daha çok ilgilendirdiğini itiraf etmeliyim."³⁸ Engels bu sözleriyle, yasal eşitlikle gerçek toplumsal eşitlik arasında bir türlü ayırım yapamamanın sorununu yaşamaktadır.

Engels, "Köken"de sosyalistlerin daha sonra reddettiği, fakat son yıllarda çağdaş kadın hareketleri teorisyenleri tarafından benimsenen bir tartışmayı başlatmıştır. Kitabın 1884 basımındaki girişinde, oldukça sık sözü edilen bir pasajda, Engels iki tür üretimden söz eder: Bir paralellik içinde birbirini izleyen bu üretim türleri bir yandan geçim araçlarının üretimi, diğer taraftan da insanın kendisini yeniden üretimidir. Bu ikili formül 1846'da yazılan "*Alman İdeolojisi*" nin hiç basılmayan bir kısmını hatırlatır. Burada Marx ve Engels toplumsal yeniden üretimi ikili bir esasa dayandıran benzer bir nitelendirme yapmışlardır: Engels, "Yaşamın üretimi; hem kişinin kendi emeğinde ürettiği ürün, hem de dünyaya getirdiği canlı, yepyeni bir yaşam.... iki yönlü bir ilişki ortaya koyar. Bu bir taraftan doğal yönü, diğer taraftan da toplumsal ilişki yönüyle..." diye devam eden anlatımıyla iki düşünün ortak yaklaşımını sergiler.³⁹

"Köken"in 40 yıllık, eski "*Alman İdeolojisi*" ne bağımlılığı bu dil birliğiyle sınırlı kalmaz. Engels kendisinin ve Marx'ın gençliğinden kalan unutulmuş bu yazıları Marx'ın notları arasında bulduğu an dört elle sarılmıştı.⁴⁰ Her iki kitap da doğal ve toplumsal olgu arasında, dünyaya canlı bir yaşam getirmenin tamamen biyolojik ya da hayvansal güdülerini vurgulayarak, kesin bir ayırım yapar. "*Alman İdeoloji*

38. Engels'den Gertrude Guillaume-Schak'a 5 Temmuz 1885 tarihli mektup; Marx ve Engels, "Selected Correspondence" sayfa 386.

39. Engels, "Origin", sayfa 71-72. 3. Bölümdeki pasaj. Karl Marx ve Frederick Engels, "Collected Works" 5:43.

40. Karl Marx ve Friedrich Engels, "Werke" 36:33-34, aynı zamanda Bkz. sayfa 39,41 ve 54, ve Engels "Origin" sayfa 129. "The German Ideology" için Bkz. 4. bölüm. Metnin benzerliği için Bkz. H.Kent Geiger, "The Family in Soviet Russia" sayfa 30-32.

si", tıpkı "Köken"de olduğu gibi, toplumsal gelişmede işbölümünün sürekli değişimine büyük bir ağırlık verir. "*Alman Ideolojisi*" ne göre, toplum bir takım aşamalarla gelişir. Bu aşamalar, işbölümünün yalnızca doğal bir ayırım olduğu en ilkel ve cinselliğe dayanan şekliyle başlar. Emek ayırımındaki değişim ve gelişimlerle, toplumsal ilişkiler doğal ilişkilerden farklılaşır ve aile ikinci plana düşer. Her iki kitap da, tarihin bu belli döneminde, -mülkiyetin ilk biçimi olarak- aile içi bir köleliğin geliştiğine değinir.⁴¹ Sonuç olarak her iki kitap da, 'çekirdek aile' kavramından yola çıkar ve bu çekirdekten, giderek büyüyen çelişkilerin kaynaklandığını ya da yansıdığını ileri sürerek, çekirdek ailenin toplumun temel taşlarını inşa ettiğini savunur.⁴²

Engels'in "*Alman Ideolojisi*" ne fazlasıyla dayanması, bu eski yazılardaki çoğu teorik zayıflıkları "Köken"e geçirmesine neden olmuştur. 1846 yılında Marx ile bu notları oluşturduklarında, her ikisi de birer ömür boyu edindikleri birikimleriyle sosyalist harekete katkılarda bulunmak üzereydiler. Ve bu yazılar, her ikisinin katedeceği yolun henüz ilk başını simgeler. Dolayısıyla Engels "Köken"in girişinde "*Alman Ideolojisi*" ndeki kesin ayırımı tekrarlamakla doğal ve sosyal olgular arasında son derece ilkel bir ayırımı ele alır. Kendisinin ve özellikle Marx'ın daha sonra bu yaklaşıma geri dönüşü, "Köken" kitabının baştan sonra teorik bir anlaşılmazlık içinde sürüp gitmesinin açıklamasıdır. Yüzyılın yarısında sosyalistler, toplumsal çoğalmanın bu iki yönlü açıklamasını 'olağanüstü' bulmuşlardı. Hatta 'algılanması imkansız' bir görüş olarak yorumlamışlardı. Sovyet yorumcular sonunda Engels'in yanıldığına karar vermiş ve bu görüşün ancak insanlık tarihinin en erken dönemlerine dönük olduğunu düşünmüşlerdir, çünkü ancak o dönemlerde insanloğlu üretimin sosyal ilişkilerinden söz edemeyecek kadar doğayla içiçeydi.⁴³ Bu teorisyenleri rahatsız eden nokta, ailenin tümüyle değilse bile toplumsal gelişimin bağımsız merkezi olarak ortaya konmasıydı. Öte yandan çağdaş sosyalist-feministlerin dikkatini çeken ve "Köken"i; okumaya onları sevkeden, bu aynı nokta olmuştur.

Engels'in "Köken"i yazmaktaki amacı, Morgan'ın araştırmalarını, Marx'ın materyalist tarihsel gelişimi izleyerek vardığı sonuçlar ışığın-

41. Marx ve Engels, "Collected Works" 5:33,46; Engels, "Origin" sayfa 121,134,137.

42. Marx ve Engels, "Collected Works" 5:33,46; Engels, "Origin" sayfa 121-122, 129,131,137.

43. Yüzyılın sosyalist görüşleri için Bkz. Geiger, "Family in Soviet Russia" sayfa 31-32. Daha sonraki yıllarda benzer görüşler için Bkz. Hindess ve Hirst, "Pre-Capitalist Modes" sayfa 58-59. Sovyet Görüşü için Bkz. Stern, "Engels on the Family" sayfa 48. "Origin"deki üstükapalı ikili görüşler üzerinde diğer eleştiriler için Bkz. I.Brown, "Family and Genealogies" ve Bridget O'Laughlin, "Production and Reproduction" sayfa 5-7.

da sunmaktı.⁴⁴ Ve böylece bu iki çalışmanın önemini belirtmek istemişti. Engels'in maddeyi ele alışı bu amaca ulaşamamıştır çünkü Morgan'ın kaba materyalizmini yalnızca kısmen değiştirmiştir. Engels, Marx'ın sosyal gelişim teorisini sergilemek amacıyla "Köken"i baştan aşağı zedelemiştir. Engels, Marx'ın teorisini kendi anladığı şekliyle yansıtmamanın dışında, tamamen rastgele bazı teorik yaklaşımlara da dayanır: örneğin Morgan'ın "*Eski Toplum*" kitabındaki teknolojik gerektiriciliği (determinizm) temel kaynak almıştır. Sonra "*Alman İdeolojisi*" ndeki tarihsel materyalizmin ilk ele alınışı ve mülkiyetin genelde ütöfik eleştirisi ile sosyalizmin geleceğine dönük teorilere fazlasıyla dayanmıştır. Kitap yer yer bu eklektizmden uzaklaşırsa da, teori açısından zayıf kalışı ve pek çok önemli noktayı atlamış olması ciddi sonuçlar doğuracak eksikliklerdir. "Köken" anlaşılmaz ve belirsiz teorik ve politik formülleriyle sosyalist mirasın bir parçası olarak hatalı bir yapıttır.

44. Engels, "Önegin" sayfa 71

İKİNCİ ENTERNASYONAL

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki çeyrek yüzyılda, hemen hemen tüm Avrupa ülkelerinde sendikalar ve sosyalist partilerle kendini gösteren etkin bir işçi sınıfı hareketi başladı. Yeni işçi sınıfı partileri, kapitalist toplumun eninde sonunda sınıfsız bir komünist düzene dönüşeceği soyut amacını paylaşıyordu. Aynı zamanda işçilere oy hakkı için mücadele verdiler ve zaman zaman kadının oy hakkı için aynı şekilde savaştılar. Çok etkili ve çoğunlukla da başarılı seçim kampanyaları yürüttüler, daha iyi çalışma koşulları için yasaları zorladılar, çalışan insanların hastalık, sakatlık ve işsizlik sigortalarını sağladılar. Ve hepsinden önemlisi, işçileri işverenle doğrudan doğruya pazarlık etmeleri ve gerekirse greve gitmeleri için sendikalaşmaya yönlendirdiler, teşvik ettiler. Sosyalist partiler arasında en önde geleni Alman Sosyal Demokrat partisiydi. Marx ve Engels'in mirasçıları kabul edilen bu parti Alman sendika hareketlerinin öncüsü ve 4,5 milyon oy toplayabilen 1 milyon üyesi olan bir partiydi.

1889 yılında artık İkinci Enternasyonal'in temelleri atılmıştı. İkinci Enternasyonal çeşitli ulusal partiler arasında uzlaşma ve eylemleri koordine etmeyi amaçlıyordu. Teoride, sosyalizm ve sınıfların ortadan kalktığı bir komünist toplum çok önemli uluslararası görevler gerektiriyordu. Ve kapitalizmin tam bir emperyalist sisteme dönüşmeye yüz tutmasıyla, bu görevler daha da önem kazanıyordu. Pratikte ise, bağımsız işçi sınıfı hareketleri ve partileri temelde ulusal sorunlara dönük ve birbirlerine paralel de olsa ayrı yollarda ilerliyordu. 1914 yılında savaş çıkınca herkesin yolu ayrıldı. Enternasyonal de kayda değmeyecek istisnalarla, çatışan taraflara bölündü.

Sosyalist hareket içinde kadının ezilmişliği 'toplumsal sorun' olarak nitelendirdikleri sorunun ayrılmaz bir parçası sayılıyordu. Sosyalist partiler kadın sorununu parti gazetelerine konu ederek oldukça teorik ve kışkırtıcı bir dille konuyu duyurdular. Biraz isteksizce de olsa, kadının politik haklarını programları içine aldılar, kitlesel kadın hareketleri oluşturabilmek için çalıştılar, sendikaları kadın işçileri örgütlemeleri için teşvik ettiler.

Zayıf yanlarına rağmen, sosyalist hareket içinde kadın-erkek eşitliği ve kadının özgürlüğü savaşına, o gün için, gerçekten büyük destek

sağlanıyordu. Aynı zamanda, partilerin yayınları incelendiğinde Marx ve Engels'ten devralınan tamamlanmamış teorisinin İkinci Enternasyonal tarafından berraklaştırılamadığı görülür. Bu teoriyi yasalaştırıp hatta bir ölçüde kutsallaştırmaları onları belirsizlikler içinde boğmuştur.

Parti ve sendika üyesi militanların okuduğu kitaplar arasında Alman sosyal Demokrat parti lideri August Bebel'in "*Woman and Socialism*" (*Kadın ve Sosyalizm*) en popüler olanıydı. 1879 yılında yayınlanan kitap, 1895'de yirmibeşinci kez ve 1910'da da ellinci kez basılmıştı. Ve tabii bu baskılar pek çok dile çevrilmişti. Yıllar boyunca Almanya'daki kütüphanelerden işçilerin okumak için aldığı tek kitap olmuştur. "*Kadın ve Sosyalizm*", 20 yüzyılın ilk on yılı boyunca da sosyalistlerin gözdesi olarak kaldı.

500 sayfa uzunluğundaki bu kitapta işçileri ve sosyalistleri çeken neydi? Herşeyden önce Alman sosyalistleri tarafından basılan bu kitap, döneminin tek Marksist yapıtıydı ve insanların merakını giderecek biçimde sosyalizmin geleceğini ayrıntılı olarak gözler önüne seriyordu. Geçmiş tarayarak, dönemin kapitalist düzenini inceden inceye analiz eden kitapta, ayrıca gelecekte sosyalizmin nasıl bir düzen getireceğine dair uzun uzun bölümler vardı. 1910 yılında bir kütüphane dergisinde, "Proleter kitlelerin sosyalistliklerini bu kitaba bağlayabiliriz" şeklinde bir yorum bile çıkmıştı. Ve yıllar sonra aktif bir parti üyesi, "Bebel'in kitabı bizim için yalnızca bir program çizmemiş, bizim İncil'imiz olmuştur." demiştir. Bolşevik'lerin gerçek bir örneğini sergilediği olaylar gelişene kadar, Bebel'in kitabı, sosyalistlerin ne için savaştıklarını gözlerinde canlandırabilmeleri için ellerindeki tek kaynaktı.¹

Bebel'in kitabı yalnızca sosyalizmi anlatmıyordu. İkinci basımında "*Geçmişte, Bugün ve Gelecekte Kadın*" adıyla yayınlanmasından da anlaşılacağı gibi, Bebel kadını da ele almıştı. İşçi sınıfından Ottilie Baader adlı bir kadının 'Yaşamamız ve savaşabilmemiz için umut ve sevinç kaynağı' diye tanımladığı kitap, pekçok kadın için yaşadıklarının acısını hissettirerek mücadele gücünü verecek kadar etkindi. Baader bu kitabı 1887 yılında 40 yaşındayken okumuştur. İşsiz ve umutsuz bir dönemde yaşamın gereksinimleri altında ezilmiş, ağır çalışma koşulları ve burjuva ahlakından yılmış bir ruh hali içinde kitabın bu

1. Bebel'in sosyalizmi canlandıran kitabının gördüğü ilgi, Bkz. Hans-Josef Steinberg, "Almanya'da 1914 öncesi İşçi Kütüphaneleri."

psikolojisi üzerindeki etkilerini şöyle ifade etmişti:

Ben bir Sosyal Demokrat değildim ama partiden dostlarım vardı. Bu değerli kitap onlar sayesinde elime geçti ve gecelerce elimden bırakmadan okudum. Benim ve binlerce kadının alın yazısını bu kitapta yaşadım. Ne aile içinde ne de çevrede, kadının böyle bir acıyı yaşamış olduğunu düşünmemiştim. İnsan bunları okurken kendi yaşamını unutup. Bebel'in kitabı o eski 'gizlilik'leri yıkıyordu.... Bir kez değil, on kez okudum çünkü herşey bana çok yeni geliyordu ve Bebel'in görüşlerini kavramak için de gayret sarfediyordum. Sonunda, daha önceden doğru olarak bildiğim, kabul ettiğim pek çok şeyi yıkmak zorunda kaldım.

Baader bu kitabı okuduktan sonra partiye katılmış ve politikada aktif bir rol almıştı.²

Alman Sosyal Demokrat Partisi'ndeki bazı militanlar için, "*Kadın ve Sosyalizm*" adlı kitabın bambaşka bir anlamı vardı. Clara Zetkin, 1896 yılında bu kitabı hatalarından bağımsız olarak, yayınlandığı döneme göre değerlendirmek gerektiğini söylerken, kitabın o gün için bir olay yaratıldığını unutmamak gerekir. Parti üyeleri için kitap, kadının ikinci plana düşüşüyle toplumsal gelişim arasındaki ilişkiyi sergileyen bir rehber olmuştu. Partinin, kadınları sosyalist eylemciler olarak yetiştirme girişimini Zetkin bu kitaba bağlar. Ve Zetkin, ilk kez bu kitaptan kaynaklanan bir sloganı vurgular: "Geleceği ele geçirmemiz, ancak kadını ortak savaşçılar olarak yanımıza almakla mümkün olacaktır."³

Bebel kitabın her basımında metnini düzelterek genişletmeye devam etti. 180 sayfalık ilk kopyada kitap bölümlere bile ayrılmamıştı. Bu baskı, Alman Hükümeti'nin gelişen sosyalist hareketleri durdurmak amacıyla partiyi kapatarak sansür yasağını çıkartmasından hemen sonra piyasaya sürülmüştü. Yasal olmayan bir yayın için inanılmaz bir süratle, birkaç ay içinde kitap satılıp tükendi. Fakat bundan sonra Bebel 1883 yılına kadar kitabını basacak bir yayıncı bulamamış, bu arada üzerinde çalışarak düzeltmeler yapmış ve epeyce genişletmişti. Sosyalizmi yasaklayan yasanı atlatmak için, 220 sayfaya ve çıkarttığı kitabı "*Geçmişte, Bugün ve Gelecekte Kadın*" adıyla yayınladı. Yetkililer yine de kitabı yasakladı ama kitap bir anda satılıvermişti. Dahası, bir

2. Jean Quataert, "Unequal Partners in an Uneasy Alliance", sayfa 120.

3. Zetkin'in yorumu için Bkz. Hal Draper ve Anne Lipow, "Marxist Women versus Bourgeois Feminism" sayfa 197-198.

yıl içinde altı kez basılarak aynı süratle satıldı. 1890 yılında sosyalizmi yasaklayan yasalar kaldırıldığında Bebel yeniden üzerinde çalıştığı kitabın dokuzuncu baskısını yaptı. 1891 yılında tekrardan "*Kadın ve Sosyalizm*" adıyla çıkan kitap, bu kez 384 sayfa olmuştu. Bebel bu kez Engels'in "Köken"deki tahlilinden parçalar alarak kitabıyla bütünleştirmişti. 1895'e kadar "*Kadın ve Sosyalizm*" bu şeklini korudu ve aynı yıl 472 sayfalık yirmibeşinci basılışında artık bir sosyalist klasik oldu.

Alman sosyalistleri kendi dillerinde kadının ezilmişliği üzerine birkaç yıl içinde iki önemli yapıt ortaya çıkartmıştı. Biri Alman sosyalist partisi liderinin, diğeri de o sıralarda sürgünde olmasına rağmen son derece saygı duyulan fakat azçok toplumdan kopuk yaşayan bir Alman olan Engels'in kitabıydı. Bu iki kitabın konu itibarıyla yakınlıkları düşünülürse, yazarlarının bazı görüş alış-verişi yapmaları doğaldı. Ama tam tersine, tek tük yorumlar dışında her iki yazarın derin sessizlikleri dikkat çekiyordu. 1884 yılı 18 Ocak günü Engels, Bebel'e kitabının bir kopyesini gönderdiği için teşekkür etmişti. "Büyük bir ilgiyle okudum, çok değerli bilgiler içeriyor. Özellikle Alman endüstrisinin gelişimiyle ilgili görüşlerin çok iyi..." diye yazan Engels 6 Haziran tarihinde de Bebel'e "Köken"i'nin yayınlanacağını haber vererek bir kopye göndereceğine söz vermiştir. 1891 yılının Mayıs 1-2 tarihli mektubunda "Köken"i'nin yeni bir baskısı için hazırlık yaptığını yazmış ve aynı yıl Temmuz ayında kitabı basılmıştı. Bebel'in Engels'e mektuplarında ise yalnızca kendi kitabının İngilizce'ye çevirisinde bir dilden diğerine aktarılırken ortaya çıkan sorunlardan söz ettiği görülür. Bebel "Köken"den hiç bahsetmemiştir. Engels'in de diğer mektuplarında "Köken" ile ilgili hazırlıklarından bahsedip Bebel'in kitabından hiç söz etmemesi ilginçtir.

Bu karşılıklı tavır, farklı görüşlerde iki insanın sessiz bir tartışması olarak yorumlanabilir. Belki de Engels, sosyalizmle özel ilişkisine rağmen, bir taktik olarak "Köken"i yayınlamayı ve başka da birşey yapmamayı daha akıllıca bulmuş, bu kitabın, kadın sorununa daha doğru bir yaklaşım getiren bir yapıt olarak değerlendirileceğine inanmış fakat sonuç beklediği gibi olmamıştı.⁴ ,

Bebel kendi kitabını; geçmişte, kendi döneminde ve gelecekte ka-

4. Bebel ile Engels'in yazışmaları. Werner Blumenberg, "August Bebels Briefwechsel mit Friedrich Engels" No. 58,59,62,80,157,280,298. Engels'in diğer yazışmaları, Lawrence Krader, "The Ethnological Notebooks of Karl Marx" sayfa 388-390. Bkz. 6. Bölüm, Engels'in "Origin" kitabıyla ilgili görüşler.

dını ele alan üç bölüme ayırmıştır. Kitabın çeşitli baskılarında Bebel'in yaptığı değişiklikler, yalnızca görüşlerini biraz daha derinleştiren ve güncelleştiren niteliktedir. Yalnızca Engels'in "Köken" kitabının yayınlanmasıyla Bebel temel değişiklikler yapmak zorunda kalmıştır. Bunların çoğu da, ilk bölüm olan kadının geçmişteki durumu ile ilgilidir. Daha önceki baskılarda, kadının ezilmişliğinin değişimler göstermesine rağmen 'ezilmişlik' konumunun hep aynı kaldığı varsayımıyla elindeki pek çok nüfus verisini düzensiz olarak sunmuştu. Engels'in kitabından sonra Bebel bu varsayımının doğru olmadığını farketmiş ve bu tarihsel bilgileri daha doğru bir temele oturtmuştur. Bebel cinsiyetler arasındaki ilişkinin, diğer tüm sosyal ilişkiler gibi, insanın gelişimi sürecinde maddesel değişime uğradığı tartışmasını yapabilmek için, bu ilk bölümü tamamen baştan almıştır. Öyle ki, günün üretim sistemlerinden emek ürünlerinin dağıtımına kadar uzanan yorumlar getirmiştir. Bu baskıda, "Köken" in yardımıyla insana ilişkin bilgileri derleyerek aile, mülkiyet, devlet ve kapitalizmin gelişimini daha sistemli bir tarihsel sıraya sokmuştur. Ama bu yaptığı değişiklikler birinci bölümden sonra kitabı etkilememiştir.⁵

Kadının bugünkü durumu, kitabın esasını oluşturur. Kapitalizmin yaşadığı buhranı ve sosyalist toplumun esasını anlatan 'Devlet ve Toplum' ile 'Toplumun Sosyalizasyonu' adıyla iki uzun bölümü vardır. Bu bölümlerle, kitabın sonunda kadının gelecekteki durumuyla ilgili dört alt-bölüm tamamen kadın sorununa değinir.

Ancak, kitabın adına ve geniş çapta kadını işlemesine rağmen Bebel'in yapıtı 'toplumsal sorun'lara eğilmiştir. Salt kadın sorununa eğilen bir kitap olmuş olsaydı, pek çok sosyalistin 'esinlendiği' bir kitap olarak klasikleşmezdi.

Kitabın gücü, kapitalist toplumu eleştirip yargılaması ve karşısında sosyalist bir geleceği sunmasında gizlidir. Ayrıntılar, örnekler ve olaylarla Bebel kadının durumunu her yönüyle anlatır ve genel toplumsal sorunu ele alır. Kapitalist toplumda evlilik ve cinsellik zorla çarpıtılmış ve içinde hastalıklar barındırmaya başlamıştır. Burjuvazinin mülkiyet esasına dayanan evlilik anlayışı, bir bakıma, zorunlu bir evlilik

5. "Woman and Socialism" in ilk baskıları için Bkz. Bebel'in "Vorrede zur neunten Auflage" başlıklı yazısı, 24 Aralık 1890 da "Die Frau und der Sozialismus" dan. Kitabın ilk şekli ve klasik metnini veren 2. ve 33. baskıların kolay anlaşılır İngilizce çevirisinden alıntı. 2. baskı "Woman and Socialism" ve 33. baskı aynı adla çıkmıştır. Buradaki alıntılar Bebel'in "Woman in the Past, present and Future" sayfa 18 ve "Woman" sayfa 10'dan alınmıştır. Bebel'in yapıtının iyi bir değerlendirilmesi için Bkz. Richard Evans, "The Feminists" sayfa 156-159.

biçimidir ve yanı sıra aksaksıklarını da getirir. Cinsiyet konusunda baskı ve bunalımlar; çılgınlık ve intiharlarla son bulur. Sevgisiz cinsel ilişki de yıpratıcıdır çünkü insanoğlu hayvandan farklıdır. Salt fiziksel tatmin yeterli değildir. "İki cinsiyetin mekanik birleşmesi ahlaklı bir evlilik değildir," diyen Bebel ekonomik çıkarlara dayanan sevgisiz evliliklerin kapitalist dünyadaki karşılığı olarak fahişeliği, polis, ordu, Kilise ve ücretlilerin 'efendiler' gibi toplumsal kurumlar arasında sayar.⁶ Kadının anne, eş ve cinsel tatmin aracı olarak görülmesi, emekçi olarak da ayırma yol açar. Öte yandan kadına üretimde geniş yer ayırır ama kötü çalışma koşulları ortamında Bebel'in önyargılı ikiyüzlülüğü belgelemesi kolay olmuştur. "Üst sınıflardaki insanların aşağı sınıfları küçümsediği gibi, erkekler bir cinsiyet bütünü oluşturup kadına aynı şekilde bakar. Erkeklerin çoğu kadını bir kâr ve zevk aracı olarak görür. Kadını kendileriyle eşit görmek tüm bu önyargılarına ters düşer. Eşitlikten söz edip, insan ırkının yarısını bunun dışında tutmak ne saçmalıktır," diyen Bebel yine de endüstrinin gelişiminin kadını özgür bırakacağı inancında ısrarlıdır. Genelde, toplumun arzusu, kadını ev yaşamının içinden kurtarıp toplum yaşamına tüm katılımını sağlamaktır. Ama kapitalizm devam ettiği sürece, kadın hem toplumsal açıdan hem de cinsellik açısından bir araç olarak ele alınmanın acısını çekecektir. Bu gidiş içinde, kadının hangi değerlendirmeden daha çok acı çektiğini kestirebilmek çok güçtür.⁷

Bebel sosyalizmi, kapitalist toplumun çelişkilerinden arınmış bir cennet gibi tanımlar. Sosyalizmde tek sorun insanların refahını sağlamaktır. Bebel'in bu görüşleri ve yorumları Marx ve Engels'in ortaya koyduklarından çok daha somuttur. Bebel herkesin çalıştığı ve eşit olduğu bir toplum canlandırır. Demokratik bir yönetim, devletin örgütlenmiş sınıfsal güçlerinin yerini alır. Kişiler evlenmek üzere eşlerini seçmekte serbesttir. Evliliklerde her iki taraf bir diğerine destektir ve çocuklarına ayıracak zamanları vardır, hem toplumsal hem politik yaşama daha fazla katılabilme şansına sahiptirler. Cinsellik de özgürce gelişir çünkü bireyler içgüdülerinin tatmini peşinde koşmazlar. İçgüdülerin tatmini, diğer doğal içgüdüsel istekler gibi kişinin mahremiyetidir. Bunun için ayrıcalıklı bir kesime tanınan haklar çalışan sınıfa da tanınır. Eğitim, sağlık sorunları çözülmüş, rahat çalışma ve yaşama koşulları sağlanmıştır.

6. Bebel, "Woman" sayfa 85,86,146.

7. Bu kitap

Ev işleri; merkezi ısıtına, elektrik ve diğer tesisleri olan büyük apartmanlardaki yaşamla elden geldiğince ortak kullanıma dönüştürülerek kolaylaştırılmıştır. Ortak çamaşırhaneler, mutfaklar ve temizlik hizmetleriyle, kişisel ev araç-gereçlerine gerek kalmaz. "Küçük bir ev mutfağı bir teknisyenin atölyesine benzetilecek olursa, tek başına harcanan zaman, güç ve malzeme sosyalizmde toplu kullanıma ve belli bir topluluğun yararına dönüştürülmüştür."⁸ Aynı zamanda, kapitalizmin karanlık yönleri; cinsel baskı, fahişelik, çürümüş ve kokuşmuş aile yaşamı, tehlikeli iş koşulları, yetersiz üretim yöntemleri, kalitesiz mal, zihinsel ve bedensel emek ayırımı, büyük kent ve kasaba yaşamı arasındaki düzey farklılıkları ortadan kaldırılmıştır. Ve hepsinden önemlisi, kişinin kendi yaşamında eğitim, çalışma, sevgi, cinsel ilişkiler vb. alanında kendini geliştirebileceği herşey için boş zamanı olması sağlanmıştır.

Bebel kitabında bu refahı anlatırken, günün kapitalist düzeninde varolan cinsiyete göre emek ayırımının doğal kabul edilmesine de meydan okur. Bebel'e göre, doğal olan insanoğlunun cinsel içgüdüleridir. Yemek-içmek gereksinimi gibi diğer doğal içgüdülerin içinde en ağır basanı da cinsel içgüdüdür. Bebel'in cinsiyet ayırımı gözetmeksizin kadın ve erkeğin aynı derecede cinsel içgüdüleri olduğu savı, yaşamın başlangıcından sonsuza dek esas alınacak olan cinsiyete göre iş bölümüne karşı güçlü bir saldırı olmuştur. Ve bu saldırıyla sosyalist harekete önemli bir politik katkıda bulunmuştur. İlk kez bir sosyalist lider, fizyolojik cinsiyet farklılıklarının sosyal yaşamdaki sonuçları ile ilgili iddiaların ideolojik karakterini böylece ortaya çıkarmış oluyordu⁹

"*Kadın ve Sosyalizm*" bütün sağlam noktalarına rağmen teorik ve politik eksiklikleri olan bir yapıttır. Bebel'in teorik bakışı, sosyalist gelenek içinde Marx'ın karşı çıktığı iki eğilimin eklektik bir karışımına dayanır. Bebel bir yandan Fourier'i anımsatan ütöpik sosyalizm ile 19. yüzyıl başlarının bir diğer sosyalist grubu arasında kalmıştır. Özellikle bireyin toplum içinde gelişimi tartışmasında, bu çok açıktır. Öte yandan Bebel, Marx'ın reformcu bir yorumunu yapabilmiş ve İkinci Enternasyonal partilerinin çoğunu aşan bir reformun habercisi olmuştur. Ne var ki, teorik bir temele oturtmadığı kadın sorununa eğilirken yer yer hatalara ve çilişkilere düştüğü olmuştur. Bebel kadının bireysel ve özgür gelişimini başlangıç noktası olarak almıştır. Bebel'e göre sorun,

8. Bu kitap, Mutfaksız evler ile ilgili olarak Bkz. Dolores Hayden, "The Grand Domestic Revolution."

9. Bebel, "Woman" sayfa 79 ve aynı zamanda sayfa 79-88, 182-215.

kadının toplum içinde edinmesi gereken yere sahip olmasıdır. Yani kadının topluma katılımıyla yararlı bir üye olmak yolunda güç ve yeteneklerini kullanabilmesidir. Böylece herkesle eşit haklara sahip olabilme noktasına varacaktır. Kapitalist toplumda kadının yaşamı ezilmişlik ve eşitsizlikle belirlenir. Tümüyle kadın, bu düzende iki yönlü bir zorluk karşısındadır. Bir yönü, erkeğe ekonomik ve sosyal bağımlılığıdır. Bu bağımlılık, kadına yasa önünde bazı eşitlikler ve haklar verilerek hafifletilebilir ama bağımlılığı tamamen kaldırılamaz. Bir de genelde kadının, özelde çalışan kadının öteki çalışanlarla birlikte paylaştığı ekonomik bağımlılık vardır. Dolayısıyla eşitlik ve özgürlük kadın için hem kişisel hem de toplumsal kavramlardır. Bebel hemen arkasından, kadın sorununun tamamen toplumsal sorunla çıktığını ekleyerek çözümünü ileri yıllarda görür.¹⁰ Bu arada, burjuva feminist hareketinin değil de, işçi sınıfı hareketinin kadının esas kavgası olduğunu belirtir. Dahası, kadının devrimci harekete katılımı, karı-koca arasında, aynı ipe sarılmanın getirdiği iyi ilişkilere yol açar. İkisi ve aileleri için tek çözüm, onları 'insan' sınıfına sokacak olan radikal bir toplumsal reformdur.¹¹

Bebel kadın sorununun toplumsal bir sorun olduğunu söylerken, bağımlılık kavramına dayanır. "Tüm toplumsal bağımlılık ve ezilmişlik, ezilmiş tarafın ezen tarafa olan ekonomik bağımlılığından kaynaklanır," diyen Bebel'e göre kadının ezilmişliği de erkeğe bağımlılığından kaynaklanmaktadır. Kapitalist toplumda ekonomik ve sosyal olarak özgür sayılmayan kadın, geçimini evlilikte bulur ve erkeğe bağımlı kalıp onun malının bir parçası haline gelir. Eğer kadının ezilmişliği kişisel bağımlılıktan kaynaklanıyorsa, sosyalist gelecekte kurtuluş kişisel kurtuluşu da getirecektir. "Geleceğin kadını sosyal ve ekonomik bakımdan bağımsız olacak, egemenlik altına girip başkası tarafından sömürülmeyecektir. Erkekten farklı görülmeyecek, erkeğin konumunda, kendi zenginliğinin sahibi ve hanımefendisi olacaktır."¹² Bebel her kadının, erkeğin mülkiyetinin bir parçası olması nedeniyle, kapitalizmi köleliğe benzeterek Marx'ın odak noktasından uzaklaşmıştır. Marx'a göre, belirli bir üretim ilişkisi içindeki sınıf kavgası, toplumsal gelişime yol açar ve bireysel ezilmişlik de bu nedenle sınıflar arasında görülen belirli bir sömürden kaynaklanır. Bebel, döneminin reformcu eğilimlerinin etkisiyle, Marx'ın sınıf sömürüsü kavramı yerine, bağım-

10. a.g.e.

11. a.g.e.

12. a.g.e.

lilik kavramını öne sürmüştür. Bu belirsiz bağımlılık kavramı içinde de, özellikle, bireysel bağımlılık üzerinde durmuştur. Bu görüşe göre, toplumsal refah kişinin bağımlılık konumundan bağımsızlığa geçişiyle ölçülür. Belli bir toplumda ortaya çıkan toplumsal üretim ilişkileri, Bebel'e göre, bir ölçüt değildir. Aynı şekilde, Bebel'in sosyalizmi de, kapitalist toplumda varolan ürün ve hizmetlerin bağımsız kişilere yeniden dağıtılmasıyla tanımlanır. Bu üretim ve toplumsal ilişkilerin geniş çaplı olarak yeniden örgütlenmesi değildir. Bebel'in sosyalizmi son derece benimsemiş olmasına rağmen, gelecek toplumda bireysel gelişimi bu denli vurgulaması, 19. yüzyıl burjuvazisinin politik felsefesi olan liberalizmi hatırlatır.

Toplumsal gelişimi etkileyen mekanizmalardan soyutlanmış bir biçimde, bireysel bağımlılık görüşüne saplanması; Bebel'in kitaptaki stratejisini zayıflatmakta, hatta çelişiklere yol açmaktadır. Öncelikle, kadın sorununun toplumsal sorunun çözümlenmesiyle bir sonuca ulaştırılması mümkünken, Bebel sürekli bu sonucu devrim sonrası bir geleceğe atmıştır. Tabii halihazırda, bu meseleyle ilgili pratik çalışma oldukça zordur. Aynı zamanda sorun, işçi sınıfının kapitalizme karşı savaşı kapsamına alınmıştır. Sonuç olarak da, Bebel kadın sorununu cinsiyet ayrımı olmaksızın kadının topluma eşit haklarla katılımına bağlı görmüştür. Bu yaklaşımı, liberal feministlerin kapitalist toplumda amaçladıkları cinsiyet eşitliğinden farklı değildir. Kısaca, Bebel bütün sosyalist eğilimlerine rağmen, kadının gelecek komünist toplumdaki özgürlüğü ile bugünün kapitalist toplumundaki eşitlik kavgası arasındaki ilişkiyi belirgin bir biçimde ayırtedememiştir. Bebel kadın sorununu kadına özgü bireysellik içinde ve toplumsal koşullarda genel olarak ele almıştır. Ne var ki, bu iki tahlili arasına bir köprü kurmayı basaramamıştır.

"*Kadın ve Sosyalizm*" kitabının böylesine tutunmasının deneni, kadın sorununun İkinci Enternasyonal kapsamında belirgin bir yer tutmasından ve Engels'in zayıf ve bulanık muhalefetinden kaynaklanır. Sosyalist hareket, kadın sorununu ele alınca, Bebel'in bu yapıtındaki tahlillere sarılmıştır.

İngiltere'de, İngiliz işçi partisinin aktif üyesi, Marx'ın en küçük kızı Eleanor ile eşi Edward Aveling "*The Woman Question*" (*Kadın Sorunu*) adlı bir kitapçık çıkartmışlardı.¹³ İlk kez 1886'da yayınlanan ve

13. Edward Aveling ve Eleanor Marx Aveling, "The Woman Question". Kitapçığın yayınlanışı ile ilgili olarak Bkz. Yvonne Kapp, "Eleanor Marx: 11. The Crowded Years, 1884-1898", sayfa 82-85.

1887'de ikinci kez basılan kitapçık, Bebel'in İngiltere'de basılan kitabının spekülâtif bir yorumuydu. Onaltı sayfalık kitapçık, Sosyalist'lerin kadın sorununa bakış açısını anlatmaya çalışıyordu.

Bu kitapçık da Bebel'in kitabı gibi; aşk, cinsellik ve insanca duygulara değinirken, toplumsal ilişkilerde kadının yerinin sözümona doğal olduğu görüşünü eleştirir. Kapitalist toplumda kadının ezilmişliğinin kökenine inerken, karı-koca yazarlar bunu tamamen ekonomik nedenlere bağlar. Ama 'ekonomik' kavramından ne kastettiklerini hiçbir şekilde açıklamazlar. Ama Bebel gibi kadının 'bağımlılığı' sorununu esas sorun olarak aldıkları anlaşılmaktadır. Gelecekteki sosyalist toplumda, cinsiyet ayırımı olmaksızın bir eşitlik olacağından kadın bağımsız olabilecektir. Eşitlik konusu, bu kitapçıkta, haklar açısından uzun uzadıya ele alınmıştır. Feministlerden farklı olarak, sosyalistlerin 'eşit haklar sorununu' ekonomik nedenlere dayandırdıkları için, kapitalist toplumda bunun çözümünü imkansız görmektedirler.

Eleanor ve Edward Aveling'in "*Kadın Sorunu*" kitapçığı kadın ile erkeğin durumunu kıyaslarken çok yeni ve ilginç bir yaklaşımla, bu ilişkiyi erkeğin kapitalist düzene karşı konumuna benzetmişlerdir. "Kadınların örgütlenmiş bir erkek zulmüne karşı oldukları gibi, işçiler de örgütlenmiş bir tembeller gürühunun zulmü altındadır," diyen kitapçıkta diğer benzetmeler şöyle ifade edilmiştir: "Kadınların insan olarak temel haklarının ellerinden alınışı gibi, erkeklerin de üreticilikten doğan hakları kapitalistler tarafından ellerinden alınmıştır." Kısaca, kitapçık her iki grubun özgürlüklerinin ellerinden alındığı sonucunu ortaya koyar. Yani karı-koca yazarlar 'ezilmişlik' kavramını politik hakların elden alınması ve hiyerarşik bir düzen içinde otoriteler kurulması şeklinde yorumlar. Ayrıca, kadının ve işçinin (yani erkeğin) durumundaki paralellik, iki grubun özgürlük adına aynı paralellikte bir savaş verdiğini ortaya koyar. Bu durumda, kadın ve üretici sınıf olmak üzere, her iki ezilmiş sınıf kendi kurtuluşlarının kendi çabalarıyla gerçekleşebileceğinin bilincinde olmak zorundadır. Her iki sınıfın da ezildikleri güçten medet ummaları anlamsızdır. Bu kitapçığın sosyalist bakış açısına rağmen, söz ettiği haklar ve özgürlükler, burjuva toplumunun salt politik özgürlüklerle ilgili liberal görüşlerine daha yakındır.

Öte yandan, bu kitapçıkta cinsiyet ve sınıf ezilmişliği arasındaki paralellik hem Engels'in kitabını hemde Bebel'in kitabını aşan bir boyuttur. Engels'de bir paralellik yaklaşımı var ise de, bu, aile ve toplum; ev işi ve toplu üretim; cinsiyetler arasındaki eşit haklar ve sınıflar

arasında yasal eşitlikler gibi ikili yaklaşımlar olarak kalmıştır. Bebel de kadın sorunuyla toplum sorununu yer yer karşılıklı getirerek bazan benzerlikleri, bazan da farklılıklarıyla karşılaştırmıştır, ama onun yaklaşımı da pek net değildir. Kitapçıkta Aveling'lerin kadın ve erkeğin kendilerinden başka umutları olmadığı yaklaşımına gelince; Bebel buna benzer bir paralel toplumsal hareketten söz etmiştir.¹⁴ Cinsiyet ve sınıf ile ilgili teorik ve stratejik bir paralelliğin İkinci Enternasyonal kapsamı içinde ele alındığı açıktır. "*Kadın Sorunu*" adlı küçük kitapçık bunun ilk kez açık formulünü ortaya koymuştur. Sosyalist teorisyenler ve eylemciler tarafından da özü benimsenmiş olan bu yaklaşım, kısa zamanda sosyalizmin temeltaşı olmuştur.

Bebel'in ve Aveling'lerin yapıtlarının, İkinci Enternasyonal'in belli başlı görüşlerini yansıttığı söylenebilir. 19. yüzyıl sonlarında pratikte harekete geçen sosyalist hareketlerde, kadının ikinci planda kalışıyla ilgili taktik ve programların esası, bu görüşlerden kaynaklanmıştır. Bu harekette kadının bireysel kurtuluşuyla toplumun kurtuluşu, gelecekteki sosyalizme bırakılırken, eşit haklar için en yakın zamanda bulunacak bir çözüm öneriliyordu. Böylelikle, İkinci Enternasyonal'in, kadın sorunuyla ilgili olarak eşitlik mücadelesini, devrimci sosyalist değişimden ayırdeden bir teori ve pratiği esas aldığı açıktır.

14. Bebel, "Woman" sayfa 121.

DEVİRİME DOĞRU

Yirminci yüzyıla doğru İkinci Enternasyonal'in partileri uzun dönemli bir devrimin ilk pratik kazançları için kaygılanmaya başladılar. Teorik düzeyde, kökü 1870'lere dayanan bu reformculuk, Marx'ın bir çok görüşünü tekrar ele alıp değiştirdiği için açık bir revizyonizmdi. Bu tutum, Enternasyonal'in teorik açıdan gerçekten yüzünü değiştirmesine yol açmıştı, ama sosyalist hareketin kadın sorununu ele alan yönünde bir gelişme kaydettiği söylenemezdi. Marx ve Engels döneminde sosyalistlerin kadın sorununa yaklaşımı zaten fazla gelişmiş sayılmazdı. İkinci Enternasyonal'in de bu konuyu politik açıdan önemsememesi yüzünden hiçbir gelişme kaydedilmemişti.

Ayrıca bu reform hareketlerinin İkinci Enternasyonal içinde itirazsız kabul edildiği de söylenemezdi. Tümüyle bu hareketi devrimcileştirmek dönüştürmek isteyen bir sol kanat ortaya çıkmıştı. Çabalarında bir başarıya ulaşamamışlardı ama yine de bu eğilim sol kanat üyelerinin Marksizm'i ve sosyalistleri bekleyen belli başlı teorik ve pratik sorunlulukları çok iyi kavramalarına yararlı olmuştu. Ne var ki; Marx tarafından kadın sorununun tarihsel bir karmaşa içinde ve sosyalistlerin kadın sorununa fazla sarılmamış olması yüzünden, bu konuda kesin bir çizgi belirlenememişti. Dolayısıyla bu konuyu, sosyalist hareket içinde reforma karşı çıkan grup ele almış ve en belirgin biçimde Alman Sosyal Demokrat Parti içinde ilk esaslar ortaya konmuştur.

SDP her zaman, kadın sorunuyla ilgili olarak sosyalist hareket içinde başı çekmiştir. Ne teorik ne de pratik yaklaşımı yeterli olmakla birlikte, kadın sorununda öncülüğü kesindir. Ve bu sorunla ilgili baş politik yapıt olan Bebel'in "*Kadın ve Sosyalizm*" kitabını ortaya çıkaran gruptur. İkinci Enternasyonal'de kadının oy hakkı ve ayrıncı yasalar konusunda güçlü ve ilerici bir savaş vermiştir. SDP'nin kadın üyeleri, tüm sosyalist partiler arasında en büyük çoğunluğu oluştuyordu. I. Dünya Savaşı öncesinde bu oran yüzde 16'ya ulaşmıştı. En azından kağıt üzerinde kadının parti faaliyetlerine aktif katılımını destekleyerek, bu katılımı sağlayacak özel mekanizmaların ve koşulların geliştirilmesi için adımlar atmıştır. 19. yüzyılın sonunda SDP artık çok iyi örgütlenmiş ve aşırı militan sosyalist kadın hareketinin kalabalık üyeleriyle dikkati çekiyordu.

Bütün bu başarılar, Alman sosyalist kadınların kendi sorunlarını ne denli benimsediklerinin kanıtlarıdır. Ayrıca, partinin kadın üyeleri, belli başlı konularda önemli politik tutumlar almış, özellikle reform hareketleri çevresindeki mücadele yoğunlaştıkça, sosyalist kadınlar grubu sol kanat ortodoks devrimcilerin dayanağı haline gelmişti.¹ Kadının bağımlı durumu sol kanatla, bir uzlaşmazlık konusu yaratmadı. Bu arada sol kanat üyeleri SDP içinde kadınlara egemen kılınan tutumlara karşı bazı teorik ve pratik görüşler ortaya atıldılar.

Clara Zetkin'in konuşmaları ve yapıtları sol kanadın bu gizli yaklaşımını açık bir şekilde ortaya koyan örneklerdir. SDP'nin sosyalist kadın hareketleri lideri ve partiyi saran reformculuğa ilk karşı çıkan üyelerden biri olan Zetkin, 1896'da yıllık kongrede bir kitapçık çıkararak soruna eğilmişti. Zetkin'in bu konuşması, Alman Sosyalist hareketinin politikasını resmen açıklayan bir olay olmuştur. Ve bu konuşma, üstü kapalı bir biçimde sosyalist hareketin reformculuğa kayışına karşı teorik bir tutum getirmiştir.

Zetkin daha sonra broşür olarak da dağıtılan 1896 konuşmasına, kadının toplumdaki ikincil konumunun kökenlerini kısaca özetleyerek başlamıştır.² Morgan ve diğer yazarlar, özel mülkiyetin aile içinde kadınla erkeğin arasında bir çelişkiye yol açtığını belirtmişlerdi. Mülkiyete erkeğin sahip oluşu ve kadının olamayışı, tümüyle kadınların ekonomik bağımlılığına neden olan gelişimdir. Aynı zamanda bu olgu, kadını sosyal haklarından yoksun kılar. Zetkin, Engels'den bir parçayla bu sosyal hakların alınışını sınıf egemenliğinin ilk örneği olarak göstermiştir. Zetkin yine de kapitalizm öncesi aileyi, kadın sorununda etkin görmez ve şöyle devam eder: "Toplumsal değişime yol açarak modern kadın sorununun ortaya çıkmasına neden olan, kapitalist üretim ilişkileridir. Kapitalizm daha önceki ailede kadına rahat ve anlamlı

1. Sosyal Demokrat Parti'nin kadın sorunu adına sağladıkları ve aynı zamanda kısıtlamaları ile ilgili Bkz. Richard Evans, "Bourgeois Feminists and Woman Socialists in Germany 1894-1914"; ve "The Feminists" sayfa 159-165. Karen Honeycutt, "Socialism and Feminism in Imperial Germany", Molly Nolan, "Proletarischer Anti-Feminismus", Jean Quataert, "Reluctant Feminists in German Social Democracy, 1885-1917".

2. Clara Zetkin, "Nur mit der proletarischen Frau wird der Sozialismus siegen!". Bazı çıkartmalarla, İngilizce çevirisi Hal Draper ve Anne Lipow, "Marxist Women versus Bourgeois Feminism", sayfa 192-201. Karen Honeycutt'a göre Zetkin'in 1896 konuşmasının 1957 basımında bazı değişiklikler ve çıkartmalar yapılmıştır: "Clara Zetkin: A Left-Wing Socialist and Feminist in Wilhelmian Germany," Bölüm 5., sayfa 106,129. Burada tek bir metin analiz edilirken Zetkin'in teorik ve pratik katkılarının tümü bir kenara atılamazdı. 1914'e kadar olan dönem için Bkz. Honeycutt, "Clara Zetkin."

bir yaşam sağlayan 'aile ekonomisi' kavramını yok etmiştir.³ Zetkin buraya kadar sosyalist geleneğin hakim kıldığı temellere bağlı kalmıştır kapitalist üretimin neden olduğu "modern kadın sorununu" özgünlüğünü vurgulayan değişimlerinde ise farklı bir yaklaşım vardır.

Zetkin bundan sonra kadın sorununun özgün karakterini incelerken daha da derine inmiştir. Kapitalist toplumla birlikte kadın sorununun 'modern' bir sorun olarak ortaya çıktığı görüşüyle bu meseleyi sınıf açısından tahlil eder ve şöyle der: "Kadın sorunu: proleter ve orta burjuva kadını için, aydın kadın için ve egemen sınıf kadını için vardır, ancak sınıfına göre bu sorun değişik şekiller alır." Zetkin bundan sonra, konuşmasının yarısını oluşturan, bu üç ayrı sınıftaki kadın sorununu anlatır. Her üç durum için kadının ezilmişliğinin kökenlerini, eşitlik isteklerinin nereden kaynaklandığını ve bunların gerçekleşemeyişinin nedenlerini ortaya koyar. Zetkin'in yer yer ciddi hatalara düşmesine karşın, böyle sistematik bir tahlil geliştirmesi, o gün için hakim sosyalist tavra üstü kapalı bir biçimde karşı koymayı başarmıştır.

Egemen sınıf kadınıyla tahliline başlayan Zetkin, burada kadın sorununun eşlerin cinsel ve ekonomik bağımlılıklarıyla belirlendiğini açıklar. Burada söz konusu olan bedeli ödenen ya da ödenmeyen iş ya da emek değildir. Sorunun kökeni mülkiyettir çünkü bu egemen sınıf kadını, 'eş' görevlerini yaptırmak için hizmetli kişiler tutar. Bu sınıfın kadını yaşamından ciddi bir tatmin elde etmek istediğinde, öncelikle mülkiyetleri üzerinde özgür ve bağımsız kontrolü ele geçirmelidir. Bu amaçla kendi sınıfından erkeklere karşı bir savaş açması gerekir. Bu, burjuvazinin ayrıcalıklı sınıfla geçmişte yürüttüğü savaştan farksızdır. Dolayısıyla egemen sınıf kadının evlilikten sonra kendi mülkiyeti üzerinde kontrolünü ele geçirme savaşı, özel mülkiyet konusunda özgürlüğün son aşamasıdır. Ve Zetkin bu savaşın, burjuvazinin bireyi özgürleştirmek iddiasıyla çakiştığına inanır.

Küçük ve orta burjuva ile aydın burjuva kadınının sorunu oldukça

3. Zetkin, "Nur mit der proletarischen Frau" sayfa 95; Draper ve Lipow, "Marxist Women" sayfa 192. Honeycutt'a göre; hem Bebel hem de Liebknecht, 1896 konuşmasında Zetkin'in erkeğin kadın üzerindeki egemenliğine değinmemesini istemişlerdir, ama Zetkin, bunun Engels'in "Origin" adlı kitabında bulunabileceğinden bahsederek başarıyla savunmuştur. Draper ve Lipow hiçbir yorum yapmaksızın bu cümleyi çıkartmışlardır. Bkz. Honeycutt, "Clara Zetkin" sayfa 193. Daha önceleri Zetkin, Bebel'in kitabına daha sıkı sarılmıştı. Örneğin 1889 yılında İkinci Enternasyonal'in kuruluş konferansında yaptığı bir konuşmada, kadının ekonomik bağımlılığını vurgulayarak 'kadının erkeğe bağımlılığı' ile 'işçinin kapitale bağımlılığı'nı özdeşleştirmiştir. Ve ekonomik bağımsızlığına kavuşmadığı sürece, kadının, bu köleliğinin devam edeceğini söylemiştir. Clara Zetkin, "Für die Befreiung der Frau!" sayfa 4; Honeycutt, "Clara Zetkin" sayfa 90.

farklı bir sosyal biçim sergiler. Bu ara grup, kapitalist üretim ilişkilerinden en çok etkilenmiş olan gruptur. Sınıf olarak kapitalist endüstriyle rekabet edemedikleri için küçük çaptaki iş girişimlerinde de yıkılmaya mahkûmdurlar. Öte yandan kapitalizm kendi hızı içinde yetenekli emek gücüne gereksinim duyduğu için, proleter beyin işçilerini fazla üretime teşvik eder. Bu durumda aydın burjuvalar giderek önceki güvenli maddi ve toplumsal durumlarını kaybetmeye başlar. Küçük ve orta burjuva ile aydın sınıf erkeği, evliliği sürekli erteler ya da evlilikten vazgeçer. Bu arada evlenmemiş kadınların da artan sayısı burjuvazide aile yaşamını iyiden iyiye tehlikeye sokar. Bu sınıfın kadını ya da genç kızları, Zetkin'in görüşüne göre, kendi yaşamlarını kurabilmek için hayata atılırlar. Tabii ki tek amaçları ekmek parası değildir, yaşamdan bir mutluluk ve doyum beklerler. Küçük ve orta burjuva ve aydın burjuva kadının sorunu, bu yaşama itilen bir grup olarak, iş hayatında kendi sınıfının erkekleriyle ekonomik eşitlik talebinde belirler. Bu sınıf kadını, eğitimde de eşit koşulların tanınması ve erkeklerle meslek hayatına atılarak mesleğini sürdürme şansının verilmesi için savaşmak zorundadır. Bütün bunlar, kapitalizmin her alanda serbest rekabeti artırma amacına hizmet etmekten başka hiçbir sonuç vermez. Bu kez serbest rekabet alanı kadın ile erkek arasındadır. Zetkin'e göre, erkeğin direnişinde liberal meslek alanındaki bu rekabet korkusu gizlidir. Ve sonuçta rekabet, kadının tam olarak ekonomik ve toplumsal katılımına engel olan herşeyi aşmak amacıyla örgütlenip politik haklarını aramasıyla sonuçlanır.

Burjuva kadın hareketlerinden söz ederken, Zetkin orta ve küçük burjuva ile burjuva aydınının örgütlenmiş gruplarını kasteder. Egemen sınıf kadını gibi, bu sınıf kadını da kendi sınıfındaki erkekle eşit olamamanın sorununu yaşar. Egemen sınıfta konu mülkiyet sahipliğindeki eşitsizliktir, diğerinde kazanç eşitsizliğidir. Her iki durumda da burjuva toplumunun eşitlik vaadi ile, bu eşitliğin günlük yaşama geçme-yişi yüzünden bir uçurum söz konusudur. Bu olgular her ne kadar ekonomik nedenlere bağlıysa da, Zetkin burjuva kadın hareketinin salt ekonomik olmadığını ortaya koyar. 'Çok daha derin bir kültür ve ahlak yönü' olan bu hareketi içinde burjuva kadınının yalnızca kendi ekmeğini kazanmakla yetinmediğini, kişiliğini ve kendini yetiştirerek düzeyli, kültürlü bir yaşam amaçladığını belirtir. Ve Zetkin, burjuva kadının 'hakçı'larının hakları için savaşmasının tamamıyla hakkı olduğunu da vurgulamıştır.⁴

4. 'Kadın hakçılar' deyişi İngilizce'de olduğu kadar Almanca'da da çok garip bir deyiştir ve sosyalist harekette bir tartışma konusu olmuştur. Bkz. Draper ve Lipow, "Marxist Women" sayfa 180.

Proleter kadınının sorunu ise daha başka bir biçim içerir. Çalışan sınıf kadını, kapitalizmin ekonomik yaşamına girmek için bir kavga vermek zorunda değildir. Zaten ekonomik yaşamın içinde olan proleter kadın için, kapitalist düzenin kullanımına ve sömürüsüne ve mümkün olan en ucuz emek gücü arayışına alet olmaktan dolayı bir kadın sorunu söz konusudur. Zetkin öte yandan işçi sınıfı kadınının, hem erkekle eşit olmak hem de ekonomik bağımsızlığını yaşayabilmek gibi bir şansı olduğunu söyler ama bunların bedelini, hem evde hem evin dışında çalışma sorumluluğu altında ezilerek, fazlasıyla pahalıya ödemektedir. Proleter kadın ne bir eş, ne bir kadın, ne de bir insan olarak, tam bir hayat yaşayamamaktadır. Bir eş ve anne olarak yalnızca kapitalist üretimin kırıntılarını karşılık olarak alır. Kapitalizm onu, kendi sınıfının erkeğiyle eşitlik kavgasından kurtarmıştır ama işçi sınıfı kadınının başka talepleri vardır. Bunlardan en acili proleter kadının sömürülmesine karşı önlemlerdir. Ayrıca, anne ve eş olarak haklarının sağlanmasıdır. Son amaç ise, erkekle serbest rekabet için mücadele değil, proleter sınıfın politik iktidarını sağlamaktır. Öyle ki, proleter kadın, kendi sınıfının erkeğiyle omuz omuza, onunla rekabete girmeden savaşmalıdır. Dolayısıyla proleter kadının temel sorunu kapitalizm olmalıdır. Zetkin, proleter kadının, aynı zamanda da, burjuva kadın hareketinin taleplerini desteklediğini belirtir. Ancak, bunların gerçekleşmesini kendi nihai amacına bir araç, işçi sınıfı erkeğinin yanında ve aynı şekilde silahlanmış olarak savaşabilmesi için ortam hazırlayacak bir adım kabul eder.

Zetkin'in bu üç kadın sorunuyla ilgili analizi, kapitalist toplumun gerçeklerinden uzaklaşmaktadır. Bir bakıma Zetkin'in 1896 konuşmasında, teorik tartışmayı deneysel tanımlardan ayırtedemeyişi bu yanlışlığa yol açmıştır. Ancak, bu, o dönemin çoğu sosyalist yazarının sorunuydu. Dolayısıyla Zetkin'in kadın sorununa yaklaşımı teorik temellerine rağmen zayıf işlenmiş olup daha çok deneysel bir yaklaşımdır, ama ciddi politik noktalara değinmiştir.

Herşeyden önce Marx ve Engels ile diğer çağdaş düşünürler gibi, ev işini aile içi bir sorun olarak ele alır. Zetkin üç ayrı sınıf kadınının sorununu incelerken ev işinde cinsiyet ayırımından kaynaklanan çelişiklere hiç değinmemiştir. Dolayısıyla bu üç ayrımı yapmaktaki gerekçesini, sınıfsal olarak açıklayamamıştır. Zetkin'in deneysel yaklaşımına gelince; egemen sınıf kadınının ev işlerindeki yüküyle, çalışan sınıf kadınının yükü kıyaslanamayacak kadar farklıdır. Teorik olarak aynı konuya baktığımızda da, bu fark çok belirgindir çünkü kapitalist üre-

tim için gerekli olan işçi sınıfının yeniden üretimine katkısı olan tek grup, ev emeğinin karşılığını almayan işçi sınıfı kadınıdır.

İkinci olarak Zetkin'in işçi sınıfı kadını için çizdiği tablo bir kari-katürdür. Ücrete komuta etmek her ne kadar bağımsızlık içerse de işçi sınıfı kadınının "ekonomik bağımsızlığını kazanmış" olduğu iddiası, hiçbir şekilde gerçeğe yakın değildir. 1896 yılında kadın işçiler, işyerlerinde erkek işçilerle eşit haklara sahip olamamanın sıkıntısını fazlasıyla yaşıyordu: ücretler, çalışma koşulları, işe alınma şansları, yükselme şansları hiçbir zaman erkek işçilerle aynı değildi. Bunun dışında kadın toplumsal olarak ve işçi ailesi yapısı içinde, ayrıca, eziliyordu. Zetkin konuşmasında bu olguların etkilerinden söz ederken kadın adına değil, işçi sınıfı hareketi adına zararlı yönlerine değinmiştir. Teorik olarak bu gerçekleri işleyememiş olmasından dolayı Zetkin'in yaptığı tahlil yer yer zayıf kalır. Ama Zetkin'in bir başarısı kadının eşitlik kav-gasıyla kapitalizme karşı savaşı arasındaki çizgiyi çok iyi belirlemiş olmasıdır. Öte yandan ikinci yanlışı; proleter kadını ele alırken, yalnızca çalışan kesimden yola çıkmasıdır. Genç kızlar, çocuklar, eşler, hasta ya da yaşlılar gibi çalışmayan kesim bu durumda hem deneysel açıdan hem de dolayısıyla politik açıdan 'görünmeyen' bir kesim olarak kenarda kalmıştır. Bugün hâlâ sosyalizmin sorunları halinde sürüp giden bu belirsizlik, karşılıksız emeğin teorik olarak belirlenememiş olmasından kaynaklanır.

Son olarak Zetkin, kadın sorununu yalnızca kapitalist üretim ilişkileriyle ortaya çıkan sınıflarda görme yanılışına düşmüştür. Köylülerin Avrupa'daki ezilmiş kitleler arasında çoğunluğu oluşturduğu dönemde, Zetkin, diğer pek çok sosyalist gibi, bu kesimdeki 'doğal ekonomi'yi örnek gösteriyordu. Kapitalist dönemde de bu kitle aynı çoğunluğu oluştururken, doğal ekonomi sistemi her ne kadar kapitalizm nedeniyle sarsılmış da olsa, yine bu sistemi simgeleyen kitle olarak görülüyordu. İkinci Enternasyonal'in partileri genelde bu kalabalık kitlenin teorik ve stratejik sorunlarıyla uğraşmamışlardır, çünkü endüstriyle bir arada büyüyen bir proleter kitlenin meselelerine eğilmişlerdi. Zetkin de, aynı hataya düştü. Konuşmasında da belirttiği gibi, "Köylü kadın üretken işiyle yaşamına anlam veren bir doyuma ulaşır..." diyen Zetkin şöyle devam eder: "Sosyal haklarının olmamasının bilincinde değildir ve bu nedenle köylü kesiminde bir kadın sorunu görülmez." Oysa, geçmişte olsun günümüzde olsun, köylü yaşamı için, bu, hiçbir dönemde gerçek değildir. 19. yüzyıl sonlarında köylü yaşamındaki kadın sorunu sosyalist hareket içinde incelenmesi gereken bir sorun halin-

de kendini göstermiştir. Köylü kesimi, devrimci bakışın dışında bırakılacak bir sorun değildir.

Zetkin kadın sorunuyla ilgili olarak kendince teorik düzeyde bir açıklama yaptıktan sonra, konuşmasının geri kalan kısmında; 1896 yılında Almanya'daki kadın hareketlerinin durumunu ve partinin üstlenmesi gereken görevleri anlatmıştır. Uzun dönemde, burjuva kadının amacı -yani kendi sınıfının erkeği ile eşitlik talebi- kapitalist gücü tehdit edecek düzeyde değildir. Burjuva toplum, burjuva kadın hareketiyle talep edilen haklara karşı değildir. Ancak Almanya'nın ön yargılı ve ileriye göremeyen burjuvazisi her türlü reformdan ürker. Bu kesim, reformların gerçekleşmesi halinde dahi hiçbir şeyin değişmeyeceğini anlayamadığı için korku içindedir. 'Proleter kadını, proleter kampına; burjuva kadını, burjuva kampına gidecek,' korkusunu yaşar. Zetkin burjuva kadın hareketindeki sosyalist eğilimlerin, ancak, burjuva kadınlarının gerçekten kendilerini ezilmiş bir kesim olarak görmesi halinde gelişeceği konusunda dikkatlidir. Bu durumda, sosyalist kadın hareketinin güçlendirilmesi, Alman Sosyal Demokrat partisine düşmektedir.

Zetkin, kadınlar arasında sosyalist hareketin yayılması için bazı öneriler getirmiştir. Partinin başlıca görevi, çalışan sınıf kadınında bir sınıf bilinci yaratmak ve sınıf mücadelesine katılımını sağlamaktır. Buna göre Zetkin, "özel bir kadın hareketinin değil, kadınlar arasında bir sosyalist hareketin ajitasyonunu" ele alarak 'şu an için kadının ufak tefek çıkarlarını değil, kadın işçilerin sendikalaştırılmasını' vurgular. Ancak bunun önemi kadar güçlüğünden de söz eder. Zetkin, kadınların özgün özellikleri ile genel olarak toplumsal ayırımının sosyalizme dönük çabalarında başarılı olmalarını engellediğini de vurgulamıştır. Kadınlar kısıtlayıcı ve soyutlayıcı koşullar altındadır. Genç kadınlar için ücretli iş, evliliğe kadar geçici bir işdir. Evli kadınlar ise, vardiye- li çalışma saatlerine bağlanmanın sıkıntısını çekerler. Almanya'da kadının politik faaliyetlerine izin vermeyen yasalar vardır ve kadın erkekle birlikte örgütlenemez. Zetkin bunlara değinerek, kadının sosyalist faaliyetlerini yürütebilmesi için özel çalışma düzenleri geliştirilmesinin gereğini vurgulamıştır. Örneğin partinin görevlendireceği kişiler tarafından, çalışan kadının sendikalara ve sosyalist eylemlere katılması için teşvik edilmesini desteklemiştir. Bu fikir 1894 kongresinde ortaya atılmıştır ve Zetkin partinin bu kararı izlemesini ister. Sistemli bir uygulamayla ve büyük çapta geliştirildiği takdirde, bu örgütlenme çabası ile pek çok çalışan kadının sosyalist eyleme katılımı

sağlanabilir.

En azından, evdeki yükümlülükleri yüzünden kadınlar toplantılara bile gelemediği için, Zetkin basılı malzemelerin önemini vurgular. Partinin günlük gazetesinin, kadın okurlarını etkileyecek politik makalelere yer vermeyişini eleştirir. Partinin sistemli olarak basılı malzeme dağıtması için ısrar eden Zetkin şöyle devam eder: "Tüm sosyalizmi bir kağıt parçasının tek yüzüne sığdıran bildik yayınlar değil, ya da çok bilinen günlük bir sorunu tek bir açıdan ele alan, yayınlar değil..." Zetkin, bu yayınların çok iyi kağıda basılmış ve büyük puntolarla kadını etkileyecek bir biçimde yazılmasını da önerir. Zetkin, Amerika ve İngiltere'de dağıtılan yayınların kadınlar için iyi ajitasyon malzemeleri olduğunu söyler.⁵

Zetkin'in bu konuşmalarının ardında, partinin kadınlar arasındaki faaliyetlerini eleştirmekten öte bir nokta gizlidir. Zetkin genelde sosyalist ajitasyon ve propandanın yetersizliği suçlamasıyla, partinin bürokratik ve pasif yaklaşımını eleştirmektedir. Zetkin, reformculardan farklı olarak, partinin, sınıf mücadelesini çıkış noktası kabul etmesi gerektiği üzerinde durmuştur ve, "Esas olan budur." demiştir. Partinin kadınları birer politik kişilik olarak görmesinin de önemini vurgulamıştır. Kısacası, 'işçi kadının tam özgürlüğe kavuşması ne kadar gerekli ise, tüm kadınların fiilen eyleme katılması da sosyalist devrim için o denli gereklidir' demiştir. Kadının çalışması zor, yorucu ve özveri gerektirir, ama bütün bunların karşılığı verilecektir ve verilmelidir. Proleter sınıfın bağımsızlığı meslek, ırk ve ulus gözetmeksizin bir savaşı gerektiriyorsa, aynı şekilde, cinsiyetin de gözetilmemesi halinde bu savaş sonuca ulaşabilir. Sosyalist görüş ve inancın zaferi ve bir sosyalist toplumun kurulması için, büyük bir kitle oluşturan proleter kadının bu savaşa katılmasının şart olduğunu söyleyen Zetkin, bunun en önemli ön koşullardan biri olduğu üzerinde durmuştur.

Zetkin'in 1896 konuşması, sosyalistlerin kadın sorununu daha iyi anlayıp kavramalarına, teorik olduğu kadar, politik açıdan da katkılarda bulunmuştur. Zetkin'in konuşmasında önemli bir nokta; 19. yüzyıl sosyalistler için kadın sorununun özünü oluşturan sevgi, cinsellik, insan ilişkileri ve insanca duygular gibi konulara çok az yer vermiş olmasıdır. Zetkin, sosyalist eylemin karşısına çıkan teorik sorunlar ve pratikte eylemcileri bekleyen görevler üzerinde durmuştur. Yalnızca,

5. Bu tavsiyeler için Bkz. Zetkin, "Nur mit der proletarischen Frau" sayfa 109; Draper ve Lipow tarafından yapılan çeviride detaylar atlanmıştır. "Marxist Woman."

yer yer işçi sınıfı kadınıyla ilgili yorumları, bu ciddi yaklaşımın dışına çıktığı, onu sosyalizm savaşı veren proleter erkeğin kadınları ve anneleri şeklinde idealize ettiğine rastlanır. Zetkin'in geleceğin sosyalist toplumunu canlandırışında aileyi soyutlanmış bir birim olarak tanımlayışı, Bebel'i anımsatır. "Aile ekonomik bir birim olmaktan çıktığı zaman kadınlar erkeğin yanında eşit haklarla, üretimde eşit rollerle yer alacak ve kişiliklerini geliştirme şansına sahip olabileceklerdir. Aynı zamanda da birer eş ve anne olarak en mükemmel şekilde işlevlerini sürdürebileceklerdir." Zetkin'in buna benzer ifadeleri, teorik olarak bakıldığında, konuşmasının özünden uzaklaşmaktadır. Politik açıdan ise, sosyalist geleneğin belirsiz tanımlamalarını andıran bu sözleriyle parti delegelerini etkilemeyi amaçlamıştır.

Zetkin'in konuşmasının büyük bir kısmında devrimci strateji için teorik bir temel oluşturma çabası dikkati çeker. Kadın sorununun sınıf toplumundaki teorik karakterini, Zetkin kendisinden önce hiçbir sosyalist düşünürün yaklaşmadığı bir biçimde ele almıştır. Kadın sorununun değişik üretim ilişkileri ve bu ilişkiler içindeki değişik sınıflarda kendi özgün biçimleriyle inceleyişi, bazı eksik ve zayıf yanlarına rağmen, çok önemlidir. Burada Zetkin'in zayıf yanlarını, bütünüyle sosyalist hareket içinde görmek mümkündür. O dönemde bu yetersizlikler yeni bir dizi teorik görev sıralamasını gerektiriyordu. Öte yandan, Zetkin bu tahlilini Marx'ın toplumsal çoğalma teorisi çerçevesi içinde yaptığı halde, Engels ve hatta Bebel'in bile düştüğü teorik yanlışlara düşmemiştir. Zetkin böylece, reformcuların kendi yetersizlikleri içinde, Marksist teoriyi yeniden düzeltme çabalarının imkansızlığını vurgulayarak, bir kez daha karşılarında olduğunu göstermiştir. Sosyalist akım içinde giderek yayılan reformculuğa karşı çıkmakta ısrarlı tutumunu sürdüren Zetkin'in bu konuşmasındaki stratejisi, kadının sosyalist eyleme katılımını engelleyen setleri de aşmıştır. Zetkin öncelikle, İkinci Enternasyonal'in kadın sorununu genel toplumsal sorunla özdeşleştirmesini sorgulamıştır. Her ne kadar bu iki olgu arasındaki ilişkiyi yeterince belirleyememişe de, Zetkin, pratikteki problemlerin görülmesinde uyarıcı olmuştur. Ayrıca, kadının sosyalist eylemlere aktif katılımını, devrim için gerekli gördüğünden, bu konunun ileri tarihlere atılmasını şiddetle reddetmiştir. Ne var ki, daha sonraki yıllarda, Zetkin, İkinci Enternasyonal'in bu konuda sağlam bir teorik ya da örgütsel temel sağlayamadığını görmüştür. Reformculuğa saplanmış, kadının kurtuluşu sorununa karşı önyargılarından kurtulamamış olduklarından sosyalist hareketin meselelerine teorik bir açıklık getiremedik-

leri gibi pratikte de eylemin yürütülmesinde yol katedememişlerdir. Bu aşamada Zetkin, "Katedilen yol, yine kadının kendi kendine yapabildikleridir," demiştir.⁶

1914 yılında 1. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle sosyalist akım içinde, reformculuk ile devrimcilik ayrımı gerginleşti. İkinci Enternasyonal'deki partilerin çoğu, savaşta kendi burjuva sınıflarının yanında yer alıyordu. Çalışan sınıfın, uluslararası amaçlarının ise giderek kaybolduğu görülüyordu, çünkü bu gruplarda da yurtseverlik duyguları ağır basmaya başlamıştı. Bu arada reformculuğa karşı savaşın kaybedildiğini farketmeye başlayan tek tek sol kanat gruplar yeni gruplaşmalara gidiyordu. Savaşa karşı pasif kalan bu gruplarda, daha militan bir bakış açısıyla, savaşın devrimci bir hareket için fırsat olduğunu düşünenler vardı. Düşmanlıklar sürüp giderken, başlangıçtaki yurtseverliğin yerini genel bir tatminsizlik almış ve çoğunluk savaşın sona erdirilmesinden yana olmaya başlamıştı. Pasifistler ve buna oranla azınlığı oluşturan devrimciler, hemen hemen her sosyalist parti içinde güçlenerek, uçlar oluşturunuyordu. 1917 yılında Rusya'da Bolşevikler başa geçtiğinde, savaşa karşı çıkanlar haklı duruma geldiler.

Bolşevik devrimi yalnızca Rusya'yı değil, tümüyle uluslararası sosyalist hareketi etkileyerek değiştirdi. İlk kez devrimciler savaş verip kazanmış ve komünist bir topluma geçiş fırsatını yakalamışlardı. Ve bu çaba, tüm dünyadaki sosyalistler tarafından izleniyordu. İktidarı ele geçirmek ilk adımdı. Bundan sonra yeni toplumun sorunları başgöstercekti. Tüm kapitalist güçler, ülke dışında devrimcilerin başarısını engellemek için, askeri müdahale de dahil olmak üzere, her yolu deniyorlardı. İşte ise, bir sosyalist toplum yaratmanın güçlükleri hemen kendini göstermişti. Uluslararası çapta sosyalist hareket için sorun addedilen herşey, bir anda, hem teoride hem de pratikte kesin çözüm isteyen acil ve somut sorunlar halinde karşılarına çıkmıştı. Bunların arasında kadının bağımlılığı, Rus devriminin kendine özgü durumundan dolayı, en baskın sorun haline gelmişti. Bir kere Rusya nüfusunun çoğunluğunu köylüler oluşturunuyordu. Ve bu kesimin hemen hemen yarısı; köy hayatının yükünü taşıyan, tarlalarda çalışan ve evde her işi üstlenen ve derebeylik geleneğinde, erkeğin egemenliği altında kötü muamele görerek ezilen kadınlardı. Ücretli işçi kadın kesimi ise, Rus-

6. Clara Zetkin, "Surrender of the Second International in the Emancipation of Women" sayfa 373,375,376. New York'lu Charlotte Todes Stern'e, bu makaleye dikkatimi çektiği için teşekkür etmek isterim.

ya'nın çok küçük endüstrisi içinde giderek büyüyen bir grup oluşturuyordu. Yeni oluşan bu grup, savaş sırasında iş gücünün yüzde 40'ı kadardı. Ve son olarak, Rusya'daki radikal hareketler geleneksel olarak pek çok kadın eylemciyi bünyesine çekmiş, kadınlar Bolşevik Partisi dahil sayısız birimde lider konumlara gelmişti. Kısacası en başından beri kadın sorunu Rusya'da sosyalizmin geleceği açısından hayati mesele olmuştur.

Sovyetler'de kadının durumunun, başlangıçtan bu yana bir tahlili gerekir. Çoğu veriler kadının özgürlüğünü engelleyen umutsuz bir tablo çizer. Rusya'da maddi kaynakların kıtlığı, oportünist politik öncelikler ideolojik gerilikler, teorik ilginin geriliği ve pek çok engelin yanı sıra; kadın sorununun tarihçesini Rus devriminin gelişimi içinde ya da uluslararası sosyalist ve komünist hareketler içinde bir yere yerleştirmek güçtür.⁷ Sovyet Rusya'da kadın sorununa temel oluşturacak teorik bir çerçevenin problemleri açıkça ortaya konmuştur. Bunlar ilk kez, Bolşevik parti lideri ve sosyalist yazarlardan V.I. Lenin tarafından belirlenmişti. Lenin'in kadın sorununa dönük çalışmaları çok azdır ve bunların Bolşevik parti içinde ne denli ele alındığı, ya da uygulandığı bilinmemektedir. Ama kadının ezilmişliği konusunda Lenin teorisi en canalcı yerinden yakalamıştır.

Lenin de Zetkin gibi, reformculuğa karşı mücadelede sol kanatta yer almıştır. Ancak Rusya'da bu mücadele, kendi koşullarında, güçlü Alman partisi içindeki savaştan çok farklı olarak gelişmiştir. Çarlık döneminde Marksizm, geri kalmış bir ülkenin yasakları arasında etkin olamamıştır. Bu toplumda ne bir sendika ne de bir sosyalist parti oluşmuştur. 19. yüzyıl sonunda Rus sosyalistleri, artık Marksizm'i kendi ülkelerine uyarlama çabasıındaydı. Bu bir uyarlama gerektiriyordu çünkü kendi ülkeleri, Batı Avrupa'daki ve Kuzey Amerika'nın sanayileşmiş ülkelerinden oldukça farklı bir yerdeydi. Rus sosyalistleri arasında revizyonizme karşı muhalefet Marx'ı anlama ve savunma çabasında biçimlenmiştir.

Rusya'da Marksist hareketin gelişmesini engelleyen iki ayrı görüş vardı. Birincisi; Rus popülistleri olan narodniklerin köylülerin devri-

7. Rusya'da kadın üzerine önemli son çalışmalar: Anne Bobroff, "The Bolsheviks and Working Women, 1905-1920"; Barbara Evans Clements, "Working-Class and Peasant Women in the Russian Revolution, 1917-1923"; Rose Glickman, "The Russian Factory Woman, 1880-1914"; Carol Eubanks Hayden, "The Zhenotdel and the Bolshevik Party"; Alena Heitlinger, "Women and State Socialism"; Gail Warshofsky Lapidus, "Sexual Equality in Soviet Policy"; Gregory Massell, "The Surrogate Proletariat"; Richard Stites, "The Women's Liberation Movement in Russia".

min belkemiği olduğu yolundaki görüşüydü. Geleceğin komünist toplumunun tohumlarını atan bu sınıftı. Buna göre, devrim, endüstrileşme aşaması yaşanmaksızın gerçekleşecekti. İkincisi, Marksist sansürden geçebilecek yazılar yazdıkları için "Yasal Marksistler" diye adlandırılan, kapitalizmin ilerici karakterini kabul ettiği için Marksizme sarılanların görüşüydü. Onlar önce kapitalist bir dönemin gereğine inanıyorlardı. Bu grubun çoğunluğu, devrim hevesinden zamanla vazgeçip liberal burjuvalar olarak tutum değiştirdiler.

Lenin'in ilk yazılarındaki esas tema, Marksizm'i bu iki görüşe karşı savunmaktı. Bir yandan, sanayileşme sürecinin yaşanamayacağı görüşünü savunanlara karşı, diğer yandan yasal Marksistler'in yanlışlarına karşı çıkarken, Lenin Rusya'da kapitalizmin gelişmesi ve sosyalist bir devrim olasılığı üzerine, geniş kapsamlı yorumlar geliştirdi. Yüzyılın sonunda, Rus Marksistleri Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ni kurduklarında, Lenin polemiklerinde burjuva liberalizmini de hedef almaya başlamıştı.

Lenin kadın sorununa 1894'te ilk kez Marksist teoriyi karikatürize eden narodnik yazar N.Mikhailovsky'yi eleştirdiği yazısında değinir. Kadın sorunu Lenin'de ortaya çıkmıştır zira, Mikhailovsky Engels'le alay etmiştir. "Köken" in girişinde Engels, insanın kendi kendini yaratmasından söz eder. Mikhailovsky bunu "ekonomik materyalizm" olarak yorumlar. Lenin ise, insanın kendi türünü yaratmasının ekonomik bir faktör olmadığını vurgulayarak, alaylı bir biçimde, Marx ya da Engels'in 'ekonomik materyalizme' nerede saplanmış olduğu sorar. Lenin, Marx ile Engels'in yalnızca 'materyalizm' görüşünden söz ettiklerini ve temel olarak toplumsal ilişkileri materyalist ve ideolojik olmak üzere ikiye ayırdıklarını söyler. Ve aynı alaylı tavrıyla, Mikhailovsky'in, insanın çoğalmasının ideolojik ilişkiler olduğunu mu zannettiği sorusunu sorar. Lenin'in Engels'i savunması, her ne kadar teorik açıdan tartışma götürürse de, çok önemlidir. Marksizmin ekonomik gereklik olmadığını vurgulayarak, tüm sosyal ilişkilerde; kadın, aile ve cinsellik de dahil olmak üzere maddesel bir öz kabul eder.⁸ Lenin'in daha çok Marx'a dayandırdığı bu görüş, kadının bağımlılığına yaklaşımında temel olmuştur.

Sonuçta Rusya'da kapitalizm gelişti ve tamamen ataerkil bir feodal kültür üzerine oturtuldu. Lenin 1899 yılında yayınlanan *"The Develop-*

8. V.I.Lenin, "Collected Works" 1:148-152. Önsözün analizi için Bkz. Engels'in "Origin" adlı eseri, 6. bölüm.

ment of Capitalism in Russia" (Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi) adlı kitabında, kapitalist toplum ilişkilerinin köylü sınıfı üzerinde etkilerini incelemiştir. Kapitalizmin tamamıyla sosyalizasyon düzeyindeki iş sistemi, atarekil kavramına ya da kişisel bağımlılıklara yer vermeyen bir düzendir. Lenin bu açıdan, kadınların ve gençlerin üretime çekilmesini bir gelişme olarak yorumlar. Ancak kapitalist düzen altında kadının çalışma koşullarının çok ezici olduğunu kabul eder. Fakat yine de Lenin'e göre ev döngüsünden hiçbir zaman kurtulamamış kadınların bu baskıdan kurtulması ve doğrudan doğruya üretime katılımlarıyla bağımsızlıklarının artması gibi ileri adımlar, kapitalizm öncesi dönemle kıyaslanamaz. Lenin, kadınların ve gençlerin sanayide çalışmalarını engelleyen ve buna fırsat tanımayan ataerkil yaşamı sürdürmek eğilimini fazlaca ütöpik ve tepkisel bulur.⁹ Bu deyişleriyle Lenin, Rusya'da kadınların ve gençlerin hatta çocukların emek gücüne katılımını tahlil etmek için Marksist teoriyi kullanmıştı. Rusya adına bir gerçeği yansıtan bu yaklaşımı, o gün için Marx ve Engels'te az rastlanır bir geri dönüş olarak yorumlanmıştır.

Bu ilk yıllarda Lenin, aynı zamanda, kadının kadın olarak ezilmişliğindeki pek çok özgün soruna da eğilmiştir. Lenin fahişeliği lanetlemiş bir kişidir. Doğum kontrolünün sınıfsal karakterini ele almış, küçük burjuva liberalleri ile bilinçli işçilerin psikolojisindeki farklılığı incelemiştir. Aynı zamanda kürtajı ve kısırlaştırmayı kısıtlayan yasaların kaldırılmasının, sosyalistler açısından önemini vurgulamıştır. Tıbbın özgürlüğü ve ister kadın olsun ister erkek, vatandaşların demokratik haklarının korunması bir şeydir yeni bir Maltüs'cü ise bir başka şeydir. Ve Lenin sürekli olarak köylü yaşamındaki 'yüzyıllık ataerkil anlayış' etkisinde kadının hor görülüşüne karşı çıkmıştır.¹⁰

Daha sonraki yıllarda Lenin, cinsel baskılarla sınıf sorunları arasındaki ilişkiye eğilmiştir. Kadın erkek eşitliğini geleneksel sosyalist tutum içinde her zaman destekleyen Lenin, artık böyle bir eşitliğin kökenini araştırmak durumundaydı. Bu mesele başlangıçta ulusal sorun tartışmaları kapsamında ele alınıyordu. Yirminci yüzyılda, ulusal duy-

9. V.I.Lenin, "The Development of Capitalism in Russia" sayfa 552.

10. V.I.Lenin, "The Emancipation of Women" sayfa 30 ve aynı zamanda "Development of Capitalism" sayfa 546. Kürtajla ilgili olarak Bkz. "Emancipation of Women" sayfa 28-29. Köylü sınıf ile ilgili Bkz. bu kitap ve Lenin'in "Karl Marx" adlı makalesinde. "Socialism" başlıklı bölüm." Collected Works", 21:71-74. Fahişelik üzerine Bkz. Lenin, "Emancipation of Women" sayfa 26,31-32. 1913 yılında çok sayıda çıkan makaleler Rusya'da 1912-14 yılları arasında sosyalist kadın hareketlerinin canlanışına ve 1913 yılında ilk kez Rusya'da Kadın Günü'nün kutlanışına bağlı olmuştur. Bkz. Stites, "Women's Liberation".

gular ve siyasi çatışmalar yoğunluk kazanırken, sosyalistler arasında da ulusların eşitliği ve ulusal azınlıkların eşit hakları üzerine hararetili tartışmalar sürüyordu. Bu gelişmelerin kökeninde, ezilen ve ezen uluslar tablosunu yaratan emperyalizm yatıyordu. Lenin'in burjuva toplumdaki eşitliği incelemesi de, emperyalizmin zorlamasıyla olmuştur. Ve devrimci hareket içinde demokratik haklar mücadelesini, kapitalizmi devirmek için bir yol olarak düşünmüştür.

Lenin'e göre demokratik hakların tuhaf karakteri, kapitalist düzende politik olguların ekonomik olgulara kıyasla belli bir özerklik taşımasından kaynaklanır. Pek çok ekonomik bozukluk kapitalizmden kaynaklanır ve kapitalizmden kurtulmadan bu sorunlardan kurtulmak mümkün değildir. Bunun tersine, demokrasiden uzaklaşmak politik bozukluklara yol açar ve bunlar ilkesel olarak kapitalist toplum çerçevesinde çözülür. Lenin, Rosa Luxemburg'un ulusal soruna ilişkin bir tartışmada ulusal özerklikten söz ederken verdiği boşanma örneğini ele alır. Lenin, kapitalist düzende boşanmayı özgür kılan yasalar çıkarılabileceğini öne sürer. Ama kapitalist düzende boşanma özgürlüğünün gerçekleşemeyeceğini, çünkü ezilmiş sınıfın ekonomik olarak bağımlı bırakıldığını söyler ve, "Kapitalizmde ne denli demokrasi var denirse densin, kadın 'domestik bir köle'dir ve yatak odası, çocuk odası ya da mutfakta hapsedilmiş kalacaktır," der. Boşanma hakkı, diğer tüm demokratik haklar gibi şarta bağlı, kısıtlı, resmi ve özgürce gerçekleşmesi oldukça zor bir gelişimdir. Kısacası, kapitalizm bu resmi eşitlik ya da özgürlüğü ekonomik özgürlükle ya da eşitlikle ve dolayısıyla sosyal eşitlikle birleştirir.¹¹

Kapitalist toplumda eşitliğin gerçekleştirilmesi bu denli zor ise, sosyalistler ne diye demokratik hakları savunmak ve genişletmek için bir savaşı göze alsın? Burjuva dünyasının boş bir savaşı için ne diye savaş versin? Ama, öncelikle, her savaşın sonundaki zafer kendi içinde bir gelişme kaydedildiğinin işaretidir. Ne kadar kısıtlı olursa olsun, tüm toplum için daha iyi yaşama koşulları sağlayacağı kesindir. Ve ikinci olarak demokratik haklar için savaşmak, herkesin düşmanını ayırdetme yeteneğini geliştirir. Lenin'in kendi ifadesi şöyledir:

Marksistler, demokrasinin sınıf sömürsünü ortadan kaldırmayacağını bilir. Yalnızca sınıf kavgasını daha çok belirginleştirir ve bizim de ihtiyacımız olan budur. Boşanma özgürlüğüne ne denli yaklaşırsa, kadın bir 'domestik köle' olmasının nedenini

11. Lenin, "Emancipation of Women" sayfa 42-44, 80.

o denli kapitalizme bağlayacaktır. Bunu demokratik hakların eksikliğiyle bağdaştırmayacaktır. Hükümet daha demokratik bir sisteme doğru gittikçe, işçi de kötülüklerin kaynağının kapitalizmden geldiğini görecektir -demokratik hakların eksikliğinden değil. Daha çok ulusal eşitliklerin belirlenmesiyle (ki bunun için ulusların ayrılması şarttır), ezilen ulusların işçileri bu baskının nedeninin kapitalizm olduğunu görecektir- haklarının eksikliği değil... vs.¹²

Bu anlamda demokratik haklar için yürütülecek savaş, sınıf mücadelesi yürütecek en iyi ortamı kurmak ve korumak için bir araçtır.

Lenin'in demokratik haklar üzerindeki incelemeleri, eşitliğin kökenini incelemeye çalışan sosyalistlerin çalışmalarını çok geride bırakmıştır. Lenin, kapitalist düzendeki cinsiyet, sınıf ve ulusal baskı arasındaki esrarengiz ilişkiye teorik açıdan ciddi bir açı getirmiştir. Pratikte ise; ulusal azınlıklar, ezilen uluslar ve kadın açısından devrimci bir stratejinin gelişmesinde çok önemli katkıları olmuştur. Burada sosyalist akımı çifte tehlike bekliyordu. Çünkü bir grup bu ezilmiş grupların hayati önem taşıdığını kabul etmiyor, pratikte ve teoride ciddiye almıyordu. Diğer yandan pek çok gelişkin reformist bakış pratikte, liberal feminizm ve burjuva milliyetçiliğinden eğilimler geliştürüyordu. Oysa demokratik hakların önemini ve anlamını kavrayan bir sosyalist hareket, bu iki yanlışa da düşmeden, ulusal baskı ve kadının ezilmişliği sorununu çözme şansına sahipti.

Rusya'da 1917 yılında burjuva devletin sosyalist devrimle devrilmesiyle, tam politik eşitlik acilen gündeme geldi. Yeni Sovyet hükümeti de, kadına pek çok alanda resmi eşitlikler tanıyan yasalarla işe koyuldu. Ama resmi olarak tanınan eşitlikler, sosyalizme geçişte bile gerçek toplumsal eşitlikler sağlanmadığı için, yalnızca yasalar getirmek yeterli olmuyordu. Lenin'in deyişiyle de bu doğrulanıyordu: "Eski burjuva yasalarının ve kurumlarının dibini kazdıkça kazıyoruz ve sonuç olarak yalnızca toprağı düzleyebildik. Henüz bir şey inşa edebilmiş değiliz." Lenin kadın sorunu açısından en büyük engel olarak, bedelsiz ev işi sorunu üzerinde durmuştur. 1919'daki bir yazısında şöyle der: "Kadının kurtuluşu için çıkarılan tüm yasalara rağmen, kadın hâlâ bir ev kölesi olarak kalmıştır çünkü bitmek tükenmek bilmeyen ev işi onu yıkıyor, boğuyor, aşağılıyor ve mutfaka ya da çocuk odasına zincirliyor. Kadın emeğini barbarca verimsiz, sinir bozan, in-

sanı yıpratın ve boşu uğraşın bir yere harcıyor." 13

En başından beri Lenin, kadının erkeğe bağımlılığı, toplumsal yapı içindeki eşitsizliği ya da diğer haklarının eksikliğine ağırlık vermek-tense aile kurumu içindeki maddi ezilmişliği üzerinde durmuştur. Köylü, proleter ve zaman zaman küçük burjuva kadını eve zincirle-yen aşağılayıcı ve boş çabası içinde kısaca 'domestik köle' şeklinde ta-nımlayışı, Marksist yazında da çok vurgulanmıştır.¹⁴ Lenin köylü ya-şamını ve ataerkil ilişki geleneğini incelerken bunun devrimci müca-deledeki kritik rolünden hareket etmiştir. Hangi noktadan yola çıktığı bir yana; Lenin'in ev işi sorununa eğilişi, ona kadının ezilmişliği soru-nu ve kurtuluşu için gerekli koşulların formüle etmede o güne dek kimsenin ulaşamadığı bir açıklık getirebilmesini sağlamıştır.

Lenin kadının kapitalist düzene özgü ezilmişliğini iki nedene bağ-lar. Birincisi, tıpkı azınlık uluslar gibi, kadınlar da bir toplum kesimi olarak siyasi eşitsizlik içindedir. Ve ikincisi Lenin'in deyiimiyle 'do-mestik köleler olarak hapsedilmişlerdir.' Yani, üretici sınıfın çoğalma-sı için, ev içinde bedelsiz bir işi en ağır koşullarda yapmak zorunda bı-rakılmışlardır. Kapitalist düzende iki cinsiyetten biri, yani kadın, çifte eziyet görmektedir. Birincisi, köylü ya da işçi kadın kapital altında ezilmiştir. Ama daha önemlisi, yasa onları erkekle eşit görmediği için bazı haklarını ellerinden almıştır. Ama ikinci ve esas olan neden, kadı-nın 'eve hapsedilişidir'. Evde en yorucu, en ağır işle büyük bir yük altı-na sokulmuş ve 'domestik köle' olmaya mahkûm edilmiştir. Bu pasa-jında Lenin 'domestik köleliği' vurgulayarak 'esas' kabul etmiştir.¹⁵

Kadının kadın olarak ezilmişliği gibi mutlak kurtuluşu da katmerli bir durumdur. İlki, eşit hakların verilmesidir. Ama bu yalnızca ilk ve en kolay aşamadır çünkü "bütün haklara sahip olsa bile eve bağımlı kılınacağı için ezilmişliği sürecektir."¹⁶ Kadının geçmişten beri süre-gelen eve dönük yaşamının sona erdirilmesindeki zorluğu Lenin çok iyi anlamıştır. Kadının üretken olmasının gereğini ve emek gücüyle sosyal yaşama eşitlik esasına dayanarak katılımının önemini her ne kadar vurgulamışsa da, kadının ev işinden kurtarılmasını esas almıştır. Bunun çözümü de ev işlerinin topluma dönük hizmetlere dönüştürül-mesidir. Topluma hizmet veren yemekhaneler, çamaşırhaneler, çocuk bakımevleri v.b. gibi çözümler dışında Lenin, geçmişten bu yana kök

13. a.g.e.

14. a.g.e.

15. a.g.e.

16. a.g.e.

salmış inanış ve zihniyetin değiştirilmesi için verilecek olan ideolojik savaşın da önemini farketmiştir.¹⁷ Kadının kurtuluşu için politik ve ekonomik koşulların sağlanmasının yeterli olmayacağını görmüştür.¹⁸

Yeni Sovyet hükümeti kadın sorunuyla ilgili uygulamaları hayata geçirmek için çeşitli cephelerde uygun iş yöntemleri bulmak zorundaydı. Kadının yasal eşitliğini sağlamak için en kolay yarıydı, ama halkı gerçekten bu biçimde yaşamaya ikna etmek başka birşeydi. Lenin bu konuya 1918 yılı Kasım ayında Moskova'da yapılan çalışan kadın için Rusya çapında Kongrede değinmişti. Bu konuşmasıyla büyük sansasyon yaratan Lenin, köylü ve işçi kadınının sorunu adına Bolşevik desteğini kazandı. Yeni evlilik yasasını örnek gösteren Lenin, "Mücadelemizi çok keskin bir uçta başlatırsak halkın bölünmesine neden olabilecek bir yol tutmuş oluruz," diye uyarıda bulunmuş ve "Gücümüz ancak birlik ve bütünlük içinde olabilmemizle gizlidir," demiştir. Bu konuda günün koşulları içinde en önemli ve hassas önlemler, kadının emek gücüne katılımını sağlamak, ev işleri ve çocuk bakımı gibi yükümlülüklerini toplumsal hizmetlere dönüştürmektir. Lenin, "çalışan kadının kurtuluşu, kendileri için bir çözüm ve aynı zamanda bir sorundur, çünkü yeni kurumları geliştirecek olan kendileridir," derken partinin onlara yol göstereceğini ve yardımcı olacağını belirtmiştir. Bir yıl sonra 1919'da ise, kendi kendisine bu verdiği sözü ne kadar uyguladıklarını sorguladı. "Bir komünist için teoride, hiçbir şekilde tartışmasız kabullenilmesi gereken bu soruna, uygulamada gereken ilgiyi gösteriyor muyuz?" şeklindeki sorusuna Lenin kendisi, 'Hayır' cevabını veriyordu. Komünizmin bu yeni 'tomurcuk veren çiçeklerini yeteri kadar beslemediklerini'de açıkça söylüyordu.¹⁹

Kadının politikaya katılımı da yeni hükümet için ciddi bir konu oluşturunuyordu, çünkü kadına politikada yer vermedikçe, kitleleri cezbetmenin mümkün olamayacağına inanıyorlardı. Lenin bu konuda da uluslararası sosyalist akımın ve kendi partisinin çabalarını yetersiz görüyordu. Bu konuda iki engel vardı: Öncelikle, çoğu sosyalist burjuva feminizmini ya da revizyonistleri uyaraacağı korkusuyla, kadınlar arasında özel bir çalışmaya karşı çıkıyordu. Lenin bu tür eylemi yanlış bulduğu için, parti içindeki tartışmalarında, kadınların parti içinde ayrı örgütlenmesinin ayrılık çıkaracağını öne sürmüştü. "Kendi gruplarını-

17. Toplumsal üreyişte kadın üzerine Bkz. bu kitap.

18. a.g.e.

19. 1918 Kongresi üzerine, Bkz. Sütes, "Women's Liberation" sayfa 329-331. Bolşeviklerin karşılaştıkları engeller üzerine Bkz. Clements, "Working-Class and Peasant Women."

zın kadınlarla birlikte çalışması ve yeni örgütlenmeler için yeni biçimler bulmamız gerekiyor" şeklinde önerilerini açıklamıştı. Fakat bu engellerden daha da ciddi olanı, partide kadınlar adına onlarla birlikte çalışmak ve onları desteklemek için yeterli heyecan ve isteğin olmamasıydı. Zetkin'in kayda aldığı bir konuşmada Lenin, bu sorunla ilgili olarak erkek yoldaşların pasifliğini ve geriliğini eleştirir. "Kadınlar için propogandayı ve onları teşvik edip devrimciliğe yönlendirmeyi ikincil bir görev olarak görüyor, bunu yalnızca kadının işi kabul ediyorlar. Komünist maskelerinizi çıkarınca, altında kalan tek şey kadını hor görmek, küçümsemek..." diyen Lenin, kadının ve başarılarının önemsenmediği suçlamasını yapmıştır. Lenin erkeğin bu tavrının ne denli ciddi bir yanılsa yol açuğunu açıklamak amacıyla; partili yoldaşların evde eşlerinin tüm yükü taşımasına seyirci kaldıklarını ve bir yardım eli uzatmayı akıllarına bile getirmediklerini anlatmıştır. Ve bu konuda erkeklerin de özel bir çalışma yapması gerektiğini belirtmiş ve şöyle bir uyarıda daha bulunmuştur: "Komünist çalışmalarımız ve genel politik amaçlarımız için erkeğin eğitilmiş ve sistemli faaliyeti şarttır. Eski, 'köle-efendiliği' zihniyetini, hem partimiz içinde hem de insan kitleleri içinde, artık kökünden söküp atmamızdır." Zetkin'in, notlarına göre, Lenin bu görevi, kadınlar arasında çalışacak bir kadro ve bir örgüt oluşturmakla eşit önemde görmüştür.²⁰

Ne var ki, Lenin'in erkek şövenizmine karşı bu yorumları bir plan ve programa oturtulamamış erkeklerin geriliği Bolşevik partisi içinde en önemsiz konu olarak bir kenarda kalmıştır. Ama Lenin bu sorunla ilgili gözlemleriyle, sorunun ciddiyetini bütün açıklığıyla kabul eden erkeklere biridir. Lenin'in kadınlar için özel faaliyetler geliştirme fikri, ancak çoğunluğunu kadınların oluşturduğu sosyalistler tarafından benimsenip uygulanmaya çalışılmıştır.

Sevgi ve cinsellik üzerine, Lenin de Zetkin gibi fazla eğilmemiştir ve yayınlanmış bir yazısı yoktur. 1915 yılında Inessa Armand'a yazdığı bir mektupta onun özgür aşk ile ilgili yorumlarını belirsiz diye eleştirir. Lenin sevginin ekonomik, sosyal ve ataerkil kısıtlamalardan ayrı tutulması gerektiğine katılmaktadır ama Armand'ı sevgiyi insanlar arasındaki sorumluluk duygusundan da ayrı tutan "burjuva yorumu"na

20. Lenin, "Emancipation of Women" sayfa 83,114-115. Bu dönemde, Alexandra Kollontai'de dahil olmak üzere, hiç bir sosyalistin domestik emeğin cinsel ayrımı konusunda ciddi bir tartışma ya da mücadeleyle girmediklerini hatırlatmak gerekir. Bkz. Jacqueline Heinen, "Kollontai and the History of Women's Oppression."

karşı uyarır.²¹ Bunun dışında yine Zetkin'in kaydettiği bir konuşmasında, cinsellik ve evlilik konularına fazlasıyla önem veren bölüme karşı çıkan uzun bir tiradı vardır. Ayrıca, çalışan kadınlarla bu türden tartışmalar yürüten Alman sosyalist örgütleyicileri de eleştirir. Sovyetler Birliği'ndeki cinsel radikalizmin nihilist felsefesini, sosyalist bir çerçeveye oturtma çabalarından endişe duyduğunu da belirtmiştir. "Bir çok kişi bu çabayı 'devrimcilik' ve 'Komünistlik' olarak adlandırıyor ve içtenlikle buna inanıyorlar. Ben yaşlı bir adamım ve bundan hoşlanmıyorum. Belki eski kafalı, ters bir adamım ama gençlerin, sık sık da olgun insanların, 'yeni cinsel yaşam' dedikleri bana tam anlamıyla burjuva görünüyor ve zaten bu bildik burjuva ahlaksızlığının bir uzantısıdır. Bütün bunların, Komünist anlayışındaki özgür aşk kavramı ile hiçbir ilgisi yoktur." Lenin, sosyalizmin bireysel cinsel ilişki anlayışının kapitalizmdeki iki yüzlü cinsel ilişkileri değiştireceğine inanır ve şöyle der: "Sosyalizmde bireysel cinsel ilişki, kokuşmuş burjuva evliliğine bir karşılık olarak gelişir. Sosyalizm bu evliliklerdeki erkeğe verilen üstünlük ve haklar, kadını kısıklarak saran bağlar tiksindirici ve sahte cinsel ilişkilerin tümüne karşı koymak amacındadır. Bir kişiden fazla insanın paylaştığı cinsel ilişki ve bu çokluk kavramı ancak burjuva anlayışı olabilir. Bu bir dejenerasyona işarettir."²² Lenin'in ölümünden sonra Zetkin hatırladığı biçimiyle bu yorumları yayınladı. Bu görüşler sosyalistler arasında cinsel tutuculuk kavramına bir temel oluşturdu.

Uzun dönemde Rus devrimi, tecrübesi, kadın özgürlüğünün sosyalizm içindeki yeri ile ilgili pek çok soru ortaya atıp cevabını da vermiştir. Zetkin, burada tarihin bir döneminde kapitalist üretim ilişkileri dışında, kendine özgü dördüncü kategori sayılabilecek bir kadın sorununu gözlemlemiştir. Bu, komünizme geçiş dönemindeki kadın sorunudur.

Kadının ezilmişliği ile ilgili sosyalist çalışmanın az gelişmiş döneme ait olan Zetkin ve Lenin'in bu teorik katkıları, kalıcı bir iz bırakmadı. Bazı istisnalarla 20. yüzyıl sosyalistleri ve komünistleri İkinci Enternasyonal'e egemen olan görüşleri benimsemişlerdir denebilir. Ama geriye bırakılan miras, hem eksiktir hem de oldukça belirsizdir.

21. Lenin, "Emancipation of Women" sayfa 36-41.

22. Nihilist radikal cinsellik ve Rus sosyalist hareketlerinde cinsiyet üzerine Bkz. Stites, "Women's Liberation" sayfa 89-99, 258-269, 346-391.

KADIN SORUNUNDAN KADININ ÖZGÜRLÜĞÜNE

İkili Bir Miras

Önceki bölümlerde görüldüğü gibi, 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl başlarında Marksist gelenek, kadının ezilmişliği ve özgürlüğü üzerine teorik açıdan ancak sınırlı bir açıklama getirebilmiştir. O dönemin klasik yazını, yer yer tutarsızlıklar ve hiç değinilmemiş bazı konuların eksiklikleriyle kadın sorununu sistematize edememiştir. Ve bugün için eldeki çalışmaların büyük bir kısmı Marx'ın toplumsal gelişme teorisini yeterince kavramayan bir esas üzerine dayandırılmıştır. Her ne kadar genelde Marksizm'e bağlı kalınmışsa da, o dönem yorumcuları özellikle ütöpik sosyalizm, kaba materyalizm ile liberal feminizmin burjuva toplumuna yönelttiği arasında bocalamışlardır. Kısacası sosyalistler, kadın sorunu ile ilgili olarak tutarlı bir Marksist teori geliştirip oturtmamışlardır.

Bu teorik çalışmanın düzensizliği içinde bazı noktaların farkına varılamamış olması doğaldır. Sonuç olarak sosyalist gelenekte kadının ezilmişliğiyle ilgili olarak iki çelişkili yaklaşımın etkisi sürüp gitmiştir. Ve tabii o günlerde, bu çelişkiler tam olarak farkedilememiş ve dışardan görüldüğü gibi net bir biçimde birbirinden ayırdedilememiştir. Dolayısıyla kadının çifte sorunu olan ezilmişliği ile özgürlüğü adına teoride ve pratikte saptanmaya çalışılan pek çok nokta, bu adlandırılmamış iki alternatifin görünmeyen etkisi altında bir türlü sonuca ulaşamamıştır. Bu gizli çelişkilerin kökeni, Marx ve Engels'den kaynaklanır ve daha sonraki sosyalist ve komünist hareketlerin teorisinde ve pratiğinde somutlaşır. Bu anlaşılamamış çelişki, önemli değişikliklere uğrayarak, çağdaş kadın hareketlerinde yeniden etkisini göstermiştir.

İşte sosyalist yazın içinde, iki farklı teoriye yönelik iki farklı görüş böylece düğüm olmuştur. Bu iki görüşün en basit yoldan tanımlanabilmesi için, kadının ezilmişliğinin başlangıç noktasına dönmekte yarar vardır. Burada, bir yandan 'ikili sistemler görüşü' ve diğer yandan da "toplumsal yeniden üretim" vardır. İlkinde kadının ezilmişliğinin erkek üstünlüğü ve cinsiyete göre emek ayırımı olgularından ortaya çıktığı savunulmaktadır. İkincisi ise, kadın sorununun kadının toplumsal

yeniden üretimdeki farklı konumuyla ele alan görüştür.¹ Bu iki görüşü ana hatlarıyla kısaca özetleyerek, her ikisinin teorik yönünü ve tahlilci sonuçlarını açıklığa kavuşturalım. Toplumsal yeniden üretim meselesinin daha derin incelemesine ilerki bölümlerde geçilecektir.

İkili sistem görüşü, cinsiyete göre iş ve yetki ayırımı ile aile kavramlarından yola çıkar. Bu olgular, toplumsal ilişkilerin bir parçası olmasına rağmen, ayrı ayrı ele alınmıştır. Burada başlıca tahlilci görev, cinsiyete göre iş bölümü ve kadının ezilmişliği arasındaki deneysel gelişmenin kaynağına inmek ve gelişimini incelemektir. Genelde kadının ezilmişliğinin kaynağı, genel toplumsal üretime dışardan katılmasından çok, işbölümündeki cinsiyet ayırımına ve erkekle olan ilişkisinde-bağımlılık kavgasındadır. Aynı zamanda da, kadının ezilmişliği ile cinsiyete göre emek ayırımının, toplumda egemen üretim ilişkileriyle bağlantılı olduğu görülür. Ve bu ilişki sınıflara göre değişkenlik gösterir. Son iki unsur, kadının ezilmişliği sorunuyla ilgili çalışmalar dışındakalmasına rağmen, bu araştırmada önemli öğeler olmuştur.

Dolayısıyla sınıfsal ve cinsel ezilmişlik, ikili sistem görüşünden bağımsız olgular gibi görünür. Sınıf ve cinselliğin 'birbirinden ayrılmaz ilişkiler' olduğu iddia edilsede, bu görüş içinde böyle bir bağlantı tam tanımlanmamıştır. Öte yandan mantıken bakıldığında, bu görüşte kadının ezilmişliğinin, sınıf ezilmişliğinden ayrı ve bağımsız bir yol izlediği ima edilmektedir. Ve dahası, kadın sorununun altında toplumun üretim ilişkilerini belirleyen cinsiyete göre emek ayırımı olgusuna bağlı ama sınıf mücadelesi olgusundan ayrı bir sistematik mekanizmanın rol oynadığı ima edilir. Yani bu görüşteki üstü kapalı teoriye göre, tarihsel gelişmeyi yönlendiren iki güç vardır: sınıf mücadelesi ve cinsiyetler arası mücadele.

Bu görüş, bir takım deneysel olgulardan makul sayılabilecek sonuçlar çıkartarak gelişir. Öte yandan toplumsal yeniden üretim, tamamen teorik bir noktadan başlar. Yani, üretim koşullarından doğan sınıf mücadelesi, sömürü toplumlarının sosyal gelişimini yönlendiren temel güçtür. Bu toplumlarda emek fazlası egemen sınıfa kâr sağlarken, üretimin devamı için temel koşul, doğrudan emeğiyle üretim yapan ikinci

1. 'İkili Sistem Görüşü' Iris Young'ın "Socialist-Feminism and the Limits of Dual Systems Theory" adlı yapıtından alınmıştır. 'Aile' tartışması ile 'toplumsal üretim' tartışmasını karşı karşıya getiren Lise Vogel'in 'Kadın sorunu ile ilgili Sorunlar' yapıtında kullanılan terminolojinin düzeltilmiş şeklidir. Nancy Holmstrom'a bu bölümdeki analizi ve terminolojiyi açıklığa kavuşturduğu için teşekkür etmek isterim. 'Ulusal Sorun' konusu ile ilginç paralellik için Bkz. James Blaut, "Nationalism as an Autonomous Force."

sınıfın varlığını sürdürmesi ve çoğalmasındır. Tabii burada, yeni kuşaklarla bu sınıfın yenilenmesi olgusu içinde kadının doğurgan özelliği, sınıf toplumunda hayati bir rol oynar.

Toplumun yeniden üretimi açısından kadının sınıf toplumunda ezilmişliği, yine değişken konumlandırılışından kaynaklanır. Kuşakların yenilenmesinde aile, tarihsel açıdan belirgin bir toplum biçimidir. Marx, "Sınıf toplumlarında aile bu şekilde tanımlanamaz,"² demiştir. Çünkü toplumsal yapı içinde aileler değişik konumlar alır. Örneğin, mülkiyet açısından aile, bazı diğer rollerinin dışında, mülkiyetin taşıyıcısı olarak önemli bir yer tutar. Burada kadının ezilmişliği, hiç bir karşılık almadan bu mülkiyetin kuşaktan kuşağa geçişini sağlayan rolünden kaynaklanır. Bağımlı sınıfın aileleri, doğrudan üretim yapan kuşakların temel direği konumundadır ve burada kadının ezilmişliği bu kuşakların yenilenmesinin yanısıra, üretime katılımlarından kaynaklanır. Sınıf toplumlarında, her ne kadar, kadının ezilmişliği değişik düzeylerde değişik nedenlere bağlı olarak gelişirse de, sonuçta aynı esasa dayanır. Bu ezilmişliğin araştırması teorik olmaktan çok tarihseldir.

İkili sistemle toplumsal çoğalma görüşleri arasındaki fark oldukça açıktır. Bunlardan sosyal çoğalma görüşü, Marx'ın özellikle "*Kapital*" de kapitalist düzenin üretim ilişkileri tahliliyle uyum içindedir. Ne var ki, bu iki görüş arasında kesin bir sınır çizilememiş ve bu belirsizlik sürüp gitmiştir. Toplumsal çoğalma görüşünde, Marx'ın görüşünden yola çıkılmasına rağmen, ikili sistem görüşü daha baskın çıkmıştır.

Örneğin, Engels'in "*Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*" adlı kitabı tamamen bu ikili sistem görüşüne dayanır. Kitabın düzenlenmesinde bu görüş esas alınmıştır. Engels aileye başlı başına bir bölüm ayırmakla, aynı şekilde, cinsiyete bağlı işbölümüyle biçimlenen aileyi bağımsız bir kategori olarak ele almıştır. Ve bu iş bölümünü biyolojik esaslara oturtan Engels, tarihsel olarak aile yapısının esnekliğini kabul etmez. Kısaca, bu uzun bölümüyle Engels aile yapısında cinsiyete göre emek ayırımına temel bir rol vermiştir. Ve böylece, kadının ezilmişliği cinsiyete göre emek ayırımı olgusundan kaynaklanmış görünür. Üretimin bu ikili özelliği ile ilgili olarak, girişte verilen bilgiler çelişkilerin açıklanmasında yararlıdır. Kısaca, ikili sistem görüşü; kitapta cinsiyete göre işbölümü ve aile, toplumsal yeniden üretim çerçevesine oturtulmamıştır.

"Köken"de ailenin 'toplumun ekonomik birimi' olarak ele alınıp 'modern toplumun bu moleküllerden oluşan bir kitle' şeklinde tanımlanışı da Engels'in ikili sistemi esas aldığını gösterir. Engels aileyi toplumsal çoğalmadan ayrı olarak ele alırken tuhaf bir şekilde birinci unsura öncelik verir. Egemen sınıflarda mülkiyetin kuşaktan kuşağa miras bırakılmasıyla ilgili bölüm dışında, aile biriminin toplumsal yeniden üretimdeki görevini tanımlamaz.

Hem Marx'a hem de Engels'e göre toplumsal işbölümü, ailedeki cinsiyete dayanan işbölümünü andırır. Biri diğerinin, minyatürü anlamda tekrarıdır. Modern ailenin kökeninde yalnızca 'köle' mikrobi değil, en başından beri tarıma yönelik yaşantıdan kaynaklanan 'serflik' mikrobuda vardır. Ve aile, toplum ve devlette varolan benzer çelişkilerin minyatürlerini içerir. Engels bu benzetmeyi cinsiyetler arasındaki ilişkide kullanarak "Aile içinde erkek burjuvadır, kadın ise proleter," der. Ama ne Marx ne de Engels, bu benzetmelerin, yani aile 'tohumu' ile 'toplumun bütünü' ilişkisini tam tanımlayabilmiştir. Bu anlatım, daha önceki burjuva felsefesinden eleştirilmeksizin alınan tehlikeli benzetmeler olarak kalmıştır.³

Son olarak "Köken" de, ailenin cinsiyetler arası mücadelenin arenası olarak alınması, yine, ikili sistem görüşüyle çakışır. Engels cinsiyet ve sınıf çelişkisini aynı anda ortaya çıkan olgular olarak vurgularsa da, ilişkilerini kuramaz. Ve bu iki olgu tarihsel bir paralellik ötesinde açıklanamamıştır. Teorik ilişkileri ise 'bağımsız' olgular şeklinde belirlenmiştir. Mülkiyet anlayışı içinde kadının ezilmişliği, kocasının kendi malını korumak ve bir sonraki kuşağına geçirmek amacıyla gizlidir. Özel mülkiyet kavramının oluşmadığı yerde, cinsiyet çelişkisinin de olmaması gerekir. Marx, mülkiyet sorunu olmayan ailelerde de kadının ikinci planda kaldığını gözlemlemiştir. Engels bu tarihsel ezilmişliğe hiçbir teorik esas getirememiştir, ama kitabının girişindeki 'insanoğlunun kendi kendine türemesi' ile ilgili kavram özel bir mekanizmanın varlığını ima etmektedir.

"Köken" yine de toplumsal yeniden üretimi gözardı etmez. Engels, ev işlerinin topluma dönük hizmetler olarak sisteme oturtulmasında ısrar ederken ve tek aile biriminin toplumun ekonomik birimi olmaktan

3. Ailenin 'ekonomik bir toplum birimi' olarak ele alınışıyla ilgili olarak Bkz. Frederick Engels, "The Origin of the Family, Private property and the State" sayfa 138, 139, 223, 235, 236. Ailenin 'sivil toplumun çekirdek şekli' olarak ele alınışıyla ilgili olarak Bkz, bu kitap ve aynı zamanda Marx ve Engels, "Collected Works" 5:46 ve Karl Marx, "Grundrisse" sayfa 484. Benzer bir analiz için Bkz. Beverly Brown, "Natural and Social Division of Labour" sayfa 38-41.

çıkması gerektiğini savunurken; kadının üretime katılımının proleter kadın için kurtuluşa doğru bir adım olacağını söylemiştir. Bu varsayımlar önemli olmakla birlikte, teoriyle desteklenmedikçe yetersizdir. Örneğin üretime katılım, toplumsal eşitlik için nasıl bir ortam hazırlar? Ailenin ekonomik bir birim olmaktan çıkması ne demektir? Aile hangi anlamda ekonomik bir birimdir? Bütün bunlar ev işlerinin toplu hizmete dönüştürülmesi görüşüyle nasıl bir bağlantı içindedir? Ne yazık ki, Engels bu açıklamaları getirecek bir teorinin alını çizememiştir. Ama Marx emek gücünün yeniden üretimi ve işçi sınıfı ile ilgili bir teorinin anahtarlarını bulmuştu. Bu en azından bu ilkesel bir başlangıç noktası olabilirdi. Ama Marx'ın bu çalışmalarını geliştirmek belki de Engels'in ayıramadığı kadar zaman ve isteklilik gerektiriyordu. "Köken" in yayınlanması, ikili sistemle toplumsal çoğalmanın çelişkili bir karışımı olarak, kadın sorunu adına daha sonraki sosyalist çalışma ve araştırmalar için istikrarsız bir teorik temeli oluşturdu.

İkinci Enternasyonal döneminde Marksizm ve revizyonizm arasındaki çatışma yoğunlaştıkça, bu iki görüş arasındaki üstükapalı uçurum da iyice açıldı. Engels iki yaklaşımı tutarsız bir biçimde bağdaştırmaya çalışmıştı. Ondan sonraki çalışmalarda, bir diğerine karşı olan bu iki yaklaşım tek tek tahlil edildi. Ve genelde ikili sistem, sosyalist hareketin reformcu kanadında egemen bir görüş halini aldı. Toplumsal yeniden üretim görüşü de en kaba çizgileriyle, reformizme karşı grupların kadın sorununa eğilişinde rol oynadı.

August Bebel'in "*Kadın ve Sosyalizm*" adlı kitabında da ikili sistem görüşüne uygun bir çerçeve vardır. Bebel ikili sisteme, 'kadın' kategorisini başlı başına bir teorik başlangıç noktası kabul etmekle yakınlaşır. Kadın sorununun toplumsal sorun ile bir arada çözülebileceği iddialarına karşın, Bebel kadının ezilmişliğini tahlilde toplumsal gelişimden ayrı tutar. Ve sınıf toplumunda kadının birey olarak erkeğe bağımlılığının, kendi ezilmişliğinin kaynağı olduğunu savunur. Ama Bebel de bu bağımlılığı toplumsal çoğalma kapsamı içine yerleştirememiştir. Bebel cinsiyete göre emek ayırımının ve bağımlılık ilişkisinin, kadının ezilmişliğinde en büyük rolü oynadığını veri olarak alır.

Bebel'in kitabındaki teorik ve politik karmaşaya kıyasla, Engels'in "Köken"deki analizi çok daha güçlü ve açıktır. Kadın sorunuyla toplum sorunu kavramları arasında zigzaglar çizmektense, Engels kadının durumuna yol açan sosyal olgu ve bu olgu içinde değişikliklere yol açabilecek koşullar üzerinde durur. Kadının ezilmişliğinde rol oynayan öğelerin ilişkisini -örneğin aile, cinsiyete göre emek ayırımı, mül-

kiyet ilişkileri, sınıf toplumu ve devlet kavramlarını- yer yer emek gücünün çoğalması olgusuna değinerek ele almıştır, ama bu yaklaşımı toplumsal yeniden üretim net değildir. Engels'in Marx tarafından geliştirilmesi mümkün olabilecek güçlü bir teorik ve politik kavrayışa ulaşmadığı kesindir ama Bebel'in girişiminden çok daha başarılı olduğu da muhakkaktır.

Aveling'lerin "*Kadın Sorunu*" adlı kitapçığı da, sosyalist hareket içinde bu ikili sistem görüşünün egemenliğini, Bebel'in kitabından daha açık bir biçimde kanıtlar. Aveling'ler de Bebel gibi kadın sorununu ekonomik bağımlılığa dayandırmış fakat açıklayamamışlardır. Ama toplumsal gelişim içindeki konumundan ayırdetmekte başarılı olmuşlardır. Kitapçıkta kadının durumu; sevgi, cinsellik, evlilik, boşanma ve erkeğe bağımlılık kavramlarıyla ele alınırken; bir yandan toplumsal çoğalmayla kadın, aile ve cinsiyete göre emek ayırımı arasındaki teorik çizgi çekilmiştir. Fakat sonuç olarak cinsiyet ve sınıf baskısının paralelliği açık formülü ile bu kitapçığın ikili görüşü esas aldığı kesindir.

İkinci Enternasyonal'de giderek güçlenen reformculuk, kadın sorununa yönelik sosyalist çabaların adlandırılmayan temeli olan bu ikili sisteme yakınlardı. Buna karşı sosyalist hareketin sol kanadı, toplumsal yeniden üretime ilişkin prensiplerini benimsedi. Reformculuğa karşı mücadelenin öncülüğünü yapan Zetkin ve Lenin, kadın sorununda 'kadın' ya da 'aile' gibi evrensel kavramların teorik başlangıç noktaları olabileceğini reddetmişlerdir. Bunun tersine, her ikisi de kadının ezilmişliğinin belli üretim ilişkilerindeki sınıfsal incelemesine girmişlerdir.

Zetkin 1896 konuşmasında kadın sorununun, kapitalist toplumlar da sınıfa bağlı olarak geliştiği iddiasında ısrarlıdır. Üç kategoride incelediği kadın sorununda, her üç kategorinin çözüm beklediğini söyler. Ancak ezilmişliğin kaynağı, eşitlik taleplerinin esasları ve taleplerinin gerçekleşmesindeki engellerinin farklı olduğunu göstermiştir. Kadın sorununun sınıftan ayrı soyut bir sorun olarak gelecekte çözüleceğini kesinlikle reddeden Zetkin, örgütlenme faaliyetleri için geniş çaplı bir program önerisinde bulunmuştur. Pratikte Zetkin'in reformculuğa karşı çıkışı, tüm sınıf kadınları arasında bir sosyalist örgütlenme şeklinde bir tepkiye dönüşmüştür. Bu örgütlenme, reformizme düşmeden reformları destekleyecek ve bu arada devrim amacını sıkıca gözönünde tutacaktı. Zetkin sosyalist hareket içindeki pek çok çağdaşlarından farklı olarak, kadınla erkek arasındaki ilişkilerin değiştirilmesi adına verilecek savaşın belirsiz bir gelecekteki sosyalist topluma bırakılma-

ması gerektiğini, güncel olarak çözümlemesi gerektiğini görmüştür.

Çok yaratıcı ya da vaad verici olmasa da Lenin, Zetkin'den daha kesin bir dille, kadının bağımlılığın sınıflı toplumda, emek gücünün çoğalması kapsamı içinde konumlandırılmıştır. Kadının ev işi sorununa fazlaca eğilmesi, Bolşevik devriminin kadının ezilmişliğindeki maddi temellere önem veren tecrübesinden kaynaklanır. Kapitalizmde toplumsal çoğalmanın işleyişini kavramış olmasıda; Lenin'in demokratik haklar kavramı içinde cinsiyet ve sınıf ezilmişliğinin teorik ilişkisini bir çerçeveye oturtmasını sağlamıştır. Bütün bunlar Lenin'in açık-seçik stratejisini belirleyen teorik esaslardır. Ama pratikte kadınlararası örgütlenmenin önemini, tüm sınıf kadınlarının bir örgüt altında toplanmasını, erkeğin ideolojik saplantılarına ve geri kalmışlığına karşı savaşını Bolşevikler hiçbir zaman yeterince ele almamışlardır. Zetkin ile Lenin'in kadın konusundaki gözlemleri bir arada ele alındığında, kapitalist toplumda, kadının ezilmişliği sorununun toplumsal yeniden üretim özgün görüşü içinde incelemek için gerekli çerçevenin kökleri bulunur.

Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'daki modern kadın hareketinin özellikle sosyalist-feminist kanadında bu iki görüşün yarattığı gerilim yeni bir biçim almıştır. 19. yüzyıl sonlarında kadın hareketi, liberal feminizmde çözüm ararken; çağdaş sosyalist-feministler, liberal feminizmin ve sosyalist geleneğin başarısızlığını görerek, radikal feminizm görüşlerine yaklaşırlar. Sosyalist-feminizmin çok önemli katkılarda bulunabilmesi bir bakıma bu ilerici adımı atınlarına bağlanabilir.

Sosyalist-feminist çerçeve içinde ortaya çıkarılan teorik çalışma, belli noktalarda ikili sistem görüşünün başlıca özelliklerini yeniden ortaya koymuştur. Örneğin, sosyalist-feministler, açıklanmış amaçları ne olursa olsun, emek ve otoritenin cinsiyete göre ayırımını, toplumsal çoğalmadan ayırma eğilimindedirler. Kadının ezilmişliğini, teorik olarak sınıf ve üretim ilişkileri içinde konumlandıramamışlardır. Aile ile cinsellik ve kişisel bağımlılık konularında da tek yönlü bir bakış açısı vardır. Sosyalizm mücadelesinde kadının toplumun tüm sektörlerinden bağımsız örgütlenmesiyle sağlayacağı bütünleyici rolü de bir teoriye oturtamamışlardır. Bir bakıma ikili sistemin zayıf yanlarını yeniden tekrarlarlarken, sosyalist-feministler yine de kadının ezilmişliği sorunda daha yetkin bir teorik kavrayışa ulaşmışlardır. Özellikle kadının aile içinde çocuk doğuran, yetiştiren ve ev işleri yapan konumunun, değişik üretim ilişkileri içinde ve değişik sınıflarda, kadının ezilmişli-

ğinin devamına temel neden olduğu anlayışında ısrar etmişlerdir.⁴ Sosyalist-feministlerin gerçek katkıları bu noktadadır. Marx'ın toplumsal yeniden üretim teorisi üzerine bu anlayışı odakladıktan sonrada, yeniden üretimin unsurlarını yenileyerek, ne Marx ne de sosyalist gelenek tarafından yapılamadığı kadar derinine inmişlerdir. Sosyalist-feministlerin teorik çalışmalarındaki politik ciddiyet ve dünya çapındaki sosyalist hareket içinde militan çabaları, bu iki görüş arasındaki çekişmeyi kızıştırdığı kadar da değiştirmeyi başarmıştır. Bir yandan bu iki görüş arasında Marx ve Engels'in başlattığı çelişkili ilişkiyi yeniden canlandırmışlardır. Ama öte yandan daha önceki dönemlerdeki sınırları zorlayarak aşmışlardır. Bu çelişki belki ancak revizyonist bir bakışla düzeltilebilirdi, ama sosyalist-feminist teori, klasik sosyalist geleneğin yanlışlarını tekrarlarlarken farkında olmadan bu yanlışları düzeltecek temelleri de atmıştır. 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarındaki sosyalist hareket gibi, Marksizm'e ve toplumsal devrime bağlılıklarına rağmen, bazı kesin ve kendilerine özgü tavırları benimsemişlerdir. Ama onlardan farklı olarak, devrime karşı kapılarını kapamamış ve bu çelişkinin üstesinden gelmek için çalışmışlardır.

4. Son yıllarda, örneğin Young, Sosyalist-feminist teorideki ikili yaklaşımları büyük ölçüde kaldırmıştır, ama ardından 'emeğin cinsel ayırımının analizi' ile kaçınmak istediği ikili yaklaşıma tekrardan düşme tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Bkz. Iris Young, "Beyond the Unhappy Marriage."

EMEK GÜCÜNÜN YENİDEN ÜRETİMİ

Kadının ezilmişliği ve kurtuluşu konusunda yürütülen çalışmaların eleştirisel incelemesini, bu bölümden itibaren bir sonuca bağlamaya çalışacağım.

Marx, Engels ve takipçileri, aslında bugünkü modern kadın hareketi eylemcilerinin farkedemediği kadar önemli katkılarda bulunmuştur. Bununla birlikte sosyalist geleneğin bu konudaki yaklaşımları yalnızca eksik değil, aynı zamanda da hatalı olmuştur. Tutarlı bir tahlil çerçeveleri olmadığı için çeşitli kaynaklardan aldıkları görüşlerin bir karışımından yola çıkmışlardır. Bu geleneğin belirsizliği 100 yıldır kadın sorunu üzerindeki çalışmaları etkilemektedir ama artık son gelişmeler bu sorunun teoride ve pratikte çözümü gerekli koşulları yaratmıştır. Bugün kadın dünya çapındaki devrimci değişimde fazlasıyla aktif bir rol alarak, sosyalist hareketin kendisini tanımasını ve sorunları paylaşımını sağlamıştır. Burada, sosyalist-feministlerin son zamanlarda kaydettikleri ilerlemeler büyük önem taşır. Herşeyden önce kadın sorunundaki sosyalist çalışmalar için yeterli bir teorik temel geliştirilmesinde etkin olmuşlardır. Ve sosyalist geleneğin geride bıraktığı hatalı yaklaşımları aşmayı başarmışlardır.

Dolayısıyla, tarafsız bir bakışla, modern kadın hareketi içindeki sosyalistlerle, hareket içindeki devrimcilerin bakışı giderek yaklaşmıştır denebilir. Kadının mücadelesinin toplumsal değişimle ilişkisi pratik ve teorik olarak yeniden gündemdedir.

Teorik açıdan yeni adımlar atmanın koşulu, sözde kadın sorunu diye ele alınan meselede kapsamlı ve yeterli bir tahlil olmadığını kabul etmekten geçer. Teorik açıdan, kadın sorununun uzun geçmişi bilimsel olarak tutarlı bir sonuç getirememiştir. Bu uzun geçmiş sürecinde çok çeşitli görüşler arasında, sosyalist-feministlerin ortaya attığı çok önemli bir teorik sorun gizlidir: Bütünyle toplumsal yeniden üretim kapsamı içinde emek gücünün çoğalması sorunu. Sosyalist teorisyenler bu konuyu yeterince önemsememişlerdir ama Marx'ın "*Kapital*"deki sosyal çoğalma tahlilinin altında gerçekten elle tutulabilen bir yaklaşım yatmaktadır.

Bu bölümden itibaren kadının ezilmişliği olgusunu toplumsal ço-

ğalma içinde konumlandırabilecek bir teori önerisi getirmeye çalışacağım. Bu konudaki teorik çalışmaların şu ana kadar tüm zayıf ve hatalı yanlarıyla incelenmiş olmasından dolayı birkaç uyarı yararlı olacaktır. Teori; kadın sorununun özgün tahlillerinin gelişmesi için hayati önemdedir. Deneysel olguların kavram olarak anlaşılabilmesi için teorik bir yapı içinde düzenlenmesi gerekir. Ve aynı zamanda da teori çok kısıtlıdır. Teorik çerçeve, kavramlar dizisi içinde geçmiş ve bugünkü toplumların olaylarını anlayabilmemiz için bir yol göstericidir. Bu yol-göstericilik her ne kadar vazgeçilmezse de, bir teoriden yola çıkarak belli stratejiler, program ve taktikler geliştirilemez. Tabii, bir teoriden zaman içinde ve farklı toplumlarda kadının durumunda olagelen değişimlerle ilgili sonuçlarda çıkarılamaz. Bunlar somut tahlil ve tarihsel araştırma gerektiren konulardır. Ama burada teorik, yani dolayısıyla soyut olmak durumundayız. Yani çağdaş kapitalist düzen içinde kadının ezilmişliğinin ayrıntılı tahlillerine girilmemiştir. Bu tür çalışmalar ve bunların politik incelemesiyle sonuçları, daha sonra ele alınacaktır.

Kadının ezilmişliği olgusu: cinsellik, insanlararası ilişki ve ideolojilerle tanımlanan bireysel ve subjektif bir olgudur. Michele Barrett'in gözlemlediği gibi, "Kadının kurtuluşu hareketi; evlilik, cinsel ilişki ve erkeğin üstünlüğüyle kadın ideolojisi üzerinde etkiler yaratmıştır." Bu mücadelenin temel savaş alanlarından biri olan cinsel politika özel ilişkilerin üstündeki perdeyi kaldırmıştır. Kişisel yaşamın politizasyonu, feminist hareketin en önemli adımlarından biridir ve Marksizm'e çok katkısı olmuştur. Barrett yine de bu tahlillerin yeterli olmadığını iddia eder çünkü kişisel ezilmişliğin, daha geniş boyutlu sorunlar olan üretim ilişkileri ve sınıfsal yapıyla ilişkisini açıklayamamıştır.

Bundan sonraki sayfalarda kadın sorununun ekonomik ve maddi yönü ele alınacaktır. Kadın sorununun, tam olarak sergilenişinde, her ne kadar bu yaklaşım kısıtlı görünürse de, bu maddi esasların ele alınması temeldir. Bu temel atıldığında, daha sonraki aşamaların esası oluşturulacaktır. Yani toplumsal yeniden üretim teorik görüşünü başlangıç noktası olarak kadının ezilmişliği ve kurtuluşu adı altında tanımlanan bu ikiz sorunun çözümüne kadar gideceğiz.¹

Kadının ezilmişliğini toplumsal yeniden üretim ve emek gücünün çoğalması içine yerleştirirken bazı kavramların açıklanması gereklidir. Bunların en başında emek gücünün tanımı gelir. Marx iş

1. Michèle Barrett, "Women's Oppression Today" sayfa 79. Ira Gerstein'a bu ve bundan sonraki bölümlerdeki teorik tartışmalarla ilgili yorumları için teşekkür etmek isterim.

gücünü her insanın yapısında var olan bir güç olarak tanımlar: "Emek gücü ya da iş yeteneğinden anlaşılan, her insanın her tanımdan kullanım değeri üretmek için harcadığı fiziksel ve zihinsel yetenekleridir. 'Kullanım değeri' ise, özellikleri itibariyle insanoğlunun isteklerini tatmin eden 'yararlı şeyler'dir. Kullanım değeri olan ürün ya da üretime yararlı emek kapasitesi her toplumda mevcuttur, ancak toplumlara göre değişim gösterir." Dolayısıyla emek, kullanım değeri olan ürünleri üreten güç olduğuna göre, her toplum biçiminin gereğidir ve insanoğlunun varoluşu için gereklidir. Dolayısıyla, yararlı üretim için gerekli bir kapasite olan emek gücü, insanoğlunun her toplum aşamasında varolan bir güçtür.²

Emek gücü insanın sahip olduğu bir potansiyeldir. Bu potansiyel, kullanıma dönüştüğünde -yani tüketildiğinde- somut olarak görülür. Emek süreci başladığı anda emek gücünün taşıyıcısı olan insanoğlu emeği üretmeye başlar ve katkıda bulunur.³ Kullanım halindeki emek gücü, emeğin kendisidir. Dolayısıyla emek gücü, bu güce sahip olan insanoğlunun bedeninden ve sosyal varlığından ayrı tutulamaz.

Emek süreci tek başına varolamaz. Üretim ilişkileriyle içiçedir ve üretim bir tür çoğalmadır. Bir toplumun tüketimi durdurulamayacağı gibi üretimi de durdurulamaz. Bir bütün olarak zincirleme bir süreklilik gösteren bu olgu ya da bu yenilenme, aynı zamanda, çoğalma yani türeme sürecidir. Ve toplumsal çoğalma, sonuç olarak, üretimin koşullarını sağlar. Örneğin feodal toplumda serfin üretiminin kendi emek koşullarını yeniden yaratması gerekir. Bu, kendi varlığı ve geçimi dışında bir zorunluluktur. Ve bu hiç bir üretim ilişkisinde değişmeyen bir koşuldur. Bu zorunluluk özel bir toplum yapısından kaynaklanmaz. Süreklilik içinde ve çoğalan işin yürütülmesinde doğal bir koşuldur. Bu süreklilik, kendi koşullarının üretimi yani çoğalmasını yani türeyişini de kapsar.⁴ Kısaca, emek sürecini ayakta tutmak için toplumsal üretim yani türeme, emek gücünün sürekli olarak sağlanmasını gerektirir.

Ne var ki, emek gücünü taşıyan ve kullanıma sunan insandır. Ve insan bu gücünü kullanırken yorulur, yaşlanır. Bu sürece katılan insanlar genç ya da yaşlı olabilir ama sonuçta her insanın bir ömrü vardır. Yokolan emek gücünün yerine yenisinin getirilmesi gereği, emek

2. Karl Marx, "Capital" 1:164, 43, 50, 179.

3. a.g.e.

4. a.g.e.

gücüne sahip olan insanı sosyal çoğalmanın direği yapar. Ama bu süreklilik ve yenileme olguları, insanın değil, emek gücünün çoğalması adı altında ele alınmıştır.⁵

Üretim ve çoğalma sözcüklerin yakınlığına rağmen, toplumdaki emek gücünün ve toplumun kendi sürekliliğini teorik olarak anlatmak gerektiğinde, bu iki kavram birbirinden farklılaşır. Emek gücünün üretimi, üretim için gereklidir, çünkü üretim için gereken emek gücünün yerine geçecektir. Ama emek gücünün üretimi, kendi başına bir üretim biçimi değildir. Yani bir emek süreci sonucunda elde edilen bir ürün değildir. Bazıları emek gücünün yeniden üretilmesinin aile içi bir süreç olduğunu tartışır. Ama bu sadece bir şeklidir. Emek gücünün, çalışma kamplarında, yatakhanelerde hatta göçler ve kölelerle ya da mevcut işçi sınıfının yer değiştirmesiyle sağlanabileceğini tartışanlar olmuştur.

Emek gücünün yeniden üretimi sorununa bir teorik giriş yapabilmek için Marx bireysel tüketim kavramını getirmiştir. (Bkz. Bölüm 5). Bireysel tüketim, doğrudan üretim yapan üreticinin geçimi ve yaşamı için yaptığı tüketimdir. Marx bireysel tüketimle üretken tüketim arasındaki farkı vurgulamıştır: "Üretken tüketim, toplumun emek süreci olgusunda vardır. Bireysel tüketimin 'ürünü', tüketicinin kendisidir. Üretken tüketimin sonucu ise, tüketiciden ayrı bir üründür."⁶

Bireysel tüketim, buradaki kullanımıyla doğrudan üretim yapan insanoğlunun ayakta kalabilmesi ve işinin başına gidebilmesi için yaptığı temel tüketimdir. Yani, varolan işçi potansiyelinin devamlılığını sağlayan tüketimdir, onun yerine geçecek kuşakların ya da hasta ve yaşlıların yerini alan işçiler için yapılan tüketim değildir. Bir görüşle ortaya atılan kölelik, göç ya da bunun gibi yollarla emek gücünü sağlayan bir tüketim de değildir. Emek sürecindeki işçinin işine devamını sağlayan tüketimdir. Ve işçinin emek sürecini günü gününe sürdürme-

5. 'Emek gücünün türeyişi' çeşitli şekillerde kullanılmıştır. İdeolojik egemenliğin devamı anlamında: Örneğin kapitalist düzende eğitici programlar toplumsal türeyişin önemli bir bölümü olarak, emek gücünün türeyişindeki rolü tahlil edilir. Üretimdeki emek anlamında: Örneğin, restoranlarda ve konfeksiyon fabrikalarında çalışan işçilerin emek gücünün çoğalmasına katkıda bulunduğundan söz edilir. Emek gücü ile ilgili kullanılan bu kavram, ekonomik yapıya yönelik emeğin ekonomi ile ilgisi olmayan emeğe karşı özelliğini vurgulamaz. Diğer yorumlar için Bkz. Barry Hindess ve Paul Hirst, "Pre-Capitalist Modes of Production" 1. Bölüm.

6. Marx, "Capital" 1:179.

sini sağlar?

Kısaca bireysel tüketim kavramı, günügününe emek sürecini sağlanması için gerekli emek gücünün üretimi anlamındadır. Oysa toplumsal yeniden üretim, birey olarak günü gününe iş üreten ve doğrudan üretici denen işçi değil, süreklilik içinde boşalan yerleri dolduran işçilerin üretilmesidir.⁸ Bu işçi yenilemenin çeşitli yöntemlerle sağlanabileceği açıktır. En ilkel biçimde, varolan işçi kesimi son nefesine kadar çalıştırılıp yerine yenisi getirilebilir. Daha uygulanır bir yöntem ise, varolan işçi kesiminin kendi kuşaklarıyla yenilenmesi ve bir yandan yeni işçilerin emek gücüne alınmasıdır. İşçi kesiminin çocukları büyür ve emek gücüne katılır. Daha önce ev kadını olan kesim de, işçi olarak çalışmaya başlar. Toplumun ya da ülkenin dışından göç edenler ya da işçi ve köle olarak alınanlar da emek gücüne katılır. Kısacası, Marx bu konuyu genel olarak nüfus yasaları altında toplamıştır. Tarihsel dönemlere göre her üretim biçiminin kendine özgü nüfus yasaları olmuştur.⁹ Bu, her toplumun kendi sınırları içinde tarihsel olarak geçerlidir, ama şu ya da bu yöntemlerle oluşarak fiilen çalışmakta olan işçilerin hepsi tam kadro üretimde bulunamaz. Hastalanan, sakatlanan ve ölenler olur. Ya da çocukların çalışmasını ve kadınların gece vardiyasına alınmasını yasaklayan koruyucu yasalarla emek gücünde eksilmeler olur. Kısacası, toplumun çoğalması kapsamı içinde emek gücünün çoğalması her zaman için belli bir nüfusu garantilemez.¹⁰

Tartuşmanın bu noktasına kadar emek gücünün cinsiyeti söz konusu edilmemiştir. Teorik açıdan da bu aşamada emek gücünün kadın ya

7. Marx bireysel tüketim kavramını anlatırken bir tutarlılık içinde değildir. Yer yer bu kavramı tamamen birey olarak doğrudan tüketicinin günlük gereksinimiyle kısıtlar. Sonra işçi ile ailesinin ayakta kalışı ve çoğalmasını kapsayan bir formülle sokar. Sosyalist-feministler, Marksist geleneğın yetersizliğinin bir kanıtı olarak bu tutarsızlıklara dikkati çekmişlerdir. Sorun yalnızca bu yorumlamalarda değildir. "Capital" bütünüyle toplumsal türeyişi ele alırken, Marx diğer ciltlerinde de ücretli emeğın destekleyici bir incelemesini yapnuş sayılmaz. Ücretli iş üzerine ayrı bir cilt yazma tasarısını gerçekleştirebilseydi, pek çok sorun çözümlenebilirdi. "Kapital" ile ilgili tasarılar için Bkz. 5. Bölüm'de Dipnot 42.

8. Teorik düzeylerle ilgili olarak Bkz. Roger Establet, "Presentation du plan du Capital," ve Ira Gerstein, "Production, Circulation and Value." "Toplu sosyal çoğalma" deyişi, "Capital" in 3. cildinin işlendiği teorik düzeyi ya da Gerstein'in üretim ve devrinin karmaşık bütünlüğü' deyişlerini kasteder. Bkz. Gerstein, "Production, Circulation and Value." sayfa 265 ve 253-256.

9. Marx, "Capital" 1:592.

10. Teorik düzeylerin belirlenmesi, domestik emek tartışmasının (Bkz. bölüm 2.) bireysel tüketim sorununu, Marksist üretim ilişkileri içinde anlık üretim süreci düzeyinde ele aldığını -o sıralarda bazı kesimlerin düşündüğü gibi bu tartışmanın emek gücünün genel türeyişi düzeyinde yapılmadığını- açıklar.

da erkekten oluştuğu farketmez. Söz konusu olan sağlıklı ve gereken işi yapabilen bir kitledir. Ama bu kitlenin kendi kuşağıyla yenilenmesi olgusu içinde biyolojik çoğalmanın rolüyle, cinsiyet önem kazanır. İnsanların cinsel ilişki olmadan çoğalamadıkları hatırlanmalıdır. Kadın ve erkek farklıdır.

Kadın ile erkeğin bu biyolojik farklılığı toplumsal çoğalma düzeyinde, kritik bir teorik düzey getirir. Emek gücünün çoğalması her ne kadar yalnızca kuşaklarla yer değiştirerek sağlanmasa da, yine de çoğalma olgusunun, teorik olarak insanın türeyişi esasına oturtulması gerekir.

Bu konuya girmeden önce, yaygın bir tahlilin yanlışlığı üzerinde durmak yerinde olacaktır. İnsanın türeyişi genel olarak aileye dayandırıldığı için, bu konuda bir teori geliştirme çabalarında her zaman aile birimi esas alınmıştır. Bu her ne kadar doğru gibi görünürse de, teorik düzeyde bir karışıklığa yol açar. Aile, belli bağlarla oluşmuş bir toplumsal yapıdır ve işçi ailesi de işçinin ayakta durmasını sağlar. Aile içinde çocuklar doğar büyür ama aile içinde emek gücüne katılmayan bireyler de olabilir. Bu nedenle, çoğu toplumlarda aile emek gücünün ayakta durmasını sağlayan ve aynı zamanda da ilerde onun yerini tutacak kuşakların türediği bir birimdir.¹¹ Ama, işçinin günlük yaşamını sürdürmek için ortam sağlayan tek kurum aile değildir. Çünkü Güney Afrika'da çoğu işçiler çalıştıkları işyerinin yakınındaki barakalarda yaşar ve ailelerini yılda bir kez görmelerine izin verilir. Ayrıca, çocuklar ailenin emek gücüne katkısında her zaman rol oynamaz. Ailedeki çalışmayan bireyler, diyelim, hasat zamanı gibi yoğun iş dönemlerinde ya da ekonomik kriz dönemlerinde emek gücüne katılır. Yani sürekli olarak emek gücünü tamamlayan bir kesim oluşturmazlar. Ayrıca, daha önce de belirtildiği gibi bu yenilenme, ülkeye göç eden yabancılar ya da diğer yöntemlerle de takviye edilir. Kısaca, ailenin günlük üretim düzeyinde emek gücünün ayakta durmasını sağlayan tek birim olarak kabul edilmesi oldukça abartılıdır. Ve dahası, toplumsal çoğalmada aileyi emek gücünü yenileyen tek birim olarak belirleyen bu görüş yanlıştır.

Zaten aileyi, emek gücünün çoğalmasında belirgin bir sosyal yapı olarak ele almak teorik açıdan gelişmemiş bir yaklaşımdır. Doğurganlıkla ilgili olarak kadın ve erkeğin biyolojik farklılığı konusunda iki

11. Aile kavramının anlamları üzerinde görüşlerle ilgili olarak Bkz. Rayna Rapp, "Family and Class in Contemporary America."

önemli nokta daha gözetilmelidir. Birincisi; biyolojik farklılık, toplumsal yapıda cinsiyetler arasındaki değişik konumların ana esaslarından biridir. Yani toplumda cinsiyetlerin ayrı ayrı değerlendirilişinin doğrudan nedenidir!¹² İkinci olarak da; cinsiyetler belli bir toplum yapısı içindeki varlık ve işlevlerinden ayrı değerlendirilemeyeceğinden, emek gücünün çoğalımındaki önemli rolün yadsınmaması gerektiği açıktır. Emek gücünün çoğalımı ile ilgili kavramlar, şu ana kadar, belli bir üretim ilişkisi içinde geliştirilmemiştir. Ve dolayısıyla çok soyut bir şekil almıştır. Marx'ın emek sürecini 'belli toplumsal koşullar altındaki özel biçimlerden bağımsız' olarak değerlendirişi doğrudur.¹³

Şimdi, sınıflı toplumda emek gücünün çoğalması olgusuna geçelim: Artık-emek denen emek fazlasının kullanımı, sınıf ilişkilerinin temelini oluşturur. Sınıflı toplumda doğrudan üretim yapan sömürülmüş bir sınıfın emeğiyle ortaya çıkan bu emek fazlasından egemen sınıf yararlanır. Marx sınıflı toplumu önemli bir pasajında şöyle özetler:

"Bedeli ödenmeyen bir emek fazlasını bunu doğrudan üreten sınıftan gaspeden; yöneten ve yönetilen sınıfların olduğu bir ekonomik yapıdır. Üretim ilişkilerinden doğan ekonomik toplum, bu yapı üzerine oturmuştur ve aynı anda bu yapıya özgü politik eğilimi oturtulmuştur. Bu düzen, her zaman için, üretim koşullarını sağlayanlarla üretimi doğrudan yapan iki grup arasındaki doğrudan ilişkidir. Bu ilişki, emek ile toplumun üretkenliğinde belli bir safhayı belirler ve yine bu ilişki içinde tüm sosyal yapının temeli olan gizli kalmış bir sır yatar. Tabii, bu sosyal yapıyla birlikte egemenlik ve bağımlılık ilişkisini aynı şekilde sürdüren siyasi biçimi de birlikte getirir. Kısaca, bütün bunlara tekabül eden devlet biçimi ortaya çıkar.¹⁴

Sınıf toplumunda, emek gücü kavramı özel bir sınıf anlamı taşır. Yani emek gücü, egemen sınıfın yararına kullanılmak üzere iş fazlasını üreten sınıf anlamındadır. Bir başka deyişle emek gücüne sahip olanlar, sömürülen sınıfı oluşturur. Bir sınıf toplumunda emek gücünün çoğalması kavramı, doğrudan doğruya sömürüye hedef olan emek

12. Cinsiyet farklarının toplumsal yapılanması üzerine Bkz. Barrett, "Women's Oppression Today" sayfa 74-77; Lourdes Beneria, "Reproduction, Production, and the Sexual Division of Labour"; Beverly Brown, Natural and Social Division of Labour"; Felicity Edholm, Olivia Hanis ve Kate Young, "Conceptualising Women"; Maxine Molyneux, "Androcentrism in Marxist Anthropology". Tüm örneklerin eleştirisi için Bkz. Janet Sayers, "Biological Politics." ve aynı zamanda bu bölümde dipnot 22.

13. Marx, "Capital" 1:173.

14. Bu kitap.

gücüne sahip sınıfın ayakta durabilmesi ve yenilenmesi anlamındadır. Sınıflı toplumda, egemen sınıfın ayakta kalıp yenilenmesi olgusu kesinlikle emek gücünün çoğalması kavramı içinde değildir. Eğer bir tanımlama yapmak gerekirse, sınıf toplumunda emek gücü, yalnızca doğrudan üretici sınıf üyelerine aittir.¹⁵

Marx bu sınıfın ürettiği artık-emeği ve tek bir işçinin bir iş günü içinde yapması gereken normal iş için zorunlu süre ile oranlayarak karşılaştırmıştır. Zorunlu emek, üreticinin kendi üretimine yetecek kadardır işi ve iş gününün bir bölümünü ifade eder. Gün içinde yapılan diğer iş miktarı, sömüren sınıf tarafından kullanılan iş fazlasıdır. Gerçekte, işçinin ürettiği işin bir kısmının, sömürülen sınıfın diğer kesiminin çoğalmasını sağlamak amacıyla, onların kullanımına ayrılması gerekir.¹⁶ Kadın, çocuk ve yaşlılar iş fazlasında doğrudan üretime katılmazlar, ama onların varlığını sürdürmeleri için doğrudan üretim yapan işçinin zamanının bir bölümü onlara ayrılmalıdır. Marx bireysel tüketim ve gerekli iş kavramlarını bu açıdan çok fazla açıklığa kavuşturamamıştır. Yukardaki açıklamalara göre, bireysel tüketim doğrudan üretim yapan işçinin, işini sürdürmesi için ayakta kalabilmesine ayrılmıştır. Zorunlu emek, hem kendisinin hem de sınıfının diğer üyelerinin hem ayakta kalabilmesi hem de çoğalmasına ayrılmalıdır.

Zorunlu emeğin birkaç süreci vardır. Öncelikle, doğrudan üretim yapan işçinin bireysel tüketimi için belli bir geçim parasını karşılar. Örneğin feodal toplumda doğrudan üretim yapan sınıf bir miktar ürünü elinde tutabilir. Kapitalist toplumda, işçinin ücreti temel ihtiyaçlarını satın almasını sağlar. Çoğunlukla bu şekilde satın alınan geçim ihtiyaçları işçinin ayakta kalmasını garanti edemez. Bu ihtiyaçların tüketimime uygun duruma getirilmesi için ek iş gerekir. Diyelim odunların kesilmesi yiyeceklerin pişirilmesi, giyeceklerin onarımı gerekir. Bireysel tüketim için gerekli bu süreçlere ek olarak iki emek süreci tanımlanabilir: Gerekli işin belli bir süresi, doğrudan üretim yapmayan kesimin geçimine gider. Ayrıca bu kesimin çocuk doğurma ve yetiştirme ile ilgili önemli emek süreçleri de gerekir. Yapılması gerekli işin yukarda açıklanan bazı yönlerinin, teorik açıdan belli bir bağımsızlığı vardır. İki birliktedir emek gücünün çoğalımı ve dolayısıyla toplumsal çoğalmanın ayrılmaz koşulunu oluştururlar. Zorunlu emek kavramı sömürülen

15. Sosyalist-feministlerin, emek gücünün çoğalımı ile ilgili görüş ve tartışmaları, yer yer üstü kapalı olarak, egemen sınıf bireylerinin tüketimini de kapsanına alır. Bu durum hem bir kavram açıklığına yol açar hem de sömüren ve sömürülen sınıf arasındaki temel ayrımın gözetilmemesi olur.

16. Marx, "Capital" 1:208-209, 226, 229.

sınıfta emek gücünün çoğalımıyla kısıtlıdır. Egemen sınıfın da günü gününe ihtiyaçları vardır ve kuşaktan kuşağa kendi sınıflarını yenilerler. Marx'a göre bu olgular zorunlu emek olarak nitelendirilmez çünkü emek gücünün yenilenmesiyle ilgili değildir.

Zorunlu emek ile iş fazlası tahlilde birbirinden farklı olmakla birlikte, somut emek süreci içinde gerçek yaşamdaki şekilleriyle bu farklılıkları ortadan kalkar. Önce, feodal toplumda bu iki kavram içiçedir. tarım işçilerinin derebeyin topraklarını bağımsız olarak işletmesi halinde, bu iki kavram birbirinden ayrılır. 11. Bölüm'de göreceğimiz gibi, kapitalist toplumda da zorunlu emek kendi içinde bir farklılık oluşturur. Bir yandan iş fazlası ile ilgili bir süreç, diğer yandan iş fazlasının kullanımıyla ilgili süreç farklılığı belirir. Son olarak köle sistemine bakacak olursak, ülke sınırları dışından getirilip inanılmaz koşullar altında çalışmaya zorlanan bu kesim için, kesimin kendi kuşaklarıyla yenilenmesi hemen hemen imkansızdır. Sınıflı bir toplum veri olarak ele alındığında emek gücünün yeniden üretilmesi sürecinin koşulları ve sonuçları esasta belirsizdir. Aksini düşünmek, sistemin emek gücü ihtiyacının kaçınılmaz olarak bu sistemin işleyişinde yerine getireleceği şeklindeki işlevsel görüşe düşmüş oluruz. Zorunlu emeğin süregelmediği toplumsal ilişkiler, özgün tarihi durumlarından ayrı ele alınamaz. Aile özelde, insan toplumunun sonsuzluk içeren bir kavramı değildir. Herhangi bir toplumsal yapıda soya bağlı akrabalıkların hepsi aldığı biçim her zaman toplumsal gelişmeye bağlıdır ve potansiyel bir mücadele kaynağıdır.¹⁷

Zorunlu emeğin üç ayrı yönü arasında, kuşaklarla çoğalma, en azından asgari düzeyde bir cinsiyet ayrımını gerektirir. Çocukların doğması gerekiyorsa, bunun yükünü kadın üstlenecektir. Dolayısıyla bu sınıf kadının çoğalmada özel bir rolü vardır. Kadın doğrudan üretim yapan işçi olarak da çalışıyor olabilir ama insanın çoğalmasındaki bu farklı rolü, kadının sınıf toplumundaki ezilmişliğinin temelinde yatan nedendir. Bu farklı rol, teorik olarak konumlandırılabilir. İlk kez Paddy Quick tarafından ortaya atılan aşağıdaki görüş, kadının ezilmişliğini tahlil edebilmek için bir temel oluşturacak böyle bir teorik çer-

17 Bridget O'Laughlin, "Production and Reproduction" sayfa 6-7. Rayna Rapp, "Review of Claude Meillassoux, *Femmes, genres et capitaux*", sayfa 319, 321-322; Lise Vogel, "The Contested Domain". Sosyalist-feminist teorinde işlevcilik için Bkz. Barret, "Women's Oppression Today" sayfa 93-96. ve Sayers, "Biological Politics" sayfa 202.

çeve önerir!¹⁸

Bu görüş kadının doğurganlık özelliğiyle sınıf toplumunda iş fazlasının kullanımı ilişkisine dayanır. Kadının çocuk doğurması, işçi sınıfındaki bir kadının doğrudan üretime katkısını ve gerekli işe katılımını aksatır. Doğum olayı en azından birkaç ay süreyle emek kapasitesini düşürür!¹⁹ Her ne kadar kadın 'artık-emek' üretimine katılımını davet ettirse de, doğum, bu emeğin anında kullanımını aksatır. Ayrıca bu sınıf kadınının, kendi sınıfının ayakta kalması açısından da yükümlülükleri vardır ve bu işlevinde de kapasitesi düşer. Egemen sınıfın kısa dönem için bakış açısı, çocuk doğurma olayı kadının gücünde pahalıya mal olan bir düşüşe yol açar. Üstelik katkısının olmadığı bir dönemde kadının bakımı söz konusudur. Bu dönemde egemen sınıfın kullanımına ayrılacak olan gerekli iş karşılığı onun adına harcanmış olur. Yani, gebe ve emziren kadının bakımı sırasında gerekli işin artırılması gerektiği doğar. Bu da iş fazlasında bir düşüş demektir. Ama doğurganlık egemen sınıf için bir bakıma da gereklidir çünkü emek gücü bu yolla yenilenmektedir. Dolayısıyla egemen sınıf için kısa dönemli gereksinimleriyle uzun dönem gereksinimleri arasında bir çelişki ortaya çıkar.

Bir önceki paragrafta kadının doğurganlığı ile emek fazlasının kullanımı arasındaki ilişkinin açıklaması teorik bir düzeyde ele alınmıştır. Ortaya çıkan çelişkinin çözümü için egemen sınıf uzun dönemde gerekli iş kapasitesinin azaltılması stratejisiyle çalışan sınıfın çoğalmasını garantileme yoluna gider. Tabii bu tür stratejilerin uygulamada ne denli başarılı olabileceği, bir sınıf mücadelesi sorunudur.

18. Paddy Quick, "The Class Nature of Women's Oppression." Quick, kadının ezilmişliğini sınıf toplumu kapsamı içinde ele aldığı gibi, sınıflı toplumlarla 'sınıfsız' toplumlar arasında bir karşıt görüş geliştirmiştir. Quick burada doğurganlığın yalnızca sınıflı toplumlarda kadının ezilmişliğine yol açtığını savunur. Sayfa 45. Aynı doğrultuda, 'aile' kavramının da yine yalnızca sınıflı toplumlar da geçerli olduğunu belirtir. Çünkü ancak sınıflı toplumlarda üretim (ve türeme) bütünüyle toplum çıkarlarına yönelik üretimden farklı bir anlam taşır. (Örneğin ilkel ve gelişmiş kömünist toplumlar) Sayfa 47.

19. Biyolojik farklılıklar, emeğin cinsiyet ayrımı ve kadının ezilmişliği ilişkileri için Bkz. Barret: "Women's Oppression Today" sayfa 72-77, 195-199 ve Sayers, "Biological Politics" Cousins, cinsiyetlerde biyolojik farklılıkların Marksizm ile açıklanamayacağını öne sürer, çünkü işçiler, cinsiyet farklılıkları gözetilmeksizin soyut bir kişileştirme içinde tanımlanır. Bkz. Marx Cousins, "Material Arguments and Feminism," sayfa 63. Buna karşın Marx toplumsal türeyiş içinde biyolojinin rolünü gözettiştir. Örneğin, doğrudan üretici sınıfın ölümlülüğü bu sınıfın ayakta kalması ve yenilenmesi gereğini getirir ve emek gücünün türeyişi, sınıf toplumunun toplumsal türeyişi içinde önemli bir yer alır. Kapitalizmde 'emek gücünün çoğalması', kapitalin çoğalımında temel ögedir. Bkz. Marx, "Capital" 1:575-576. Marksist analizde ölümlülük biyolojik bir gerçek olarak önem taşıdığına göre, cinsiyetin de ikili farklılığı aynı derecede biyolojik bir gerçek kabul edilmiş olmalıdır.

Bu çelişkinin tarihsel olarak çözümünde, kadın-erkek ilişkisinden yararlanıldığı görülür. Bu sınıftan diğer yetişkinler, özellikle baba, ya da akraba grubu kadının gebelik döneminde onun bakımıyla sorumludur. Dolayısıyla bu sınıfın erkeği, emek gücünün kuşaklarla yenilenmesi olgusu içinde özel bir rol üstlenir, yani eşini geçindirmek durumunda kalır.

Prensipte, çoğalma olgusu içinde kadınla erkeğin farklılığı belli bir süreye aittir. Gerçek uygulamada bu roller, aile yapısı içinde esas tarihsel biçimini alır. Teorik açıdan bağımlı durumdaki sınıfın ailesinde erkek daha büyük bir sorumluluk üstlenir, yani kadının emek kapasitesinin düştüğü dönemde onun geçiminden sorumludur. Sınıflı toplumda bağımlı sınıfın kurumlaşmış yapısı, gerekli iş sürecinin devamı ve yenilenmesinde başlıca toplumsal birim haline gelir. Burada kadınla erkeğin gerekli iş ve iş fazlası ile ilgili farklı rollerle görevlendirilmesinde, cinsiyete göre emek ayırımı için bir neden bulunduğu açıktır. Kadının rolü, gerekli iş sürecine katılımında ve özellikle çocuk yetiştirme konusunda daha fazla sorumluluklarıyla farklıdır. Erkeğin rolü de, kadının gebelik dönemindeki sorumluluğu ve ayrıca iş fazlasında kendisine yüklenen aşırı sorumluluğuyla farklılaşır.

Kadının gerekli işin yürütülmesinde daha fazla bir sorumluluğu olması, toplu üretimden ayrı bir ev işi olgusu olduğu anlamına gelmez. Tarıma dayalı sınıf toplumlarında -feodal toplumlarda- gerekli iş süreciyle iş fazlası süreçleri bütünleşmiştir.²⁰ 11. Bölümde görüleceği gibi, iş fazlası sahasıyla ev işi denebilecek ayrı bir sahanın birbirinden kesin ayırımı, kapitalist düzenle birlikte gelişmiştir. Tahlilciler değişmez bir evrensel ev işi sahasının varlığını öne sürerken, gerçekte, kapitalist olmayan sınıf toplumlarını kastederek.

Erkeğin, kendi bireysel tüketiminin üstünde bir geçim sağlama zorunluluğu toplumdan topluma değişir, ama bu olgu erkeğin kadına üstünlüğüyle bağdaştırılmıştır. Egemen sınıf, emek gücünün çoğaltılması ve aynı zamanda gerekli iş kapasitesini ortalama bir düzeyde tutulması adına, bu sömürülmüş sınıf içinde erkek üstünlüğünü destekler, teşvik eder. Quick, bu durumu anahatlarıyla şöyle ortaya koyar:

Kadının kendi geçimi için gerekli görülenin dışında bir talepte bulunması, egemen sınıfın kullanımına bırakılan artık-emeğin

20. Örnek için Bkz. Christopher Middleton, "The Sexual Division of Labour in Feudal England."

bir kısmını dolaylı olarak talep etmesi anlamındadır. Bu nedenle, egemen sınıf tarafından erkeğin kadına karşı üstünlüğü desteklenir hatta empoze edilir. Diğer yandan, erkeğin kadına karşı 'sorumlulukları'ndan kaçması da egemen sınıfın işine gelmez. Erkeğin kendisinin ihtiyacı dışında geçim sağlama hakkı ona yalnızca kendi sınıfının çoğalmasını sağlamak amacıyla tanınmıştır.²¹

Bu stratejiler, erkek üstünlüğünün erkeğe gerçek avantajları ötesinde, egemen sınıf çıkarına işler.

Kadının ezilmişliğinin temel kaynağına gelince: bu durumda, sorunun cinsiyete göre emek ayırımından değil, erkeğe kendi gebeliği sırasında onun geçimini sağlama hakkının verilmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Kadın ile erkeğin, yaşamlarının bir döneminde, emek gücünün yeniden üretilmesinde farklı roller üstlenmeleri, kadının ezilmişliği için bir gerekçe olamaz. Eşitliğin en gelişmiş düzeyde uygulanabilmesi için çabalar gösterilen toplumlarda bile, normal bir 'iş bölümünü' gerektiren çeşitli işler vardır. Biyolojik ya da sosyal gelişim düzeyinden kaynaklanan nedenlerle, insanlar arasındaki farklılıklar her toplumda görülür. Zeka ya da fiziksel kusurlar, cinsel eğilimler, evli ya da bekar insanlar ve kadının erkekten farklı doğurganlık özelliği her zaman için her toplumda bir takım ayırımlara yol açar. Kişisel farklılıklar ya da herhangi nedenlerle iş ayırımı, her toplumun kendi koşulları içinde bir önem kazanır ya da kazanmaz. Sınıflı toplumda kadının evrensel özelliği, egemen sınıfın çıkarları açısından çelişkili bir olguya yol açar. Ve kadının ezilmişliği bu toplum koşullarındaki çelişkinin çözümü için ortaya çıkan bir sınıf mücadelesi içinde yer alır.

Egemen sınıf kadını da kendi sınıfının erkeğine bağımlı olabilir. Bu sınıfta böyle bir ayırımın kaynağı, kadının egemen sınıf aile bireylerinin çoğalımındaki rolünden gelir. Sosyalist gelenekte öne sürüldüğü gibi burada sorun mülkiyettir. Mülkiyet erkeğin elindedir ve çocuklarına geçmesini gerektiren bir sosyal yapı içinde, çocukların babalarının belirlenmesi adına, kadının ezilmişliğine doğru bir yol açılır. Belli bir toplum içinde kadın ezilmişliğinin ortak noktalarında sınıflararası bir dayanışma ortaya çıkabilir. Böyle bir dayanışma için gerçek yaşamda bir temel neden olmasına rağmen, egemen sınıf kadını ile sömürülen sınıf kadınının durumları arasındaki farklılık, teorik açıdan

çok belirgindir. Çünkü teorik açıdan yalnızca sömürülen sınıf kadını, sınıf toplumunun çarkını döndüren kullanıma yönelik emek gücünü ayakta tutmak ve yenilemek olgusunda yer alır.

Sınıf toplumlarında, kadının ezilmişliğinin tarihsel bir olgu olduğunu vurgulamak gerekir. Bu olgu teorik düzeyde tahlil edilebilir. Ancak kadının ezilmişliğinde rol oynayan nedenlerin karışıklığı, bu ezilmişliğin kesin bir teorik temele oturtulmasına engel olmuştur. Böyle bir temel, hiç kuşkusuz, vardır ama tarihsel bir nedene dayanır, teorik nedene değil.²²

Buraya kadar tartışması yapılan konu şöyle özetlenebilir: insanın kendi günlük ihtiyacı ötesinde kullanım-değeri olan ürünler üretebilme kapasitesi vardır. Sınıflı toplumda bu potansiyel egemen sınıf çıkarına kullanılır. Bu düzen egemen sınıfın belli toplumsal ilişkilere göre bağımlı sınıf tarafından üretilen iş fazlasını kullanımını sağlar. Bu sınıflı toplumun devamlılığı için, bu aruk-emeği üretecek bir emek gücünün bulunması şarttır. Bu emek gücünün, yani işçilerin, en azından eşit bir biçimde yenilenmeleri gerekmektedir, çünkü insan belli bir süre çalıştıktan sonra yorulur, yaşlanır ve ölür. Bu yenileme, kuşakların çoğalmasına yani türemesine dayandığı durumda, insanlık iki gruba ayrılır. Ve bu noktada kadın ve erkek ayrı rollerle sahneye çıkar. Kadının doğurganlık özelliği nedeniyle bir süre iş kapasitesinin düşmesi, egemen sınıf için sorun yaratır. Bu sorunun çözümünden kaynaklanan sınıf mücadeleleri boyunca, emek gücünün çoğalması için çeşitli biçimlerde ilişkiler ortaya çıkmıştır. Tarih boyunca hemen hemen genel çözüm, erkeğin, kadına bakması için biraz daha fazla sorumluluk üstlenmesi olmuş ve bu olgu erkeğin kadın üzerindeki üstünlüğünün kurumlaştığı biçimler geliştirmiştir. Bu duruma istisnalar vardır ve sınıflı toplumda emek gücünün çoğalımı sorununa önemli boyutlar kazandıran yaklaşımlar getirdikleri de bir gerçektir. Ama esas olan bu tarihsel biçimdir ve bunun sonucu da ataerkillikte ifadesini bulur. Bu noktada Joan Kelly, "Ataerkillik evde geçerlidir," diyor. "Borusu aile içinde

22. Kadının ezilmişliğinin tarihsel kökeni ile ilgili olarak Bkz. Sally Alexander, "Women's Work in Nineteenth-Century London"; Beneria, "Reproduction, Production"; Muna Davis Caulfield, "Equality, Sex and Mode of Production"; Penelope Ciancanelli, "Exchange, Reproduction and Sex Subordination among the Kikuyu of East Africa"; Carmen Diana Deere ve Magdalena Leon de Leal, "Peasant Production, Proletarianization, and the Sexual Division of Labor in the Andes"; Maurice Godelier, "The Origins of Male Domination"; Middleton, "Sexual Division of Labour"; Iris Young, "Beyond the Unhappy Marriage."

öter."23

Çoğu toplumlarda işçi kadının gerekli iş kapasitesi dışında, iş fazlasına da katılımı olur. Şöyle ki; gerekli iş içindeki sorumlulukları ya da yardımlarıyla artık emeğe katkısı olabilir. Örneğin kadının çocuk bakımındaki bireysel sorumluluğu, kapitalist toplumda, kadını ev işlerinin koşulları altında ezer.²⁴ Bunun tersine, artık emek için harcadığı zaman ya da kapasite gerekli emeğini etkiler. Amerika'da köle kadınların çoğu toprakta çalışırken, toprak sahibinin ev işlerinde yani yemek pişirme ve çocuk bakma gibi işlerde yaşlı köleler ya da çocuklar çalıştırılırdı.²⁵ Toplum gelişimi içinde sömürülen sınıf kadının ezilmişliği, yalnızca emek gücünün ayakta kalışı ve yenilenmesi süreçlerinde değil, aynı zamanda artık emeğe katılımında biçimlenir.

Belli bir sınıf toplumunda emek gücünün yeniden üretiminin biçimlenişi, tarihsel bir araştırma konusudur ve bugün için politiktir. Ortaya konan teorik çerçeveden, yine de, bir takım sonuçlar çıkarılabilir. Emek gücünün kuşaklarla çoğalımının daha az önemli olduğu koşullarda, sömürülen sınıftaki cinsiyete göre emek ayırımı ve aile içi ilişkiler bu denli kesin çizgilerle ayrılmaz. Diyelim göç olgusuyla emek gücünü sağlayan bir toplumda, işçiler barakalarda toplu halde yaşar ve kadınla erkek aynı tür işte çalıştırılır. Bu arada doğum kontrolü teşvik edilir ve gebelik durumunda kadının son dönemlerinde ağır işte çalıştırılmaması gibi olanaklar tanınmaz. Bu tür ortamlarda savaş, açlık ya da tabii felaketler halinde iş kapasitesinin düşmesi, kadın işçiler üzerine artı yükler bindirir. Kuşaklarla çoğalma, emek gücünün yenilenmesinde en yüksek oranda nüfus artışı sağlayabilen yöntem olduğundan, bu yöntemle dönüş gerekir. O zaman, kadının ya aile birimindeki bu işlevine geri dönmesi ya da kadının artık emeğe katkısıyla çözüm aranır. Çoğu durumlarda da kadından yukardaki her iki rol birden talep edilir. Egemen sınıfın artık emeği maksimum düzeye çıkartması gerektiği dönemlerde, uzun vadeli amaçların ikinci plana atılabileceği krizlerde, sömürülen sınıftaki kadın ya da erkek, tüm bireyler, aile yapısı ya da erkek üstünlüğü gözetilmeksizin artık emek için harekete geçirilir. 19. yüzyılda endüstrileşen İngiltere'de bu uygulamaya geçil-

23. Marx, "Capital" 1:168. Joan Kell-Gadol, "The Social Relation of the Sexes" sayfa 821.

24. Erkek, bir noktaya kadar gerekli emeğe katılırken aynı zamanda kendi anlık yaşam gerekliliğini (yıkama, diş fırçalama v.b.) de yerine getirir ve bunlar da gerekli işlerin parçasıdır. Ayrıca işe ulaşımı (yürüyerek ya da toplu bir taşıma aracıyla olsun) için de harcanan zaman ve iş yine bu kapsama girer.

25. Alexander, "Women's Work"; Angela Davis, "Reflections on the Black Woman's Role in the Community of Slaves."

mişti. Bugün de gelişmiş kapitalist ülkelerde yine aynı uygulamaya gidildiği söylenebilir.

Kuşkusuz, bu eğilimler tepkisiz kalmayacaktır. Göçle çoğalan emek gücü sözkonusu olduğunda, bireylerin ailelerinden koparılmış olmalarına karşı çıkmaları beklenebilir. Her ülkenin kendi işçileri, yabancı işçilerin işe alınmasına karşı savaşılabılır. Kadınlar eve bağlanarak çocuk doğurup çocuk yetiştirmeye isyan edebilir, ya da öte yandan erkekler kadının emek gücüne katılımına itiraz edebilir. İşçiler çocuk çalıştırmayı yasaklayan yasaları destekleyen eylemlere girebilir. Kadın ve erkek, aile yaşamlarını koruma ve savunmak amacıyla örgütlenebilir. Kısaca, sınıflı toplumda emek gücünün çoğalma sorunu ciddi bir çekişme konusudur.

EV EMEĞİ VE ÖTESİ

Bir önceki bölümde, emek gücünün çoğalımı ile ilgili bir takım temel kavramlar saptanarak, sınıf toplumunda kadının ezilmişliği sorunuyla ilişkisi açıklanmıştır. Şimdi kadının ezilmişliği sorununu, kapitalizmde toplumun yeniden üretilmesi kapsamı içinde ele alabiliriz. Kapitalist toplumda sömürü, artık-emeğin kullanımıdır. Ve artık-emek, ücretli emek biçimindedir. Emek gücü satılabilen ya da satın alınabilen bir mal biçimindedir. Bu mal, Marx'ın tanımıyla, bir değer kaynağı olan yararlı bir özelliğe sahiptir. Pazara çıkarılıp alış veriş yapılır, ancak diğer mallardan ayrıdır çünkü üretimi, yatırıma değil, bir çoğalma sürecine bağlıdır. Toplumdaki emek gücü taşıyıcılarının çoğalma süreci, sürekli olarak emek gücünü bir mal olarak yeniden üretir. Bu süreç, kapitalizmin varolabilmesinin bir koşuludur. Söz konusu çoğalma sonucu ortaya çıkan bu mal, dolayısıyla, yeniden üretilebilir nitelikte olup bir değiştirme değeri taşır. Marx'ın ifadesiyle, "İşçi sürekli olarak mal ve dolaylı zenginlik üretir, ancak kendisine hükmeden ve onu sömüren, kendisi dışındaki bir güç adına bunu yapar. Öte yandan kapitalist aynı süreklilikle emek gücünü artırır, ancak bunu üretildiği kaynaktan ayrı tutarak, kendisi için bir zenginlik kaynağı şeklinde kullanır. İşçinin sürekli kullanımını ücretle kısıtlar. İşçinin bu sürekli çoğalımı ve sürekli var oluşu kapitalizmin şartıdır." Bu 'edebi' tanımlamalar gerçekte son derece doğrudur ama emek gücünün kapitalist toplumdaki çoğalımına teorik bir açı getirmez.¹

Kapitalist çoğalma, emek gücünün yeterli miktar ve kalitede her

1. Karl Marx, "Capital" 1: 535-536; benzer cümleler sayfa 533, 537, 538 ve 542 ile yine Marx'ın "Grundrisse" kitabında sayfa 458, 676-677, 717'de görülür. Marx'ın 'işçi kendi kendine aittir ve kendi yaşamı için gerekli, hayatı işlevlerini üretim süreci dışında yapar' şeklindeki çok ünlü tanımında işçinin bu işlevinin kapitalist tarafından tamamen güvnen içinde, işçinin kendisine bırakıldığı belirtilir. Kişinin kendi bakımı, ayakta kalışı ve çoğalması/bireyişi kendi içgüdüleriyle çözülür. Bunu, emek gücünün çoğalımının kapitalist üretim süreci dışında bırakılması gereken bir olgu olarak kabul eder. Marx'ın hatalı kelimelendirışı, haklı olarak feministlerin eleştirisine yol açmış, çünkü bu sürecin teorik bir incelemesini veremediği gibi böyle bir teorisinin özü olacak noktayı da açıklayıcı olamamıştır. "Capital" 1: 536-537. Molyneux domestik emeğin, özelleştirilmiş bir bireysel emek olarak değerlendirilme dışı bırakılışının, 'kapitalist üretim ilişkileri teorisinin dışındaki' olgularla kaynaklandığı iddiasındadır. Ama bu iddiası, Marx'ın kapitalist toplum kapsamında domestik emeğin analizini önemsemediği anlamına gelmez. Maxine Molyneux, "Beyond the Domestic Labour Debate" sayfa 20.

zaman satın alınmaya hazır bir mal gibi el altında hazır bulunmasını gerektirir. Ve bu malın uygun bir fiyattan satın alınabilme kolaylığı olması şarttır. Kapitalizmin bu gerekli koşulları emek gücünün sürekli ayakta kalışını biçimlendirdiği gibi, gelecek gereksinimleri karşılayacak şekilde takviye edilmesini sağlar. Emek gücünü satan bu kesim insanların nasıl yaşadıkları kapitalist kesiri için hiç önemli değildir. Ama emek gücünün asıl sahibi için yaşam koşulları temel bir sorun oluşturur. Bu anlamda, emek gücünün yeniden üretildiği koşullar, fiyatı ve değeri açısından belirleyicidir.

Kapitalist toplumda emek gücünün bu çoğalımı ve kadının ezilmişliği, kapitalizmin birikim zihniyetinden kaynaklanır. Ve bunlardan en etkini de, zorunlu emeğin aldığı biçim sayılabilir. Zorunlu emek iki bileşene ayrılır. Bunlardan, gerekli emeğin toplumsal bileşkeni diye adlandırdığımız biçim, kapitalist üretim sürecindeki artık-emekle ayrılmaz bağlara sahiptir. Marx'ın belirlediği gibi, kapitalizmde işgününün bir bölümü, emek gücünün yeniden üretilmesi için gereken mal değerine eşit üretim yaptığı bölümdür. Marx, emekçinin kendisi için harcadığı zamana zorunlu emek zamanı ve bu zaman içinde harcadığı emeğe de zorunlu emek der. İşçi bunun için bir bedel alır. İşgününün geri kalan kısmı kapitalist için harcadığı, artık-emek zamanıdır. Bu süreçteki artık-emeğin bedeli ödenmez. İşçi açısından bu iki emek arasında bir fark yoktur, onun için ücret hem zorunlu emeğini hem artık-emeğinin bedeli olarak kabul edilir. Marx'ın ifadesiyle, "Ücret sistemi işgününün zorunlu ve artık emek-yani bedeli ödenen ve ödenmeyen emek- şeklinde bölünmüş olduğunu gizleyen bir sistemdir. Tüm harcanan emek, karşılığı ödenen emek gibi görünür."²

Marx, gerekli işin bir diğer bileşeni olan ev emeği, yani bir diğer deyişle ev işlerinin, tartışmasına girmemiştir. Harcanan bu emek, kapitalist üretimin dışındaki bir kavram olup zorunlu emeğin içindedir. Emek gücünün çoğalımı için her iki bileşen de gereklidir. Emek karşılığı ücret, işçinin mal satın almasını sağlar ama ek bir emek olan ev emeği, alınan bu malların tüketiminden önceki aşamada yapılması gereken iştir. Ayrıca, emek gücünün yeniden üretilmesinde, kuşaklarla çoğalma olgusu içindeki süreçler de, ev emeğinin bir parçasıdır. O halde kapitalist toplumda artık-emek ve zorunlu emek arasındaki ilişkinin iki yönlü olduğu söylenebilir. Artık emekle zorunlu emeğin ayırımı, ücret sistemiyle örtbas edilmişti. Öte yandan zorunlu emeğin

ikinci bileşeni olan ev emeği, ücretli emekten ayrılmıştır.

Artuk-emeğin birikimi kâr getirdikçe, ücretli emekle ev emeği arasındaki bu ayırım belirginleşir. Kapitalizmin özellikle endüstrileşme yoluyla üretkenliği artırarak, artuk-değer elde etme sistemi, kendi üretim süreciyle ev emeği arasında ciddi bir ayırımı yapar. Kapitalistlerin, üretimi atölye ya da fabrikalarda doğrudan kendi kontrolleri altında tutabilecekleri şekilde düzenlemeleri gerekir. Bu atölye ve fabrikalarda belirlenmiş zamanlar içinde ücretli emek elde edilir. Ücretli iş böylelikle işçinin işi dışındaki hayatından giderek ayrılır. Zorunlu emeğin bir parçası olan ev emeği de, bu şekilde, ücretli işten ayrı tutulur. Ücret dolaylı olarak anlık yaşam ve kuşaklarla çoğalma süreçlerini de karşılar. Yani zorunlu emeğin sosyal bileşeni, dolaylı olarak, emek gücünün üremesini, mal almak üzere değiştirilebilecek parayı sağlayarak, karşılamış olur. Özel evlerinde yaşayan çalışan sınıf aileleri, çoğu kapitalist toplumlarda hakim olan sosyal biçimdir. Ama ev emeği yalnızca bu özel aile birimleri içinde değil, çalışma kampları ya da barakalarda, yetimhane ya da hastanelerde hatta hapisanelerde de geçerlidir.³

Kapitalist toplumda zorunlu emeğin ev emeği kısmı, tüm yüküyle kadının üzerindedir. Yaşam için ihtiyaç duyulan mallarının sağlanması ise, aynı şekilde, orantısız olarak erkeğin sırtında gibi görünür. Er-

3. Gerekli emeğin domestik bileşimin gerçekleştirilmesini sağlayan birimler, doğrudan üreticinin (işçinin) çifte bölünüşü ile analiz edilebilir. Yani bu ikili durum, işçinin kapitalist üretim koşullarına hiçbir şekilde 'sahip olamayışından' kaynaklanır ve ücret ile, soyutlanmış ücretsiz domestik emek biriminde belirlir. Ücretli işçi, artuk, değeri ne kullanabilir ne de bu değere sahip olabilir. Hatta somut emek sürecine bile sahip değildir. Bu durumda, ücret, işçinin herhangi bir mülkiyeti olamamasını ifade eder, yani kendi emek gücünü koruyamadığının, tasarruf yapamadığının bir ifadesidir. Domestik emeğin mekan ve kurum olarak ücretli emekten ayırımı, işçinin toplumsal emek araçlarını hareketle geçiremeyeceğini yansıtır. Yani, emek gücünün taşıyıcısı üretim araç ya da koşullarının sahibi olamaz durumdadır. Bu açıdan, domestik emeğin gerçekleştirildiği birimler, kapitalist düzendeki toplum birimlerinin alt birimleridir. Bu, işçi sınıfının üretim araç ve koşullarına sahip olamayışının somut şekillenişidir. (Poulantzas'ın 'girişim' tanımı: ekonomik mal sahipliği ile kapitale bağlı olanaklara sahip olabilmek arasındaki ilişki.) Bkz. Nicos Poulantzas, "Classes in Contemporary Capitalism" sayfa 123 ve Louis Althusser ve Etienne Balibar, "Reading Capital" ve Charles Bettelheim, "Economic Calculation and Forms of Property. Bu toplumsal birimler kesin olarak üretim araç ve koşullarıyla ilişkili olarak ortaya çıktığına göre, kapitalist üretim ilişkileri dışında, kendi ortamında gelişmiş oldukları düşünülemez. Domestik emeğin gerçekleştirildiği toplumsal birimlerin biçimi, bileşimi ve iç yapısı; gerçekte, doğrudan doğruya kapitalist birikim olgusundan etkilenir. Dar bir bakış açısından ele alındığında bu birimler, kapitalist girişimin tamamlayıcı kopyesidir. Bettelheim'in girişimde 'limitlerin yer değiştirmesi' olgusunun teknelci kapitalizmin gelişmesiyle ortaya çıktığı görüşü; kapitalist toplumda ailenin gelişiminde henzer bir kavramlaştırmayı kasteder. Aslında; ev işlerinden belli işlevlerin kaldırılması ve toplu hizmetlerin geliştirilmesi benzer bir 'limit yer değiştirmesi'dir. Ama domestik emek birimlerinin kapitalist üretimin tamamlayıcı kopyesi olarak görülmesinde bu paralelizmin olmadığının vurgulanması gerekir.

kek bu yükü ücretli işe katılımıyla karşılar. Kadın ve erkeğin artık-emek ve zorunlu emeğin iki bileşeni açısından bu şekilde belirlenen konumları bir yandan, erkeğin üstünlüğünü de kapsamına alarak tarihsel bir gelişim göstermiştir. Bu tarihsel miras ilk sınıf toplumlarındaki iş bölümünden kaynaklanır. Daha sonraları, kapitalist üretim ilişkileri içinde ücretli emekle ev emeği arasındaki ayrım daha da kesinleşmiştir. Birer sosyal birim olan aile içinde yer alan ev emeğinin ücretli emekten bu soyutlanması, erkeğin üstünlüğü kavramıyla daha da pekiştirilmiştir.

Ev emeğinin endüstrileşmiş kapitalist toplumdaki bu özelliği, erkekle kadın arasında gergin bir çekişmeye yol açar. Bu, özel yaşamlarında olduğu kadar toplumsal ilişkide de bir ölçüye kadar etkilerini gösterir. Ev emeğinin bu kesin ayırımı, bir takım güçlü ideolojik yapıların gelişmesine yol açmıştır. Aynı zamanda da, tarihsel olarak izlenen bu olgu kadınla erkeğin birbirinden doğal bir ayrımı şeklini almıştır. Kapitalist üretim dışında bırakılarak dört duvar arasına hapsedilmek, kadının tüm zamanlarda alınyazısı olmuştur. Yaşamın bu evrensel bölünmesi; yani bireysel ve toplu yaşam, ev ve toplum yaşamı, aile ve iş, kadın ve erkek gibi ayırınlar kapitalist üretim ilişkilerinin işleyişinden kaynaklanarak ve erkeğin üstünlüğü kavramı ile pekiştirilerek, değiştirilmesi son derece zor ideolojiler yaratmıştır. Özellikle kadının çalışmadığı ailede, erkeğin ev geçindirme üstünlüğüyle, bu ideolojilerin geri dönülmez bir katılıkla kurumlaştığı görülür.

Sermaye birikimi yasası, kapitalist toplumlarda, zorunlu emeğin ev işi bileşkeninde nicelik ve biçim olarak sürekli bir değişime neden olur. Marx'ın açıkladığı gibi, kapitalist birikim artık-emeğin büyümesine bağlıdır. Artık-emek mutlak bir artık-değerde belirlenir ve kullanılır.⁴ Marx bu artık-değer kavramını somut ve soyut olarak belli bir toplumda belirlenmiş iş saatleri çerçevesinde ele almıştır. On saatlik bir iş gününü ikiye bölerek beş saatini zorunlu emeğe, diğer beş saatini artık-emeğe ayırmıştır. İşgünü saatinin onikiye çıkarılışı, kapitaliste her işçinin iki saatlik somut artık değer kazandırır. İşgününün gerekli emek saatleri, diyelim, dört saate inerse, yine kapitalist bir saatlik soyut artık-değer kazanır. Her iki süreç, emeğin üretkenliği artırılarak elde edilen görece artık değerle kapitalist birikime yarar. Kapitalizmde artık-değerin artırılma gereksinimi, ev emeğiyle ücretli emek arasında bir çelişkiyi ifade eder. Ev emeği, işçinin artık-emeğe katkısını azaltıcı

bir bileşendir. Dolayısıyla kapitalizmin birikim amacıyla çelişir. İşçi evindeki işleriyle; örneğin, odununu kırmaktan yemek pişirmeye kadar uğraşlarıyla ücretli emeğin enerjisini sarfetmiş olur hem de, zaman kaybeder. Eğer işçi hazır yemek alır, ısıtma sistemi olan evlerde otursun, ücretli emek kapasitesi daha yüksek olur. Aynı şekilde, kadının ev işleri yapmak durumunda kalışı yüzünden, erkeğin onun geçimini sağlaması da o işçinin ücretli emek kapasitesini düşürür. Ne var ki, ücretinin kendisi dışında eşinin tüketimini de karşılaması gerekir. Ev emeğinin ev içinde harcanması nedeniyle, sermaye birikimi eğilimi, bu ev işlerinin azaltılmasını öngörür. Böylelikle, bir aileden daha çok birey iş gücüne katılmış olur. Aile bireyleri tarafından yapılan ücretli işin toplam miktarı artar ve bu bir tek işçinin emeğinin artırılması ile aynı sonucu verir. Kısacası, ev emeğinin azaltılması her iki tür artıkdışı değeri de artırır.

Ev emeğinin azaltılması, bu tür işlerin toplu hizmetlere dönüştürülmesidir. Bu da kapitalist girişimciler için fırsat yaratır çünkü çamaşırdan süper marketlere kadar kâr amaçlı sektörlerle kayabilirler. Devlet okulları ve sağlık kuruluşları da ev işlerini devlet sorumluluğuna dönüştürür, böylelikle emek gücünün çoğalmasının maliyetlerini başlı ve vergilerle yaymış olur.

Toplumun tüm eviçi emek gücünü azaltma eğilimi, zaman içinde, aile yapısını ve iş ile aile ilişkilerinin değişimine yol açar. Bu eğilimin; emek gücünün aile bağlarıyla çoğalması dışındaki göçmen, yabancı işçiler ve diğer koşullar üzerindeki etkileri çok fazla araştırılmamıştır, ama ev içindeki etkileri kesin bilinir.

Ev emeğinin tümüyle toplu hizmetlere dönüştürülmesi mümkün değildir. Bunun başlıca nedeni ekonomiktir çünkü çocuk bakımı ve ev işlerinin kurumlaştırılması maliyeti çok yüksektir.⁵ Bunlardan çoğu işçi ailelerin karşılayabileceği fiyatlarla hizmet verebilecek şekilde maliyetlerini düşürememiştir. Ayrıca, ev emeğinin ortadan kalkmasına karşı politik ve ideolojik engeller de vardır. Çalışan sınıf ailelerinin yaşam biçimine bir müdahale gibi görülmesi, bu engellerin başında gelir. Ayrıca eğitimin, işçi sınıfı militanları tarafından tepkiyle karşılandığı da bir gerçektir çünkü bu tür bir eğitimin kapitalizmden yana olacağı endişesi doğmuştur. Hatta yaşlılar için bakım evleri bile gelecekte aile değerlerinin yok edilmesi şeklinde yorumlanarak tepkilere

5. Emily Blumenfeld ve Susan Mann, "Domestic Labour and the Reproduction of Labour Power"; Nancy Holmstrom, "Women's Work", the Family and Capitalism."

yol açmıştır. Yine de, ev işlerinin toplu hizmetlere dönüştürülmesinde-ki adımlar işçi sınıfını bir noktaya kadar memnun etmiştir, çünkü bu hizmetler çalışan sınıfa büyük kolaylıklar getirdiği gibi yaşam düzeylerini de değiştirmiştir.⁶ Öte yandan aile birimleri dışında, çeşitli yollarla toplanan işçi gruplarının işçi kamplarında toplu yaşamaları; Güney Afrikada'ki son olaylarda görüldüğü gibi, işçilerin örgütlenmesine yol açabileceğinden kapitalist düzen için politik bir tehlike yaratır. Son olarak en önemli engel ise biyolojiktir. Ev emeği ne denli azaltılırsa azaltulsun, çocuk doğurma olgusu her zaman için kadının yaşamının bir parçası olarak kalacaktır.⁷

Ev emeğinin azaltılması, genel bir eğilim olarak kalmış, bütün bunların uygulanması her toplumun kendi tarihsel gelişimine bağlı olarak kısıtlanmıştır. Bu yüzden aile kazançlarının, kadının emek gücüne katılımının, kadının iş ayırımının, çocukların çalıştırılmasının ve koruyucu yasaların tahlili gerekir. Ev emeği kapitalist düzen için gerçek bir çelişkidir, çünkü hem kapitalizm çarkının ayrılmaz bir tamamlayıcısı hem de kapitalist amaca, yani birikime, engel bir olgudur. Uzun dönemde kapitalist sınıf emek gücünün çoğalmasını, asgari ev emeği ve düşük bir maliyetle çözümlemeye çalışacaktır. Tabii buna karşılık işçi sınıfı, ya birleşmiş bir bütün olarak ya da bölünmüş güçler halinde, kendi çoğalımı için en iyi koşulları sağlamak savaşını sürdürecektir. Ve bu savaş içinde, kuşkusuz, belli bir düzeyde ve türde, ev emeğine de yer verecektir.

Ev emeğinin hammaddesi işçinin gücünü pazarda satışı çıkarılarak karşılığında aldığı ücretle satın alınan bir miktar ve kalitedeki mallardır. Peki ya ücretler nasıl belirlenir?

Marx'a göre emek gücünün değeri; zorunlu emek ile kazanılan ve işçinin yaşamı ve yenilenmesi için harcayacağı miktardır. Yani emek gücünün değeri, işçinin gereksinimi olan mal değerine eşittir. Ancak Marx bu değer belirlenmesinde tarihsel bir ögenin rol oynadığını da hatırlatır. Bu değerde rol oynayan iki önemli öge daha vardır: Birincisi uygun yetenekteki emek gücünün maliyeti ve ikincisi de emek gücü-

6. Domestik emeğin toplu hizmetlere dönüştürülmesi olgusu içinde kadının özgürlük potansiyeli özellikle 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başlarında görülmüştür. Bkz. Dolores Hayden, "The Grand Domestic Revolution."

7. Feministler eşitlik ve özgürlük isteklerinde zaman zaman biyolojinin rolünü yok farzetmeyi denemişlerdir. Örneğin, Firestone "Kadının, biyolojisinin egemenliğinden kurtuluşu" çağrısında rahim dışında suni döllerneyi de kapsayan öneriler getirmiştir. Shulamith Firestone, "The Dialectic of Sex" sayfa 206. Bu görüşün çelişkili ve antimateryalist yanları ile ilgili olarak Bkz. Janet Sayers, "Biological Politics,"

nün doğal farklılıklarıdır. İşçinin erkek, kadın ya da çocuk oluşuyla belirlenen bu farklılıklar; işçi ailesinin yaşama maliyetinde ve yetişkin erkek işçinin emek gücü değerinde de farklılıklar yaratan önemli bir öğedir. Marx bu farklı öğelerin etkilerinin ortadan kaldırılabileceğini öne sürmüştür.⁸

Emek gücü değeri üzerine son tartışmalar, özellikle de sosyalist-feministlerin geliştirdiği görüşler, Marx'ın belirsizliklerine dikkat çekmiştir. Burada en ilginç tartışma, işçi ücretiyle bakımı sağlanan çalışmayan kadın ve diğer bağımlı bireylerle ilgilidir. Ev emeğinin herhangi bir şekilde emek gücü değerine bir katkıda bulunup bulunmadığı 'Domestik Emek Tartışması' adıyla bilinen ve 2. Bölüm'de ele aldığımız çelişkili konudur. Bu soruna tatmin edici ilk yanıt Ira Gersten tarafından önerilmiş ve sonra Poul Smith tarafından geliştirilmiştir. Her ikisi de ev emeğinin yararlı bir emek olarak, ücret karşılığı alınan malların değerini, işçinin taşıyıcısı olduğu emek gücüne dönüştürdüğünü savunmuştur. Aile ücreti, yani tüm aile bireylerinin tüketimini karşılamak üzere tek bir işçiyi ödenen ücret, Gerstein'e göre, emek gücünün değerlendirilişinde tarihsel ögenin etkisini gösterir.⁹ Bir başka deyişle, ücret yalnızca mal miktarı ve kalitesini değil, aynı zamanda belli bir miktar ve kalitedeki ev emeğini de kapsar.

Dolayısıyla işçinin ücreti kendisinin ayakta durması ve yenilenmesi için gerekli tüm malların toplam değeridir. Tarihsel olarak belirlenmiş bu değerın eş, çocuk, yaşlı gibi çalışmayan bireyleri kapsayıp kapsamadığı açık değildir. Aile ücreti kavramının daha yüksek bir standartı ifade ettiğini savunanlar, bunu, işçi sınıfının kapitaliste karşı kazandığı bir zafer olarak kabul eder. Aile ücreti, işçi sınıfında yalnızca belli sektörlere uygulanır. Kapitalist toplumda çoğu işçi sınıfı ailesi tek maaşla geçinemez. Diğer yorumcular, bu nedenle aile ücretinin, belli işçi sınıfı sektörlerine politik bir istikrarın sağlanması karşılığı sermaye tarafından önerilen bir uzlaşma formülü olduğunu öne sürer. Bu durumda, aile ücreti bir zafer değil, erkek işçilere sunulan bir ayrıcalıktır. Erkek işçilere özgüdür, çünkü erkeğin üstünlüğü esas alınarak önerilen bir formüldür. Aile ücretinin talep edilmesinin ve elde edil-

8. Marx, "Capital" 1:168,486. Emek gücünün değeri ve fiyatı ve ücretlerle ilgili olarak Marx'ın daha ayrıntılı görüşleri için Bkz. 5. Bölüm.

9. Ira Gerstein, "Domestic Work and Capitalism"; Paul Smith, "Domestic Labour and Marx's Theory of Value." Smith, çalışmayan aile bireyleri tarafından tüketimdeki değerden bahsetmez ve aile ücretlerine hiç değinmez. Bu görüşle emek gücüne katılmayan kişilerin kapitalist üretim ilişkilerinin dışında kaldığı kastedilir.

mesinin, somut bir tahlille önemini anlamak gerekir. Bu bir mantık yoluyla sonuca bağlanamaz. Burada açıklanması gereken nokta; aile içinde çalışmayan eşin varlığının, erkeğin emek gücünün değerini düşürmediğidir. Tersine, çalışmayan bir eşi olan erkek işçinin iki yetişkinin geçimini sağlayabilecek bir ücrete gereksinimi vardır. Kapitalist sınıf bu talebin gerektirdiği ücret düzeyini çok dikkatlice, politik ve idelolojik yararları ve baskıları gözetererek ve maliyetini tartarak değerlendirir!¹⁰

Sosyalistler aile ücretini, zaman zaman işçi sınıfı ailesini savunan genel stratejinin bir parçası olarak öne sürmüşlerdir. Yani, tek bir erkek ücretlinin kazancıyla geçinen normal bir çekirdek aile birimini esas almışlardır. Ama çalışan sınıfın kendi çoğalımı için en iyi koşulların her zaman belli bir sosyal yapıya dayandırıldığı söylenemez. Örneğin kadının aile reisi olduğu işçi ailelerinin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu yerlerde, aile ücreti talebi; kadının emek dünyasındaki durumunu tehdit ederek, işçi sınıfı içinde varolan ayırımı büsbütün kızıştıracaktır. Dolayısıyla sosyalistlerin taleplerinin tam içeriğini somut bir biçimde tahlil etmeleri şarttır. Böyle bir tahlilin ilk koşulu; kendi sınıflarının aile yapısını değişmez kabul eden ve emek gücünün tek yaratıcısı olduklarını düşünen, ayrıca da kendilerini aile ücretine hak kazanmış sayan ideolojik görüşlerinden soyutlanabilmeleridir.

Bütününüyle toplumsal çoğalma açısından ele alındığında; emek gücünün çoğalmasının, belli bir nüfus biriminin yenilenme süreci olmadığını hatırlatmak yerinde olur. Kapitalist çoğalma, üretim sürecinin sürekliliği için yalnızca yeterli bir emek gücünün bulunmasını gerektirir. Prensipite, kapitalistler, ellerindeki emek gücünün yerine yenisini getirebildikleri sürece öldüresiye çalıştırabilir, ama pratikte çeşitli alternatifler uygulanır. Bir toplumun aktif emek gücü, normal olarak, yerleşik ve yeni gelmiş işçilerin bir karışımıdır. Yeni işçiler grubu, yerleşik işçilerin çocuklarıyla yedek ordu ve göçmenlerden oluşur.

Bu noktada emek gücünün çoğalması, bütün olarak çalışan sınıfın türeyişidir. Çalışan sınıf deyimi bazan yalnızca ücretli işçileri kapsar ama, bu anlamda, yalnızca kadınları içine alır. Bu grupta çocuk, yaşlı, sakat, çalışmayan evli kadın gibi emek gücüne dahil olmayan

10. Aile ücretleri yorumlarındaki çelişkilerle ilgili olarak Bkz. Michéle Barrett ve Mary McIntosh, "The Family Wage." Emek gücüne katılmayan bağımlı bir ev kadını / 'eş' in emek gücünü düşürmesindenense yükselmesi üzerine Bkz. Holmstrom, " 'Women's Work' ", veya Molyneux, "Domestic Labour Debate."

tüm nüfus, teorik bir anlayışa göre sınıfsal yapılanmada tamamen dışlanmıştır. Ama burada çalışan sınıf, toplumun geçmişte ve bugün için ücretli emek gücü potansiyelini içine alır. Buna yaşamları ücrete bağımlı olup, kendileri ücretli emeğe katılımda bulunmayanlar da dahildir. Faal emek gücüyle yedek ordu ve yedek orduya dahil olmayan gö-reli nüfus fazlası da, belirli bir dönemdeki potansiyeliyle, bu kavram içinde sayılır. Kapitalizm tarihi bu son grubun dönem dönem çok az sayılara düştüğünü göstermiştir. Burada sayılmayan tek grup bebeklerdir. Öyle ki, doğuştan ciddi sakatlıkları olanlar bile zaman zaman emek gücüne katılmaya zorlanmış ve yedek orduya ait sayılmışlardır.

Kadını teorik olarak çalışan sınıf içinde konumlandırabilmek için, yedek ordu içinde sayan tahlilciler vardır. Bunlar kadının gerektiği zaman emek gücüne katılıp, bu dönem sonunda evine dönebileceği bir yedek ordu oluşturduğunu savunurlar. Kadın aslında çağdaş yedek ordunun yalnızca bu iniş-çıkış dönemlerinde değil, tüm zamanlarında önemli bir ögesidir. Bu tartışmada kadının yedek orduda konumlandırılması son yılların bir olgusu olarak gösterilir, ama bundan önce kadının çalışan sınıf içinde nasıl ve nerede konumlandırıldığı açıklanmaz. Kadının yedek orduda konumlandırılmasıyla ilgili olarak; Engels her ne kadar, "Bu ancak olağanüstü dönemlerde farkedilmiştir," diyorsa da, bir diğer gruba göre kadın çok uzun yıllardır yedek ordudadır. Bunun dışında kalan çalışan sınıf kadını, gö-reli nüfus fazlasını oluşturur.¹¹

Kadının bu konumlandırılışı teorik olmamakla birlikte somut bir tahlil gerektirir. Belli bir toplumda hangi grup kadın faal olarak yedek ordu ile ücretli emek arasında gidip gelir? Kadının çeşitli sektörlerdeki katılımı ne oranda ve ne yoğunluktadır? Hangi grup kadın yedek ordu dışında gö-reli nüfus fazlası içinde yer alır, neden? Bazı kadınların ücretli emeğe katılıma set çeken politik ve ideolojik engeller nelerdir? Herhangi bir eylem olduğunda bunun nedenleri nedir? Belli kapitalist toplumlarda, genç kızlar evlenene kadar baba evine katkıda bulunmak için çalışır. Kent dışından endüstri bölgelerine göç ederek ailelerini desteklemek için çalışan genç kızlar, bir diğer potansiyeldir. Yine göçmen kadınlar, zenciler, çocukları okul yaşına gelen anneler de ücretli işe katılır. Olağanüstü durumlarda çocukları okula henüz başlamamış

11. Friedrich Engels, "The Condition of the Working Class in England" sayfa 98. Kadın ve endüstriyel yedek ordu ile ilgili son görüşlerin özeti için Bkz. Margaret Simeral "Women and the Reserve Army of Labor." Aynı zamanda Bkz. Flora Anthias, "Women and the Reserve Army of Labor"; Michèle Barrett, "Women's Oppression Today", sayfa 24-27, 158-162.; Irene Bruegel, "Women as a Reserve Army of Labour."

anneler de işe alınır. Veronica Beechey'in ifade ettiği gibi, "Bu yedek orduyu oluşturan kesimin kesin olarak araştırılması gerekir. Kapitalizm mantığından bir sonuç çıkartmak mümkün değildir. Bu ancak sınıf mücadelesi olgusu içinde belirlenebilir: Bireysel olarak kapitalistlerin girişimleri, sendikal uygulamalar, devlet politikası gibi sınıf mücadelesinin ürünleri olan stratejilerden yola çıkılabilir."¹² Beechey, İngiltere'de İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana yedek ordunun önemli bir bölümünü evli kadınların oluşturduğunu öne sürer. Kapitalizmde değişik kategoriden kadınların eşit oranlarda işe alınması tercih edilir, böylelikle tüm kadın kesiminin ücretli işe katılımı amaçlanır. ABD'de beyaz ve zenci kadınların hemen hemen eşit sayıda ücretli işe katılımı ve çocukları henüz küçük yaşta olan annelerin de çalışıyor olmasıyla, bu uygulamaya yaklaşılmıştır.

Değişik kadın kategorilerinin emek gücüne eşit oranlarda katılımını sağlamak, kapitalist düzende emek gücüne serbest katılımı teşvik edici yapısal bir uygulamadır. Ev emeğinin azaltılması gibi, bu uygulama da kapitalist birikimi destekleyicidir. Marx kapitalizmde bireysel rekabeti etraflıca incelemiştir. *Kapital* nispeten düşük kâr oranlı sektörlerden yüksek kâr oranlı sektöre doğru kayarak üretimin çeşitli dallarında kâr oranını eşitleme amacındadır. Kapital ve emek gücü ne kadar hareket kazanırsa, ortalama bir kâr oranı sağlanmasında rekabet o denli çabuk etkisini gösterir. Dolayısıyla, prensipte, kapitalist birikim için emek gücünün hareketliliği şarttır. Marx'ın ifadesiyle, bu hareketliliği engelleyici her türlü yasa ve eğilimi kapitalist düzen ortadan kaldırmaya çalışmaktadır: "İşçilerin bir üretim kesiminden ya da bölümlünden diğerine geçişini engelleyen yasaların kaldırılması, işçinin işinin özelliklerine kayıtsız kalma eğiliminin teşvik edilmesi, işçiler arasında iş seçimindeki her türlü önyargıyı yok etmek ve işçiye kapitalist üretime bağımlı kılmak," şeklinde Marx'ın sıraladığı yöntemlere rağmen kapitalist sınıfın çelişkili durumu daha devam edecektir. Uzun dönemde emek gücünün hareketliliği ile kısa dönemde değişik kategoriden işçilerin katılımı ve bölünmüş bir çalışan sınıf üzerinde politik ve ideolojik hegemonyasını kurabilmek gibi pek çok çelişkinin baskısı sürecektir. Kadının emek gücü kapsamı içinde ya da dışındaki ayırımı devam ettiği sürece bu çelişkili faktörler önemli bir rol oynar.¹³

12. Veronica Beechey, "Some Notes on Female Wage Labour in Capitalist Production" sayfa 58.

13. Marx, "Capital" 3:196. Gaudemar emek gücünün hareketliliği eğilimini kavramlaştırmıştır. Ancak, domestik emek ve aile/ev işleri ile bu olgunun engellenişine birden fazla yerde değinir. Jean-Paul de Gaudemar, "Mobilité du travail et accumulation du capital."

Özellikle ev emeğine katkıları olan kadınlar, göreceli nüfus fazlasında ve aynı derecede faal emek gücünün varoluşu ve yenilenmesinde çok büyük rol oynar. Marx'ın gözlemlediği gibi, geleneksel olarak, toplum kendi kesitleri içinde, "Bay Kapitalist emek aracı olan insanoğlunun aşınmasına karşı önlemlerini alarak, daha sonra kullanılmak üzere onları yedek bir ordu şeklinde saklamakta ve çarkı böylece döndürmektedir."¹⁴ Bu nüfus fazlasının varlığında çalışan sınıf bu olgunun en yüksek bedelini öder ve çalışan sınıf kadını da bu olgu için gereken ev emeğinin en büyük bölümünü üstlenir. Ama kadın, ücretli emeğe katılımıyla evdeki yükümlülüklerine aynı özeni gösteremez. Kapitalizm için kadının emek gücüne katılımı, belli bir noktada, kadının ev emeğindeki kaybı karşılayamaz. O zaman göreceli nüfus fazlasının ayakta kalabilmesi için devletin araya girmesi gerekebilir. Örneğin ABD'de bugün yaşlı ve özürli kişiler giderek doğrudan doğruya devlet güvencesi altında bakılmaktadır.

Şimdiye kadar kapitalist toplumda emek gücünün çoğalmasını ekonomik bir olgu olarak ele aldık. Politik ve ideolojik yönleri, yer yer, ekonomik düzeydeki bazı yapısal eğilimlerin toplumlarda değişen biçimlerini tanımlarken konu edildi. Ama ekonomik kökenli olmayan ve çok önemli bir politik olgudan hiç söz edilmedi: burjuva toplumunun temel bir politik özelliği olan tüm insanlığın eşitliği konusuyla ilgili olarak, kapitalist düzende pek çok engel vardır. İnsanların eşitliğine yönelik eğilimin bir toplumda ulaştığı nokta, o toplumun tarihsel gelişimiyle ilgilidir. Ve aynı zamanda da, bir toplumun bağımlı sınıflarının toplumsal hareketlerinin gücüyle ilgilidir.

Marx'ın sergilediği gibi, eşitlik anlayışı değişik toplumlarda değişik biçimler alır ve ancak kapitalist üretim ilişkilerinde bir temele oturur. Ve Marx, "İlk çağlarda ve Orta Çağ'daki eşitlik ve özgürlük kavramlarının henüz üretim ilişkilerinin etkisine girmediği farkedilmiştir," demiştir.¹⁵ Kapitalist düzende eşitlikle ilgili iki nokta, kadının ezilmişliğinin tahlili açısından ilginçtir: Birincisi, insanoğlunun eşitliği, kapitalist üretim ilişkilerinin ekonomik işleyişi ile içiçedir. İkincisi, kapitalizmin gelişmesiyle eşitlik olgusunun da değişikliğe uğramasıdır.

Eşitliğin kapitalist düzende aldığı özel biçim, malın özel karaktere-

14. Karl Marx, "Grundrisse" sayfa 609-610.

15. Aynı zamanda Bkz. Frederick Engels, "Anti-Dühring" sayfa 124-129.

rinden gelir. Mal, değeri ve kullanım değeri olan bir emek ürünüdür. "*Kapital*" in 1. cildinin ilk sayfalarında Marx mal analizini yaparken, değerinin insan emeğinin eşitlenmesi sürecinde ortaya çıktığını söyler. Malın değiştirilmesiyle, bu malları üreten emekle farklılıkları belirir. Bir malın mal değerindeki bu farklılıklar, bu malların üretildiği soyut emeklerin de farklılığı demektir. Mal değişimiyle her üreticinin emeği diğerleriyle eşit bir noktaya gelir. Mallar değiştirilebilir çünkü her malın içinde özdeşleşmiş belli bir soyut insan emeği vardır. Bu ortak öge malın değeridir. Marx malı yaratan emeğin iki yönünü en açık seçik biçimde ortaya koyan kişi olmuştur. "Her türlü insan emeğinin eşit olduğu, ürünlerinin her birinin aynı dereceden birer değer olmasıyla açıklanır,"¹⁶ diyen Marx'a göre değer; değişik emekler arasındaki farkların gözetilmemesi halinde ortaya çıkar. Çeşitli emeklerin eşitlenmesi, insanın harcadığı emek gücünün bir sonucuyla açıklanabilir. Ve insanın bu farklı emek güçlerinin eşitlenmesi, kapitalist üretim ilişkilerinin temel karakteristiğidir. Böylece 'değer' oluşmasının temeli atılmış olur. Ve malın değiştirilmesiyle yani satılmasıyla değer elde edilir. Kapitalizmin bu aşamasında, emeğin daha çok eşitlenmesine gidilmiştir. Birikim, insan emeğinin giderek birbirinden ayırdedilemez soyut emeğe dönüştürülmesini gerektirir.

Emek gücü, kullanıldığında bir emek ortaya koyar ve bu emek, maldır. Ancak ortaya çıkan mal, diğer mallardan farklıdır. Gerçi diğer mallar gibi hem bir değeri vardır hem de kullanım değeri vardır. Daha önce de gördüğümüz gibi, değeri, taşıyıcısı olan insanoğlunun yaşamı ve türeyişi için gerekli tüketimin, yani malların toplam değeriyle belirlenir. Öte yandan kullanım değeri, kapitalist için emeğin bu mal değerinden daha büyük bir değer üretebilme yeteneğidir. Yani ek değer üretir. Emek gücü, pazarda bir mal gibi satın alınır ve satılır. İşçi, kendi malının taşıyıcısı olarak yani emek gücüyle pazara girer ve alıcı arar. Öte yandan kapitalist de kendi malı olan para ile pazara çıkar ve emek gücü arar. Her iki taraf da bir malın sahibidir ve mal biçimindeki soyut bir emeği pazara sunmaktadır. Mal sahipleri olmak açısından her ikisi de bir değiş tokuş için piyasaya çıkmış birer eşit tüccardır. Yaptıkları pazarlığın adı ücret pazarlığıdır. Alışverişleri, mal alım satımı yasalarına uygun olarak yapılır. Kapitalist dediğimiz anamalcı is-

16. Marx, "Capital" 1:78,76-77,78. aynı zamanda Bkz. bu kitap 1. Bölüm. Ayrıca "A Contribution to the Critique of Political Economy." 1. Bölüm; Isaak İlich Rubin, "Essays on Marx's Theory of Value" 10 ve 14. Bölümler.

tediği emek gücünü satın alabilmek için bunun değerine eş bir ücret ödemek durumundadır. Marx bu görünüşte eşit değer alış verişinin, alıcı ile satıcının sözümona 'eşit haklar esası üzerinde' yaptığı değiş-tokuşun, kapitalist üretimdeki sömürü çıkarına gerçekleştiğini anlatmak için ciddi bir çaba göstermiştir. Anamalcı tüketimiyle yok olmayan, tam tersine yeni bir değer kazanan malı, yani insanı, satın alır.¹⁷ Ve çarkının dönmesi adına, kapitalist üretim ilişkilerinin kendi gereksinimi olarak burada bir eşitlik hüküm sürmektedir.

Tabii ki, kapitalistin emek gücünü satın alabilmesi için bu malın sahibi ya da taşıyıcısının satışa çıkartması gerekir. Yani bağımsız birer tüccar olarak eş değerde bir değiş-tokuş için pazara girmesi gerekir. Marx'ın yine alaylı deyişiyle ücretli işçilerin 'iki anlamda özgür' olması gerekir. Birincisi, kendi emek güçlerinin özgür sahibi olup diledikleri biçimde piyasaya sürebilme özgürlüğüdür. Yani feodal baskı ve kısıtlamalardan arınmış, hiçbir şeye bağımlı olmaksızın kendi kararlarıyla hareket edebilecek durumda olmaları gerekir, ama olamazlar. İkincisi de, emek güçlerini kendi çıkarları için herhangi bir diğer biçimde ortaya koyabilme özgürlüğüne sahip olabilmeleridir. Yaşamak için başka şansları olan insanlar, kapitalistlerin taleplerine razı olmayabilir. İşçiyi pazara iten, bu çifte özgürlük sorunudur.¹⁸

Kapitalizmde insanın eşitliği, emek gücünün satışa çıkarıldığı bu ortamda konumlanmıştır. "Bu ortamı iki sınıfın karşılaştığı yer olarak düşünürsek durum çok farklıdır," diyen Marx o zaman ücret pazarlığında bambaşka standartlar olması gerektiğini vurgular. Çünkü sınıf ilişkileri bu alış verişin teke tek yapıldığı pazar ortamında oluşmaz. Bu ilişkiler kapitalist üretim ilişkilerinden kaynaklanır.¹⁹ Emek gücünün pazarda alışınısından ve tüketiminden sonra, üretim ilişkisi içinde bir ek değer ortaya çıkar. Ve üretim ilişkisinde, kapitalist ile işçi ilişkisini politik eşitlik değil, ekonomik güç ve sömürü yasaları belirler. Dolayısıyla bu görünen ortamdaki eşitliğe yönelik eğilimin ardında, sınıf ezilmişliğinin güçlü etkenleri gizlidir. Kişisel eşitlik, kapitalist düzenin sosyal ilişkilerinde böyle görece değildir. Burada eşitlik, kapitalist türeyişi mantığından yola çıkarak, sınıf sömürüsüne dayanan gerçek bir eğilimdir. Kapitalizm, burjuva toplumuna özgü bir gerginlik içinde, politik özgürlüğü ekonomik baskıyla bir arada götürür. Le-

17. Marx, "Capital" 1:165.

18. "Çifte Özgürlük", bu bölümdeki dipnot 3'de sözü geçen "Çifte bölünme"yi de kapsamına alır.

19. Bu bölümde, dipnot 16. dahi alıntılar.

nin, bu çelişkili durumu demokratik haklar kapsamı içinde tahlil etmeye çalışmıştır.

İnsanların eşitliği, buna göre, soyut bir politik ilke ya da sahte bir ideoloji değildir. Kökeni kapitalist üretim ilişkilerinden gelen karmaşık bir olgudur. Kapitalizm geliştikçe, giderek toplumsal süreçler sermayenin egemenliği altında gelişir ve insan emeğiyle birlikte insanın eşitliği eğilimi görülür. Ama gerçek uygulamada bu eğilimler bir takım engellerle karşılaşır. Ve tarihsel gelişim, kapitalizmin, çeşitli düzeylerde bir emek pazarı ile hiç de demokratik olmayan politik düzenlemelere uygun olduğunu göstermiştir. Tarihlerinde sürekli demokratik bir düzen görülen toplumlarda bile, insanların eşitliği olgusu zamanla önemli değişimlere uğramıştır.

Kapitalizmin ilk aşamalarında, eşitlik olgusu, mülkiyet ve kişiler üzerindeki feodal kısıtlamalarla baskılara bir tepki olarak gelişmiştir. Bu tepkiyle, kapitalizm önceleri hiçbir kişisel fark gözetmeksizin tüm bireylerin özgürlüğünü amaçlamıştır. Kapitalizm, köle, toprak işçisi, ya da özgür kişiler, mülkiyeti olan ya da olmayan kişiler, kadın ya da erkek herkese eşitlik ve özgürlük umutları getirmiştir. Eşitlik vaadi, nüfusun büyük kesimi yine tam özgürlüğe kavuşmadan, en azından tam sosyal ve politik eşitlikleri verilmeden, diğer bir kesim adına uygulandı denebilir. ABD Bağımsızlık Beyannamesi, insanların eşit doğduğu ve yaradılışından vazgeçilemez bir takım hakları olduğunu açıkça ifade eder. Bu haklardan bazıları Yaşam, Özgürlük ve Mutluluk'tur. Ama ABD anayasası köle, kadın ve yoksul kesimi, vatandaş olarak eşit statü içine almamıştır. Son yüzyılın tarihi insanın mülkiyet ve özgürlük alanında temel hakları için yürüttüğü mücadele örneklerini yansıtır.²⁰

Sanayi kapitalizminin başlangıcından ikiyüzyıl sonra, sosyal ve politik eşitsizlikler nispeten ortadan kalkmıştır. Burjuva toplumunun eşitlik vaadi hâlâ geçerlidir ve bu gerçeği vurgulayan kampanyaları sürmektedir. Ne var ki, bugün için eşitliği sağlayacak kişisel özellikler çok üstü-kapalı ve kurnazca yansıtılır. Örneğin ABD'de zenciler ve kadınlar çok önceden başlamış mücadelelerini hâlâ sürdürmektedir, ama günümüzde bu kesimlerin ayırımı 'perdahlanmış'tır. Bugün için her etnik grup, kendi kökenlerinden gelen eşitsizlik anlayışlarını yok

20. 18. ve 19. yüzyıllarda ABD'de eşitlik üzerine görüşler için Bkz. Alan Dawley, "Class and Community", sayfa 1-10, 60-68, 207-211; Ellen Carol DuBois, "Feminism and Suffrage" sayfa 40-47; W.E.B.Du Bois, "Black Reconstruction in America 1860-1880" 1. ve 2. Bölümler.

etme savaşıdır. Ayrıca toplum içinde gruplar oluşturan homoseksüel, sakat, yaşlı, hatta zeka özürlüler bile soyutlanmalarına karşı koyup haklarını aramaktadır.

Yirminci yüzyıl sonlarındaki eşitlik talebi, bir bakıma, emek gücünün özgürce satılabilmesi için koşulların düzeltilmesi eğilimini yansıtır. Bu aynı zamanda, kapitalizmin ileri düzeyinde insan emeğinin eşitlik çerçevesinde değerlendirilmesi için bir savaştır. Yani bu kesim, kapitalizmin vaadettiği ama tutarlı bir biçimde uygulamadığı eşitliği talep etmektedir. İnsanlar bu amaçlar için savaşıırken, burjuva toplumdaki eşitlik amacının artık etkisi azalmış ve insanoğlunun kişisel özgürlüğü konusundaki temel amaçtan sapmıştır. Ve yüzyılın sonuna doğru artık kapitalizmin vaadettiği umutların boşa çıktığı katı bir gerçek olarak su yüzüne çıkmıştır. Böylece eski bir sorun, yepyeni bir güçle yeniden ortaya çıkmıştır: Emek gücünün, eşit ya da eşit olmayan koşullar altında satıldığı konusu bir yana atılarak, 'Neden insan emeğini satsın?' sorusu ön plana geçmiştir. Sömürücünün kendisinden eşitlik vaadi, ya da sömürülme olgusu içinden eşitlik beklemenin anlamsızlığı karşısında, sosyalist hareket dünya çapında bir yanıt beklemektedir.

Kapitalist toplumun çelişkiler içeren eşitlik kavramında karşı demokratik haklar için mücadele, ciddi bir devrim anlamı taşır. Eşitlik için savaş, herşeyden önce, kapitalist toplum içinde insanların en iyi koşulları talep etmesidir. Ama kapitalist düzende bu iyi koşullar son derece kısıtlanmıştır. Lenin'in ifade ettiği gibi, "Kapitalizm resmi eşitliği, ekonomik ve dolayısıyla sosyal eşitsizlikle birleştiren bir düzendir."²¹ Bu durumda, daha fazla eşitlik istenmesi çok çelişkili sonuçlar doğurur. Bireylere daha çok demokratik haklar verildiğinde, kapitalizmin ekonomik ve sosyal yapısındaki baskılar daha çok artar. Eşitlik mücadelesi, kapitalizmde sosyal ilişkilerin hakimiyetini iki cephede tehdit eder; Ezilmiş sınıflar arasındaki ayrımı azaltacak ve bu sınıfla diğer sınıflar arasındaki ayrımı da aynı şekilde azaltacaktır. Aynı anda da, burjuva sınıfın temelini bireysel eşitliğe değil, sınıf sömürsüne dayandığını ortaya çıkaracaktır. Burjuva reformizminin boş girişimleri bir yana, demokratik haklar için eşitlik savaşı kapitalizmin ötesine geçecektir.

Kapitalist toplumda çok çeşitli kökende ve çok çeşitli yapıda kitleler eşit haklardan yoksun kılınmıştır. Örneğin Afrikalılar ya da

ABD'de bu toprakların kendi yerlisi olan insanlar hep ezilmiş kitlelerdir. Bu insanların eşitlikten yoksunluğu, tarihsel bir ezilmişlikten kaynaklanır ve kuşaktan kuşağa böylece sürüp giderek beşikten mezara tüm üyelerinin alınıyazısıdır. İkinci bir kesim ise, tesadüfen ya da doğuştan gelen bazı yapısal özellikleri nedeniyle, eşitliklerinden yoksun bırakılanlardır. Kadına gelince, bu ayırımda ne tek bir kökenden gelen nedenler ne de yapısal özellikler söz konusu olabilir. Tarihin bir damgası vurulmadığı gibi ortak bir yapısal özellikle de herhangi bir ayırımı gerektirmeyen kadının durumu, tam tersine artı bir konuma layıktır. İnsanlığın yüzde 51'ini oluşturan kadın doğurganlık kapasitesiyle insanoğlunun en üstün örneğidir. Kadının bu doğurganlık kapasitesinin kapitalist düzende emek gücünü sürekli yenileyen bir güç olduğu düşünülürse; eşitsizliğe mahkûm edilişlerinin de, diğer kesimlerin eşitsizliğinden farklı bir anlamı olduğunu düşünmek gerekir. Bu, kapitalist toplumsal çoğalma olgusu içinde, kadının özel konumundan kaynaklanan bir farklılıktır. Dolayısıyla kadının gerçek toplumsal eşitliğe kavuşması yolundaki engeller de, diğer kesimlerin engellerinden farklıdır.

Bu bölümde kadının ezilmişliğinin, kapitalist düzenin toplumsal çoğalma kapsamı içinde tahlil edilebilmesi için bir teorik çerçeve sağlanmıştır. Kapitalist toplumda kadının özel konumu iki şekilde tanımlanabilir: Önce, tüm sınıflı toplumlarda olduğu gibi, kapitalist toplumda da kadın toplumsal yeniden üretimin maddi yönleri uyarına erkekten ayrılmıştır. İkincisi, kadınlar, kapitalist toplumdaki diğer bazı kesimler gibi demokratik haklardan yoksundur.

Kadın ile erkeğin toplumsal çoğalma kapsamında ayrı ayrı konumlandırılması, sınıflara göre değişebilir. Örneğin çalışan sınıf kadını, gerekli işin domestik bileşeni adına büyük sorumluluk yüklenmiştir. Yani, emek gücünün ayakta kalışı ve yenilenmesi sorumluluğu kadına aittir. Çalışan sınıf erkeği de, gerekli işin toplumsal bileşeninde büyük sorumluluk üstlenmiştir. Yani sonuçta mal şekline dönüşen geçim araçlarının sağlanması sorumluluğu erkeğindir ve bunu sağlamak için tek şansı ücretli işe girerek emeğine karşılık bir ücret almasıdır. Burada, kapitalist düzende hangi kategorideki kadının çalışan sınıfa dahil olduğunun tahliline girilmeyecektir. Bu konu, üzerinde çok tartışılan ve hâlâ çözülememiş olan Marx'ın çağdaş sınıf yapısı araştırmasının bir parçasıdır. Ve bu sorun çözülemediği sürece, kadın özgürlükleri hareketine yön verecek bir teorik yaklaşım da bulunamayacaktır.

Konumuza geri dönecek olursak, kapitalist toplumda belli bir kadın kesiminin ev emeği sarfettiği noktadan devam edebiliriz. Bu kesimi de, sömürülen emek gücünün ayakta kalışını ve yenilenmesini sağlayan çalışan sınıf kadını kabul ediyoruz. Kapitalist toplumda belli bir kadın kesiminin ev emeği grubunda olduğunu söylerken, prensipte, bu düzendeki tüm kadınların bir tür eşitsizlik içinde bulunduğunu da unutmamak gerekir. Kadının bu eşitsizliği; kapitalist toplumdaki ezilmişliğini, diğer sınıf toplumlarındakinden farklı kılan bir olgudur. Çok daha önceki sınıf toplumlarından kalan bu ayırım, burjuvazinin politik ayırımı gibi sonradan gelişen mekanizmalarla daha da belirginleşmiş ve güçlenmiştir. Yasalarla birlikte resmi olmayan pek çok toplumsal gelenek de, kadının ezilmişliğini ve eşitsizliğini destekler biçimde hüküm sürmektedir. Kapitalizmin gerçekleşmeyen eşitlik vaadi en çok kadının durumunda belirginleşmiştir. Kadın da, diğer eşitlikleri olmayan kitleler gibi, savaşını vermektedir. Geçmiş yıllardaki feminist hareketler, daha çok yasalarla belirlenmiş eşitsizlikleri hedef almıştı. Gelişmiş kapitalist ülkelerde, bugün eşitlik savaşı 19. yüzyıl feministlerin hayal bile edemeyeceği alanlara yayılmıştır. Eskiden yasal ve toplumsal esasların dışında kaldığı iddia edilen kadın artık bu savaşı 'özel yaşamı'nın sorunlarına kadar getirmiştir. Örneğin, ev işlerinde ve evde eşitlik, cinsel seçimlerinde özgürlük, ve çocuk doğurma ya da doğurmama konusunda seçenek hakkı gibi taleplerde bulunmaktadır. Ücretli işte de kadın artık eşit ücret ve eşit fırsat için savaşını açmış, erkeklerle kıyaslanabilir işlerde eşit tazminat ve yıpranma bedeli talep etmektedir. Kadının bu son girişimleri, bir toplumun gerçek eşitsizliklerinin ne boyutlarda olduğuna dair zihinlerde sorular açmıştır. İleri düzeydeki kapitalist ülkelerde kadın-erkek ayırımı, sınıf ayırımından daha önemli noktaya gelmiştir. Bu ülkelerde, sınıf yapısında ara tabakaların oluşması ve aynı şekilde tüketime dönük bir yaşam biçiminin gelişmesi, kadının ev emeğiyle erkeğin ücretli emeği şeklinde ayrılan iki 'dünya'nın kadının yaşamında en önemli toplumsal faktör haline gelmiştir. Çalışan sınıf ile toplumun diğer kesimini birbirinden ayıran temel çizgiyi görmezden gelmek, çok kolay olabilirdi, ama kadın fazlasıyla kendini göstermiştir. Sosyalist-feministler Jacqueline Kennedy Onassis'in gerçek anlamda kardeş olmadığını ısrarla söylerler, ama öteki farklılıklar ortadan kaybolmaya yüz tutmuştur.

Kadının kapitalist toplumda ezilmişliği ve eşit haklar açısından kadının ikili konumundan kaynaklanır. Aynı zamanda da, kadının özel statüsü kapitalist birikimin özündeki bazı amaçlara engel olmaktadır.

Kadının emek gücüne katılımının engellenmesi ve evde oturması ev emeğinin azaltılması ve bu emek gücünün serbest bırakılması eğilimlerini engeller. Çoğu kapitalist düzende kadının evinde soyutlanmasındansa ücretli işe katılımının kârlılığı yaşanır. Kadının kapitalizm çıkarına özel statüsünün devamı bu ayırımına yol açar. Örneğin, kadın için ayrılan işlerde ücretler her zaman son derece düşüktür. Politik açıdan, kadının bazı haklarının olmaması, kapitalist düzendeki eşitlik vaadiyle çelişkilidir.

Bir yandan, yirmici yüzyılda kadın eşitliklerine set çeken engeller nispeten azalmıştır, ancak bu, resmi haklarla temel haklar arasındaki uçurumu tam anlamıyla ortaya çıkartmıştır. Kapitalist düzende ezilmiş diğer gruplar için olduğu gibi, kadın için de, artık burjuva hukukundaki eşitliğin 'eşit olmayan insanlara eşit pay' kandırmacası adil bir toplumdaki özgürlük anlayışından çok farklı çizgilerle ayrılmıştır. Kadın hareketlerindeki değişik sınıf ve sektörlerden kadınların birleşmelerinin kökeninde, bir grup olarak eşitlikten yoksun bırakılmaları gizlidir. Bu hareketler, grupların eşitlik yorumlarına göre değişir. Kimisi burjuva sınıfının kadın-erkek eşitliğinin yeterince bir amaç olduğu görüşündedir. Bu tür bir hareket, burjuva kadın hareketi olarak adlandırılabilir. Ama kapitalizmin son zamanlarında kadın hareketleri, burjuva eşitliği ile gerçek toplumsal eşitlik arasındaki farkı kavramışlardır. Bu da sosyalizme yönelen bir kadın hareketi için temel oluşturabilirdi. Nitekim son yirmi yıldır gelişmiş kapitalist ülkelerdeki kadın hareketleri bu potansiyele sahip olduklarını göstermişlerdir. Ama sol kanadın yapıcı bir şekilde yaklaştığı söylenemez. Bu zayıflığının nedeni, kadının ezilmişliği ile ilgili yeterli bir teorinin eksikliğidir.

Bu vardığımız nokta -yani kadının ezilmişliğinin ev emeği ve eşit haklar kapsamında tahlili- çoğu sosyalist ve sosyalist-feminist tahlilden çok farklıdır. Sosyalist-feminizm, kapitalist toplumda kadının ezilmişliğini ev işçileri ve ücretli emekçiler olmak üzere, içinde bulunduğu ikili durumuna bağlı olarak ele alır. Margaret Coulson, Branka Magas ve Hilary Wainwright aynı şekilde, kadının her iki görevi üstlenmiş olmasından yola çıkar ve bu iki görevin birbiriyle uyumlu bir bağlantısı olmadığı gibi, çelişkiler yarattığını söyler. Kadının ezilmişliğinin kaynağı da bu çelişkiler olmuştur. Jean Gardiner aynı olguyu, kadının 'sınıf yapısıyla ikili ilişki' şeklinde ifade etmiştir.²² Burada ka-

22. Margaret Coulson, Branka Magas ve Hilary Wainwright, "The Housewife and Her Labour under Capitalism." sayfa 65.; Jean Gardiner, "Women in the Labour Process and Class Structure" sayfa 159.

dını doğrudan ücretli işçi olarak ele almış ve dolaylı olarak da ev emeğinden sorumlu ve erkeğe bağımlı aile içinde konumlandırmıştır. Çağdaş sosyalist ve sosyalist-feminist çalışmalarda da görülen bu tartışma, yalnızca ekonomik olguda odaklanır. Çalışan sınıf dışındaki kadının ezilmişliğini ele almadığı gibi, sınıf ayrımını aşan bir ilerici kadın örgütlenmesi ya da değişik ırk ve uluslardan kadınların tek bir hareket içinde birleşmesini engelleyici olgulara hiç değinmez. Diyelim, kadının ezilmişliğinin ev ve ücretli işçi olma ikili rolünden kaynaklandığı tartışması ekonomik bir bakış açısidir. Sosyalist-feministler tüm kadınların özgürlüğü ve bağımsız örgütlenmeyi savunursa da, kadının ezilmişliğine çelişkili bir biçimde sosyalist geleneğin ekonomik görüşüyle yaklaşmışlardır. Kadının ezilmişliğinde ev emeği ve eşit haklar sorunundan kaynaklanan ikili konumunun esas rolü oynadığı tartışması, kadının ücretli işçi olarak konumunun anlaşılmasına bir yol gösterir ve sosyalizm mücadelesinde geniş çaplı bir kadın hareketinin ne denli önemli bir yer tutacağını analizini yapar.

"Kapitalizmde ev emeği ve eşit haklar statüsünün değişikliklere uğramasına rağmen, kadının ezilmişliği sabit kalmıştır. Her sınıflı toplumda olduğu gibi egemen sınıf, emek gücünün çoğalmasını asgari bir zorunlu işi karşılayacak oranda düzenler. Kadının ev emeği, hakları ve ezilmişliği emek gücünün çoğalımı ile ilgili mücadelelerin sonucunu sembolize eder."

Kapitalizm varolduğu sürece, ev emeğin bu çoğalma işlevi için varlığı gerekli olacak ve bu sorumluluk bütün yüküyle kadın tarafından üstlenilmeye devam edecektir. Büyük bir olasılıkla da bu olgunun yanı sıra erkeğin üstünlüğü sistemi de sürecektir.

Şimdi, çalışan sınıf ailesini teorik olarak kapitalist düzenin toplumsal yeniden üretim kapsamında konumlandırabiliriz. Çalışan sınıf ailesi emek gücünün türeyişi için akrabalık bağları esas olan bir gruptur. Kapitalist düzende ev emeğinin bir çok birimi gibi, toplumsal olarak ücretli emekten soyutlanmıştır. Bu grubun yaşadığı ortam bir ev ya da aynı görevi yerine getiren bir dizi evin bir araya gelişiyile oluşur. Örneğin bir çalışan sınıf ailesinde birkaç kuşak yetişkin olabilir. Çocuklarıyla birbirine bitişik kiralık yerlerde yaşarlar. Ya da çocuklu ya da çocuksuz iki kişiden oluşan, kendi evlerinde yaşayan aileler vardır. Göçmen işçiler tek tek ama aileler içinde yaşarlar. Aile içinde yaşayanlar kendi akrabaları olduğu için bu ortama girerler bu ev halkında çoğunlukla bağımlı bir aile bireyi vardır. Bir kısmı da lojman, pansiyon gibi yerlerde yaşar. Bu koşullardan hangisi içinde olursa olsun,

çalışan sınıf ailesi ve ev halkı emek gücü taşıyıcılarının ayakta durması ve yenilenmesi sürecinden sorumludur.

Erkeğin üstünlüğü çerçevesinde yürütülmek üzere, tarihsel olarak, bu görevin çalışan sınıf ailesine verilmiş olması; bu birimi kadının ezilmişliğinin kurumlaşmış bir 'mahzeni' durumuna getirmiştir. Evde ev işçisi olarak kadın, ücretli işte çalışan erkek için karşılıksız hizmetler verir. Bu da kadın-erkek arasında düşmanlıklara yol açar. Kadının ayrıca politik ve sosyal eşitsizliği ve hakları için savaşması da yine kadın-erkek arasında bir çelişki nedenidir. Aile ve ev içinde sürekli gerilim içindeki bu ortamda, kadının ezilmişliği salt erkeğin tarafından ezilişine bağlı görünür. Çünkü tarihsel bir iş bölümünün yarattığı tarihsel bir düşmanlıktan kaynaklanan bu gerginlik, aile içinde mevcuttur. Ancak, kapitalist düzen için önemli olan aile değildir. Kapitalist düzen için kadının, toplumsal çoğalmasına gerekli olan, sorumluluğunu yerine getirmesidir. Ve bu bakış açısı, kapitalist toplumda kadının ezilmişliğinin sürüp gitmesinin nedenini açıklamaya yeterlidir.

Bütün bu yorumlar, çalışan sınıf ailesinin maddesel temelini, yalnızca, kaba çizgilerle ortaya koyar. Gerçek şekli ve özellikleri, bulunduğu kapitalist toplumun tarihsel gelişimine göre farklılıklar gösterir. Genel olarak; ev emeğinin kapitalist toplumdaki çoğalmasına katkısıyla (yani emek gücünün türeyişi ile) çelişkili bir rolü temsil eder. Bir yandan, çalışan sınıf ailesinde erkeğin üstünlüğü ve kadının ezilmişliğiyle yaratılan gerilim, bölünmüş bir çalışan sınıfın daha da bölünmesine yol açabilir. Öte yandan aileler, çalışan sınıfa anlam veren önemli ve sıcak bir ortam ve destekleyici bir güçtür. Ve kapitalizmin bu sınıf üzerindeki ekonomik, politik ve ideolojik egemenliğine karşı koyabilmeleri için bir temel oluşturan birimlerdir. Yani aile bazı sosyalistlerin düşündüğü gibi ne yalnızca bir savunma ve dayanışma kalesidir ne de erkek üstünlüğü ve iç gerilimlerle yıkılmış bir kurumdur. Bazı sosyalist-feministlerin tartıştığı gibi aile, terkedilme noktasına gelen bir kavram da değildir.

Tam tersine, çalışan sınıf ailesinin çelişkileriyle birlikte destek ve dayanışmasının dinamik bir bileşimidir. Ama bu bütünlük belli bir kaptıya şekillenmiş ya da cisimlenmiş değildir. Belli durumlarda bu bütünlük içinde çelişkilerin mi, yoksa dayanışmanın mı ağır basacağı ancak somut bir araştırmayla ortaya çıkacaktır. Örneğin başarılı bir grevde, dayanışma başlıca faktördür. Ama bir güç karşısında savunmak için biraraya gelip mücadelenin bitmesiyle bu grubun ayrılması da doğaldır. Bir diğer olayda; başarısız bir grevin nedeni, ev halkının ba-

ğımlı bireylerinin -yani eş ve çocukların- greve katılmaması için alınan bir karar olabilir. Böyle bir durum, zaten çelişkili ve düşmanca gerilimi büsbütün artırabilir. 19. ve 20. yüzyıl toplum tarihi, çalışan sınıf ailesinin bu ilginç rolünü kanıtlayan olaylarla doludur: kapitalistlerden kaçtukları bir sığınak ve aynı zamanda ataerkil ilişkilerin sürdüğü bir hükümdarlık.²³

Yirminci yüzyıl sonlarında, işçi sınıfının başarısı, erkeklerin olduğu kadar kadınların da harekete geçişine, giderek, daha bağımlı olmuştur. Dolayısıyla erkeğin şövenizmi ve kadının ezilmişliği, sosyalist hedeflere ulaşılmasında her zaman olduğundan daha büyük bir engeldir. Bugünkü aileyi eleştirisiz kabullenene ya da kadının ikinci planda kalışını öylece binemsemiş olan bir kesimin sosyalist hareketi, eylemci ve taraftarlarının yarısından çoğunu bu hareketten uzaklaştırır. Öte yandan erkek şövenizmine ve kadının ezilmişliğine karşı çıkmak, gerçek toplumsal eşitlik içinde bir gelecek toplumun sağlam temellerini atacaktır.

Kapitalist üretim ilişkilerinin egemen olduğu bir toplumda gerekli iş ve artık değer, ücretli iş ve bedelsiz ev emeği arasındaki çekişmeler sürüp gidecektir. Eşit haklar mücadelesinin, gerekli işin bir parçası olarak ev emeğinin ortaya çıkışında, cinsiyet farkını biraz azaltacağı düşünülebilir. Ama bu ayırımın asgari düzeye düşmesi halinde bile, kadın doğurganlık özelliğinden dolayı fazla bir yük taşıyacak ve yine erkek üstünlüğünün yaratılmasına yol açacak bir ortam oluşacaktır. Demokrasinin yayılışı, ne boyutta olursa olsun, kapitalist sömürüye son veremez, kadını da özgür kılamaz.

Sınıf sömürüsünün damgasını taşımayan bir toplumda, artık üretim ile emek gücünün çoğalımı süreçleri arasındaki ilişki, sömürü toplumlarındakinden belirgin biçimde farklıdır. Önceki toplumda, Marx, artık-emeğin toplumsal çoğalıma katkısıyla değerlendirildiğini ifade eder. Sömürü toplumlarında olduğu gibi, kişisel kullanıma sunulmasıyla tanımlanmaz. Artık-emek, çeşitli anlamlarda toplum adına artık-ürün sağlar. Üretim araçlarının yenilenmesi için ayrılan, ileriye dönük gelişim projeleri için saklanır ya da felaketlere karşı sigorta olarak yatırımı yapılır. Artık-değer, eğitim ve sağlık hizmetleri için kullanılır. Ve üretime katılamayan yaşlı ve diğer kişilerin bakımını da sağlar. Marx'a göre, böyle bir toplum yapısında; gerekli iş ile elde edilen ürün, üreticisi ya da aileleri tarafından tüketilir. Emek gücünün çoğalı-

mına katkıda bulunan emek de, bu toplum yapısında uzlaşmaz çelişki yaratmaz. Ve artık-emekle çelişkisi yoktur.²⁴ Antropolgoların bu konudaki yorumları da, bu tür bir toplumda 'domestik ya da aile' üretiminin toplum için bir üretim olduğu noktasında birleşir.²⁵ Sosyalistler için, zorunlu ya da artık-emeğin, toplumsal üretimin bir parçasına dönüştüğü sınıfsız bir toplum ya da komünist toplum, sosyalist devrimin hedefidir. Bu amaca ulaşabilmek için toplumun uzun bir geçiş dönemine ihtiyacı vardır.

Bu geçiş döneminde ev emeği, aile ve kadının ezilmişliği olguları ne aşamalardan geçecektir? Böyle bir sorunun yanıtı ancak deneysel olarak verilebilecektir, ama yine de bir geçiş döneminin genel aşamaları bellidir.

Gerekli işin, toplumsal ve özel olmak üzere iki bileşeni -yani toplumsal ve aile üretimi- arasındaki çelişki bu geçiş döneminde de sürecektir. Üretim, bir anda komünist toplum ilişkileri içine oturtulamaz. Eğer ev emeğini, emek gücünün çoğalımında, kamusal üretimin dışındaki üretim kabul edersek; ev emeğinin bu geçiş dönemindeki önemli bir rolü olacağı kesindir. Komünizmde ev emeğinin toplumsal üretimle bütünleşmesi süreci, bu geçiş döneminin başlıca olayıdır.

Kapitalist düzende de ev emeğinin özel olarak ev içindeki üretiminin azaltılması yoluna gidilir ama burada amaç sermaye birikimine yöneliktir. Oysa sosyalist eğilimde tüm emeğin toplumsallaştırılması, yani toplumsal üretimin parçası olması amaçlanır. Ev emeğinin yükünü azaltmak bilinçli ve planlı bir biçimde insanların gereksinimlerine kanalize edilir.

Sosyalizme geçiş döneminin diğer önemli olayı, demokratik anlayışın değişimidir. Kapitalizmde demokrasi oldukça kısıtlıdır. Burjuvazinin herkese sunduğu haklardan yalnızca mülk sahibi erkekler tam anlamıyla yararlanır. Gerçek toplumsal eşitlik için, sosyalizmin demokrasiyi daha geniş kesimlere yayması gerekir. Burada yalnızca yasaların yeterli olmayacağı açıktır. Kadının gerçek eşitliğine engel oluşturan ev yükümlülükleri, yasaların tek başına çözemeyeceği bir olgu-

24. Marx, "Capital" 3:877. Artık üretim ve emek gücünün çoğalımı arasındaki uyumlu ilişki ile ilgili olarak Bkz. aynı yayında "Critique of the Gotha Programme". "Capital" 1:82-83,496 ve 3:818-820,847,878. Her ne kadar Marx'a bağlı kalmaya çalıştıysam da, yaklaşımında gerekli ve artık-emek kavramlarına dayalı olması, kanışıklığa yol açmıştır. "Artık emeğin bir parçası olan bu emek, gerekli emek sayılacaktır. Yani tasarruf ve birikim için bir baz oluşturan emeği kastediyorum." "Capital" 1:496.

25. Mina Davis Caulfield, "Equality, Sex and Mode of Production" sayfa 213, aynı zamanda Bkz. Eleanor Leacock, "Women in Egalitarian Society."

dur. Sosyalist topluma geçişte kadının bu orantısız ağır yükünün azaltılmasına geri dönersek; bunun gerçekleştirilmesi için iki yol vardır: Birincisi, kadının görevlerinin toplu hizmetlere dönüştürülmesidir. İkincisi de, toplumsal üretim kapsamı dışında kalan ev işinin, erkek tarafından paylaşılarak kadının yükünün hafifletilmesidir. Bu paylaşmaya bir ölçüde çocuklar da katılabilir. Ev işi görevi bir anda ortadan kaldırılamayacaktır, dolayısıyla sosyalizme geçiş döneminde her iki yöntemin sıkı bir biçimde uygulanması gerekir.

Bu geçiş döneminde, emek gücünün çoğalımı açısından aile biriminin temel bir rolü vardır. Burada aile, kapitalist düzendeki çalışan sınıf ailesinden belli başlı yönleriyle değişiktir. Herşeyden önce, tüm ailenin üretime katılımı büyük oranda artar. Aynı şekilde politik yünden de, eşit bireyler olarak, etkinlikleri artar. Ve tabii, ev içindeki yükümlülükler de nispeten eşit denebilecek biçimde paylaşılır.

Bugün için varolan sosyalist toplumlar, kadının toplu üretim ve politik yaşama katılımında büyük adımlar atmıştır. Ama kadının bağımlı yaşamına ve ev yüküne sistemli bir çözüm getirememişlerdir. Bir noktaya kadar, kadının ev yükümlülükleri toplu hizmetlere dönüştürülmüş ama aile içi iş bölümü konusunda kadının ezilmişliğine müdahale edilememiştir. Sonuçta, sosyalist-feministler zaman zaman kadının toplumsal üretime itilmesinin özgürlükten çok çifte bir yük getirdiğini tartışırlar. Ancak 1970'lerden bu yana, sadece bir kaç sosyalist ülkede, ev işi ve çocuk bakımında sorumlulukların paylaşıldığı görülür. Ama bu konuda yeterli adımlar atılıp atılmadığına ciddi bir biçimde eğilmek gerekir.²⁶

Uzun dönemde, sosyalist toplumda kadınla erkeğin toplumsal eşitliği, iki cinsiyet arasındaki doğal farklardan etkilenecektir. Kadının doğurganlık özelliği bunların başında gelir. Kapitalist düzenin yapısında varolan çelişkilerin değişmiş şekliyle, sosyalist toplumda da eşitli-

26. Kuba, Çin'de olduğu gibi ev işlerinde ve çocuk bakımında sorumlulukların paylaşılması konusundaki görüşmelerini 1973 yılında başlatmıştı. Aynı konu Amavutluk'ta çok daha önceki yıllarda, 1967'de ele alınmıştı. Sovyetler Birliği'nde henüz domestik sorumlulukların paylaşılması konusunda resmi bir destek görülmez. Sosyalizme geçiş döneminde kadın sorunu üzerine çalışmalar için Bkz. Elisabeth Croll, "Feminism and Socialism in China". Aynı zamanda "Women in Rural Production and Reproduction in the Soviet Union, China, Cuba and Tanzania"; Maxine Molyneux, "Socialist Societies Old and New"; Judith Stacey, "Patriarchy and Socialist Revolution in China". Aynı zamanda Sovyetler'deki çalışmalar için Bkz. 8. Bölüm'de Dipnot 7. Sosyalist ülkelerde kadının ev yaşamında eşitsizliği ile ilgili belgelerle birlikte, bu çalışmalar, kamu üretimi ve politik alanda emeğin cinsiyete göre ayrınılmadaki kadının dezavantajına olan ısrarlı tutumları inceler. Amavutluk ile ilgili olarak Bkz. "On the Liberation of Women in Albania" sayfa 25-26.

ğin kendi içinde çelişkileri olduğu bir gerçektir. Marx'ın ifadesiyle, "Sosyalist toplumda eşit haklar kavramı, eşit olmayan emek için eşit olmayan bir hak getirir." Yani, Marx'ın sakıncalı bulduğu bu yaklaşım; insanlar arasındaki farklılıklardan dolayı, eşit miktarda işin eşit ödüllendirilmesinin eşit olmayan bir sonuç doğuracağını belirtir. Diyelim, evli ve çocuklu bir işçiyle bekar bir işçinin aynı emek karşılığı aynı parayı alması biri için yeterlidir, diğeri için değildir. Bu sonuç, birinin varlığına diğerinin ise zor yaşamasına yol açar. Bu yanlışları önlemek amacıyla hakların, gerekirse, eşit olmayan bir dağılımına gitmek gerekir.²⁷ Şöyle ki, kadının gerçek eşitliği için ona bazı farklı haklar tanınması doğru olacaktır. Örneğin doğum izni, gebelikte daha hafif iş koşulları, adet dönemlerinde istirahat gibi eşit olmayan haklar, gerçek bir eşitliği dengeleyecektir. Ancak bu şekilde üretimden politikaya, kültürel etkinliklerden insan ilişkilerine kadının tümüyle sosyal yaşama tam katılımı sağlanabilir.

Sosyalist toplum, ev emeğiyle ayakta duran toplum birimlerinden biri olarak aileyi ortadan kaldırmaz. Ama cinsiyete göre iş bölümünü de ortadan kaldırmaz ancak evde olsun, toplumda olsun, kadının ezilmişliğinin temelinde yatan olguyu kökten çözümlemeyi amaçlar. Demokrasi anlayışının geniş boyutlar kazanmasıyla, kadını toplumsal üretime yönlendirmekle, ev emeğiyle ilgili gelişmelerle Marx'ın 'cinsiyetler arasında daha gelişmiş ilişkilerle daha gelişmiş düzeyde bir aile' deyişi gerçekleşir. Sosyalizmde geçiş dönemindeki bu çabalar sonucunda ulaşılabilecek bu ilişkilerin gerçek şeklini önceden tahmin edebilmek mümkün değildir. Engels'in de tartıştığı gibi, "Kapitalist üretimin yakında ortadan kaldırılmasıyla, cinsel ilişkilerin ne şekil alacağı konusundaki tahminlerimiz ancak olumsuz bir görüntü verir, çünkü bu tahminlerimiz sadece yokolacak değerlerle sınırlıdır." Gelecekte nasıl yaşayacaklarını tayin etmek, gelecek kuşaklara bağlıdır. Engels şöyle devam eder: 'Bu kuşak, bugün için kendilerinden beklenenlere çok az değer verecektir. Kendi deneyleriyle elde edecekleri bir görüş içinde insanları değerlendireceklerdir hepsi bu.'²⁸

19. yüzyıl ütöpik sosyalistleri kadının ezilmişliği gerçeğinden dehşet kapılıp ailenin ortadan kaldırılmasını bir çözüm görmüştür. Bu aynı derecede dehşet verici, ısrarlı taleplerini bugün bile savunan sosyalistler yok değildir. Bu çözüm yerine; komünist toplumda ev emeği-

27. Marx, "Gotha Programme" sayfa 9-10.

28. Marx "Capital" 1:460; Frederick Engels. "The Origin of the Family, Private Property and the State." sayfa 145.

nin azaltılması ve paylaşılmasıyla, toplumsal üretimin bütünleyici bir parçası haline getirmek şıkkı elbette ki zor bir aşamadır. Sosyalizme geçiş döneminde "devlet ortadan kaldırılmaz, kendiliğinden yokolup gider"²⁹ Dolayısıyla, sosyalizme geçiş döneminde ev emeği ve kadının durumu çok hassas bir konudur. Ancak bunun başarılmasıyla kadının gerçek özgürlüğü için ekonomik, politik ve ideolojik koşullar sağlanabilir ve yerleşik bir biçimde sürdürülebilir. Bu süreç içinde, sınıf toplumlarında sömürülen emek gücünün çoğalmasını sağlayan tarihsel bir toplum birimi olarak tanımlanan aile, aynı şekilde, 'kendiliğinden bir geçişe uğrayacak ve yok olacaktır'. Ve bu geçişle birlikte ataerkil aile ilişkileri ve kadının ezilmişliği de ortadan kalkacaktır.

29. Engels, "Anti-Dühring" sayfa 333, aynı zamanda sayfa 338.

- Alexander, Sally: Editörlüğünü Juliet Mitchell ve Ann Oakley'in yaptığı "The Rights and Wrongs of Women" sayfa 59-111 den "Women's Work in Nineteenth-Century London: A Study of the Years 1820-1850." Harmondsworth: Penguin Books, 1976.
- Althusser, Louis and Balibar, Etienne: "Reading Capital." Londra: NLB, 1970.
- Anthias, Floya: "Capital and Class", No. 10 (Bahar 1980)'dan "Women and the Reserve Army of Labour: A Critique of Veronica Beechey". 50-63
- Atkinson, Jane: "Signs 83" (1982-1983)'den "Anthropology." 236-258
- Aveling, Edward and Aveling Eleanor Marx: "The Woman Question". Londra: Sonnenschein, 1886. "Marxism Today" 16, no.3 (Mart 1972) de yeniden basılmıştır. 80-88
- Barrett, Michèle: "Women's Oppression Today: Problems in Marxist Feminist Analysis." Londra: Verso Editions, 1980.
- Barrett, Michèle ve McIntosh, Mary: "Capital and Class", no.11 (Yaz 1980)'den "The 'Family Wage': Some Problems for Socialists and Feminists.".
- Bebel, August: "Die Frau und der Sozialismus." Stuttgart: Dietz Verlag, 1891.
- "Woman in the Past, Present and Future". 1885.
- New York: AMS Press, 1976'da yeniden basılmıştır.
- "Woman under Socialism". Daniel De Leon tarafından 1904 de tercüme edildi. New York: Schocken Books, 1971 de yeniden basılmıştır.
- Beecher, Jonathan ve Bienvenu, Richard; "The Utopian Vision of Charles Fourier." Boston: Beacon Press, 1971.
- Beechey, Veronica: "Feminist Review", no.3 (1979)'dan "On Patriarchy". 66-82
- "Capital and Class", no.3 (Sonbahar 1977)'den "Some Notes on Female Wage Labour in Capitalist Production". 45-66
- Editörlüğünü Annette Kuhn ve Annemarie Wolpe'nin yaptığı "Feminism and Materialism: Women and Modes of Production"dan "Women and Production: A Critical Analysis of Some Sociological Theories of Women's Work". Boston: Routledge and Kegan Paul, 1978.
- Beneria, Lourdes: "Cambridge Journal of Economics" 3 (1979)'dan

"Reproduction, Production and the Sexual Division of Labour"
203-225

Benston, Margaret: "Monthly Review" 21 no.' (Eylül 1969)'dan
"The Political Economy of Women's Liberation." 13-27

Bettelheim, Charles: "Economic Calculation and Forms of Property."
New York: Monthly Review Press, 1975.

Blaut, James: "Science and Society" 46 (1982)'den "Nationalism as an
Autonomous Force." 1-23

Blumenberg, Werner.: "August Bebel's Briefwechsel mit Friedrich Engels"
Lahey: Mouton Publishing Co. 1965.

Blumenfeld, Emily ve Mann, Susan: Editörlüğünü Bonnie Fox'un yaptığı
"Hidden in the Household: Women's Domestic Labour under
Capitalism" 267-307

"Domestic Labour and the Reproduction of Labour Power: Towards an
Analysis of Women, the Family, and Class". Toronto:
Women's Press, 1980.

Bobroff, Anne: "Soviet Studies" 26 (1974)'den "The Bolsheviki and
Working Women, 1905-1920." 540-567

Bridenthal, Renate: "Radical America" 10, no.2 (Mart-Nisan 1976)'dan
"The Dialectics of Production and Reproduction in History." 3-
11

Brown, Beverly: m/f, no.1 (1978)'dan "Natural and Social Division of
Labour: Engels and the Domestic Labour Debate." 25-47

Brown, Liz: m/f, no.3 (1979)'dan "The Family and Its Genealogies: A
Discussion of Engels 'Origin of the Family'." 5-34

Bruegel, Irene: "Feminist Review", no.3 (1979)'dan "Women as a Reserve
Army of Labour: A Note on Recent British Experience." 12-23

Bujra, Janet: Editörlüğünü Patricia Caplan ve Janet Bujra'nın yaptıkları
"Women United, Women Divided" in 13-45 sayfasından "Female
Solidarity and the Sexual Division of Labour." Londra:
Tavistock Publications, 1978.

Burris, Val: "Berkeley Journal of Sociology" 27 (1982)'den "The Dialectic
of Women's Oppression: Notes on the Relation between
Capitalism and Patriarchy." 51-74

Caulfield, Mina Davis: Editörlüğünü Gerald Berreman'ın yaptığı "Social
Inequality: Comparative and Developmental Approaches" in 201-220 sayfasından
"Equality, Sex and Mode of Production." New York: Academic Press, 1981.

"Socialist Revolution", no.20 (Ekim 1974)'den "Imperialism, the Family, and Cultures of Resistance." 67-85

Chinchilla, Norma Stoltz: Irvine'deki Kaliforniya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Okulu'nun Şubat 1980 de çıkan Sosyal Bilimler Araştırma Raporları No.61'den "Ideologies of Feminism: Liberal, Radical, Marxist."

"Latin American Perspectives" 4, no.4 (Sonbahar 1977)'den "Mobilizing Women: Revolution in the Revolution." 83-102

"Latin American Perspectives" 6, no.3 (Yaz 1979)'dan "Working-Class Feminism: Domitila and the Housewives Committee." 87-92

Ciancanelli, Penelope: "Review of Radical Political Economics" 12, no.2 (Yaz 1980)'den "Exchange, Reproduction and Sex Subordination among the Kikuyu of East Africa." 25-36

Clements, Barbara Evans: "Signs" 8 (1982-1983)'den "Working-Class and Peasant Women in the Russian Revolution, 1917-1923." 215-235

Coulsen, Margaret; Magas, Branka; ve Wainwright, Hilary: "New Left Review", no.89 (Ocak-Şubat 1975)'den bir kritik "The Housewife and her Labour under Capitalism." 59-71

Cousins, Mark: m/f, no.2 (1978)'den "Material Arguments and Feminism." 62-70

Croll, Elisabeth: "Feminism and Socialism in China." Londra: Routledge and Kegan Paul, 1978.

"Signs" 7 (1981-1982)'den "Women in Rural Production and Reproduction in the Soviet Union, China, Cüba, and Tanzania." 361-399

Dalla Costa, Mariarosa: "The Power of Women and the Subversion of the Community" sayfa 19-54'den "Women and the Subversion of the Community." Bristol: Falling Wall Press, 1973.

Davis, Angela: "Black Scholar" 3, no.4 (Aralık 1971)'den "Reflections on the Black Woman's Role in the Community of Slaves." 3-15

Dawley, Alan: "Class and Community: The Industrial Revolution in Lynn." Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1976.

Deckard, Barbara Sinclair: "The Women's Movement: Political, Socio-economic, and Psychological Issues." New York: Harper and Row, 1978.

Deere, Carmen Diana: "Review of Radical Political Economics" 8, no.1 (Bahar 1976)'dan "Rural Women's Subsistence Production

in the Capitalist Periphery." 9-17

Deere, Carmen Diana ve Leon de Leal, Magdalena: "Signs" 7 (1981-1982)'den "Peasant Production, Proletarianization, and the Sexual Division of Labor in the Andes." 338-360

Delmar, Rosalind: Editörlüğünü Juliet Mitchell ve Ann Oakley'in yaptıkları "The Rights and Wrongs of Women" sayfa 271-287'den "Looking Again at Engels' Origin of the Family, Private Property and the State." Harmondsworth: Penguin Books, 1976.

Dixon, Marlene: "Synthesis" 1, no.4 (Bahar 1977)'den "The Centrality of Women in Proletarian Revolution."

"Radical America" 4, no.2 (Şubat 1970)'dan "Where Are We Going?". 26-35

Editörlüğünü Roberta Salfer'in yaptığı "Female Liberation: History and Current Politics." sayfa 184-200'den "Why Women's Liberation-2?". New York: Alfred A. Knopf, 1972.

Draper, Hal: Editörlüğünü Roberta Salfer'in yaptığı "Female Liberation: History and Current Politics." sayfa 83-107'den "Marx and Engels on Women's Liberation." New York: Alfred A. Knopf, 1972.

Draper, Hal ve Lipow, Anne: Editörlüğünü Ralph Miliband ve John Saville'nin yaptığı "Socialist Register 1976" sayfa 179-226'dan "Marxist Women versus Bourgeois Feminism." Londra: Merlin Press, 1976.

Du Bois, Ellen Carol: "Feminism and Sffrage: The Emergence of an Independent Women's Movement in America 1848-1869." Ithaca: Cornell University Press, 1978.

Du Bois, W.E.B: "Black Reconstruction in America 1860-1880". 1935. New York: Atheneum publishers, 1971 de yeniden basılmıştır.

Easton, Barbara: "Socialist Review", no.39 (Mayıs-Haziran 1978)'dan "Feminism and the Contemporary Family." 11-36

Edholm, Felicity: Harris, Olivia: ve Young, Kate: "Critique of Anthropology", no.9-10 (1977)'den "Conceptualising Women." 101-130

Eisenstein, Zillah: "Capitalist Patriarchy and the Case for socialist Feminism." New York: Monthly Review Press, 1978.

Engels, Frederick: "Anti-Dühring." Moskova: Progress Publishers, 1947.

"Ludwig Feuerbach and the Outcome of Classical Cerman

Philosophy." New York: International Publishers, 1967.

"The Origin of the Family, Private Property and the State."
New York: International Publishers, 1972.

Engels, Friedrich: "The Condition of the Working Class in England."
Çevirisi ve editörlüğü W.O.Henderson ve W.H.Chaloner tara-
fından yapılmıştır. Stanford: Stanford University Press, 1968.

Epstein, Barbara: "New Political Science I", no.4 (1980)'den
"Thoughts on Socialist Feminism in 1980" 25-35

Etable, Roger: Editörlüğünü Roger Etable ve Pierre Macherey'in
yaptıkları "lire le Capital, vol.4." Sayfa 47-109'dan "Presenta-
tion du plan du Capital." Paris: Francois Maspero, 1973.

Evans, Richard: "Women's Studies International Quarterly" 3
(1980)'den "Bourgeois Feminists and Women Socialists in Ger-
many 1894-1914: Lost Opportunity or Inevitable Conflict?".
355-376

"The Feminists: Women's Emancipation Movements in Eu-
rope, America and Australasia 1840-1920." New York: Barnes
and Noble, 1977.

Evans, Sara: "Radical America" 9, no.2 (Mart-Nisan 1975)'den "The
Origins of the Women's Liberation Movement." 1-12

"Personal Politics: The Roots of Women's Liberation in the
Civil Rights Movement and the New Left." New York: Alfred
A.Knopf, 1979.

Firestone, Shulamith: "The Dialectic of Sex: The Case for Feminist
Revolution." New York: William Morrow and Co., 1970.

Fox, Bonnie: "Hidden in the Household: Women's Domestic Labour
under Capitalism." Toronto: Women's Press, 1990.

Freeman, Caroline: "Red Rag," no.5 (1973)'den "When Is a Wage Not
a Wage?". Editörlüğünü Ellen Malos'un yaptığı "The Politics
of Housework", (Sayfa 202-209)'da yeniden basıldı. Londra:
Allison and Busby, 1980.

Freeman, Jo: "American Journal of Sociology" 78 (1973)'den "The
Origins of the Women's Liberation Movement." 792-811

Editörlüğünü H.P.Dreitzel'in yaptığı "Family, Marriage,
and the Struggle of the Sexes", (Sayfa 201-216)'dan "The
Women's Liberation Movement: Its Origins, Structures, and Id-
eas" New York: Macmillan Co., 1972.

Gardiner, Jean: Editörlüğünü Diana Leonard Barker ve Sheila Allen'in
yaptıkları "Dependence and Exploitation in Work and Marri-

age", (Sayfa 109-120)'den "The Political Economy of Domestic Labour in Capitalist Society." New York: Longman, 1976.

Editörlüğünü Alan Hunt'un yaptığı "Class and Class Structure", (Sayfa 155-163)'den "Women in the Labour Process and Class Structure." Londra: Lawrence and Wishart, 1977.

Gaudemar, Jean-Paul de: "Mobilite du travail et accumulation du capital." Paris: François Maspero, 1976.

Geiger, H.Kent: "The Family in Soviet Russia." Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1968.

Gerstein, Ira: "Radical America" 7, no.4-5 (Temmuz-Ekim 1973)'den "Domestic Work and Capitalism."

"Production, Circulation and Value." "Economy and Society" 5 (1976). 243-291

Glickman, Rose: Editörlüğünü Dorothy Atkinson, Alexander Dallin ve Gail Warshofsky Lapidus'un yaptıkları "Women in Russia" (Sayfa 63-83)'dan "The Russian Factory Woman, 1880-1914." Stanford: Stanford University Press, 1977.

Godelier, Maurice: "New Left Review", no.127 (Mayıs-Haziran 1981)'den "The Origins of Male Domination." 3-17

Guesde, Jules: "Textes Choisis, 1867-1882." Claude Willard tarafından editörlüğü yapılmıştır. Paris: Editions sociales, 1959.

Guettel, Charnie: "Marxism and Feminism." Toronto: Women's Press, 1974.

Harrison, John: "Bulletin of the Conference of Socialist Economists", no.7 (Kış 1973)'den "The Political Economy of Housework."

Hartmann, Heidi: "Capital and Class", no.8 (Yaz 1979)'dan "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union." 1-33

Hartmann, Heidi ve Bridges, Amy: "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism." Working draft, Temmuz 1975.

Hayden, Carol Eubanks: "Russian History 3" (1976)'dan "The Zhenotdel and the Bolshevik Party." 150-173

Hayden, Dolores: "The Grand Domestic Revolution: A History of Feminist Designs for American Homes, Neighborhoods, and Cities." Cambridge, Mass: M.I.T.Press, 1981.

Heinen, Jacqueline: "New Left Review", no.110 (Temmuz-Ağustos 1978)'den "Kollontai and the History of Women's Oppression." 43-63,

Heitlinger, Alena: "Women and State Socialism: Sex Inequality in the

Soviet Union and Czechoslovakia." Londra: Macmillan and Co., 1979.

Hindess, Barry ve Hirst, Paul: "Pre-Capitalist Modes of Production" Londra: Routledge and Kegan Paul, 1975

Hole, Judith and Levine, Ellen: "Rebirth of Feminism" New York: Quadrangle Books, 1971.

Holmstrom, Nancy: "Science and Society" 45 (1981)'den " 'Women's Work, The Family, and Capitalism." 186-211

Honeycutt, Karen: "Clara Zetkin: A Left-Wing Socialist and Feminist in Wilhelmian Germany." Ph.D. Dissertation, Columbia University, 1975.

"Signs 5" (1979-1980)'den "Socialism and Feminism in Imperial Germany."

Humphries, Jane: "Cambridge Journal of Economics 1" (1977)'den "Class Struggle and the Persistence of the Working-Class Family." 241-258

"International Workingmen's Association, General Council. Minutes." 4 vols. Moskova: Progress Publishers, n.d. (1964)

Kapp, Yvonne: "Eleanor Marx: II. The Crowded Years, 1884-1898." Londra: Lawrence and Wishart, 1976.

Kelly, Joan: "Feminist Studies" 5. (1979)'dan "The Doubled Vision of Feminist Theory." 216-227

Kelly-Gadol, Joan: "Signs 1" (1975-1976)'dan "The Social Relation of the Sexes: Methodological Implications of Women's History." 809-823

Krader, Lawrence: "The Ethnological Notebooks of Karl Marx." As-sen: Van Gorcum, 1972.

Kuhn, Annette ve Wolpe, Annemarie: "Feminism and materialism: Women and Modes of Production." Boston: Routledge and Kegan Paul, 1978.

Landes, Joan: "Science and Society 41" (1977-1978)'den "Women, labor and Family Life: A Theoretical Perspective." 386-409

Lane, Ann: Editörlüğünü Berenice Carroll'un yaptığı "Liberating Women's History", (Sayfa 4-25)'den "Women in Society: A Critique of Frederick Engels." Urbana: University of Illinois Press, 1976.

Lapidus, Gail Warshofsky: Editörlüğünü Dorothy Atkinson, Alexander dallin ve Gail Warshofsky Lapidus'un yaptıkları "Women in Russia", (Sayfa 115-138)'dan "Sexual Equality in Soviet Poli-

cy: A Developmental Perspective." Stanford: Stanford University Press, 1977.

Larguia, Isabel: Editörlüğünü Ruby Rohrlich-Leavitt'in yaptığı "Women Cross-Culturally: Change and Challenge", (Sayfa 281-295)'dan "The Economic Basis of the Status of Women." The Hague: Mouton, 1975.

Leacock, Eleanor: Lewis Morgan tarafından
Cleveland: World Publishing Co., 1963.

Frederick Engels tarafından "The Origin of the Family, Private property and the State" New York: International Publishers, 1972.

Editörlüğünü Renate Bridenthal ve Claudia Koonz'un yaptığı "Becoming Visible: Women in European Society", (Sayfa 11-35)'den "Women in Egalitarian Society." Boston: Houghton Mifflin Co., 1977.

Lenin, V.I.: "Collected Works." 45 vols. Moskova: Progress Publishers, 1960-1970.

"The Development of Capitalism in Russia." Moskova: Progress Publishers, 1974.

"The Emancipation of Women." New York: International Publishers, 1966.

McDonough, Rosin ve Harrison, Rachel: Editörlüğünü Annette Kuhn ve Annemarie Wolpe'nin yaptığı "Feminism and Materialism: Women and Modes of Production", (Sayfa 11-41)'den "Patriarchy and relations of Production." Boston: Routledge and Kegan Paul, 1978.

McIntosh, Mary: Editörlüğünü Sandra Burman'ın yaptığı "Fit Work for Women", (Sayfa 153-172)'den "The Welfare State and the Needs of the Dependent Family." Londra: Croom Helm, 1979.

Mackintosh, Maureen: Editörlüğünü Sandra Burman'ın yaptığı "Fit Work for Women, (Sayfa 173-191)'dan "Domestic Labour and the Household." Londra: Croom Helm, 1979.

"Capital and Class", no.2 (Yaz 1977)'dan "Reproduction and Patriarchy: A Critique of Claude Meillassoux, 'Femmes, greniers et capitaux'." 119-127

Malos, Ellen: "Socialist Review", no.37 (Ocak-Şubat 1978)'den "Housework and the Politics of Women's Liberation." 41-71

Marcus, Steven: "Engels, Manchester, and the Working Class." New York: Random House, 1974.

Marx, Karl: "Capital. Vol.1." Moskova: Progress Publishers, n.d. 1971.

"Capital. Vol.1." New York. Vintage Books, 1977.

"A Contribution to the Critique of Political Economy." Moskova: Progress Publishers, 1970.

"Critique of the Gotha Programme." New York: International Publishers, 1970.

"The First International and After." Editörlüğü David Fernbach tarafından yapılmıştır. New York: Vintage Books, 1974.

"Grundrisse." Baltimore: Penguin Books, 1973.

"Letters to Dr. Kugelmann." New York: International Publishers, 1934.

"Pre-Capitalist Economic Formations." New York: International Publishers, 1965.

"Capital, 1:949-1084."den "Results of the Immediate Production." New York: Vintage Books, 1977.

"Wages, Price and Profit." Pekin: Foreign Languages Press, 1973.

Marx, Karl and Engels, Frederick: "Collected Works." New York: International Publishers, 1975-.

"Selected Correspondence" 2d ed. Moskova: Progress Publishers, 1965

"Selected Works in One Volume." New York: International Publishers. 1968.

Marx, Karl and Engels, Frederick: "Werke" 39 vols. berlini Dietz Verlag. 1956-1958

Massell, Gregory: "The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia. 1919-1929." Princeton: Princeton University Press, 1972.

Meillassoux, Claude: "Femmes, greniers et capitaux." Paris: Francois Maspero, 1975.

Meyer, Alfred: Editörlüğünü Dorothy Atkinson, Alexander Dallin ve Gail Warshofsky Lapidus'un yaptıkları "Women in Russia", (Sayfa 85-112)'den "Marxism and the Women's Movement." Stanford: Stanford University Press, 1977.

Middleton, Christopher: "New Left Review, nos.113-114." (Ocak-Nisan 1979)'dan "The Sexual Division of Labour in Feudal England." 147-168

Editörlüğünü Frank Parkin'in yaptığı "The Social Analysis

of Class Structure", (Sayfa 179-203)'dan "Sexual Inequality and Stratification Theory." Londra: Tavistock Publications, 1974.

Millet, Kate: "Sexual Politics." New York: Doubleday and Co., 1970.

Mitchell, Juliet: "Woman's Estate." Baltimore: Penguin Books, 1971.

"New Left Review", no.40 (Kasım-Aralık 1966)'dan "Women: The Longest Revolution." 11-37

Molyneux, Maxine: "Critique of Anthropology", nos.9-10 (1977)'den "Androcentrism in Marxist Anthropology." 55-81

"New Left Review", no.116 (Temmuz-Ağustos 1979)'dan "Beyond the Domestic Labour Debate." 3-27

"Monthly Review" 34, no.3 (Temmuz-Ağustos 1982)'dan "Socialist Societies Old and New: Progress Towards Women's Emancipation." 56-100

Morgan, D.H.J: "Social Theory and the Family." Londra: Routledge and Kegan Paul, 1975.

Morgan, Lewis: "Ancient Society." New York: Holt, 1877.

Morton, Peggy: Editörlüğünü Edith Altbach'ın yaptığı "From Feminism to Liberation", (Sayfa 211-227)'dan "A Woman's Work Is Never Done." Cambridge, Mass: Schenkman Publishing Co., 1971.

Murdock, George: "Social Structure." New York: Macmillan Co., 1949.

"The National Conference on Socialist-Feminism." "Socialist Revolution", no.26 (Ekim-Aralık 1975)'dan. 85-116

Nolan, Molly: "Frauen und Wissenschaft, (Sayfa 356-377)'dan "Proletarischer Anti-Feminismus: Dargestellt am Beispiel der SPD-Ortsgruppe Duesseldorf, 1890 bis 1914." Berlin: Courage, 1977.

Okin, Susan Moller: "Women in Western Political Thought." Princeton: Princeton University Press, 1979.

O'Laughlin, Bridget: "Annual Review of Anthropology" 4 (1975)'den "Marxist Approaches in Anthropology." 341-370

"Critique of Anthropology", no.8 (Bahar 1977)'den "Production and Reproduction: Meillassoux's 'Femmes, greniers et capitaux' ". 3-32

Omvedt, Gail: "We Will Smash This Prison! Indian Women in Struggle." Londra: Zed Press, 1980.

"Journal of Peasant Studies" 5 (1978)'den "Women and Ru-

ral Revolt in India." 370-403

"On the Liberation of Women in Albania." New York: Gamma Publishing Co., 1975.

Petchesky, Rosalind: Editörlüğünü Zillah Eisenstein'in yaptığı "Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism", (Sayfa 373-389)'dan "Dissolving the Hyphen: A Report on Marxist-Feminist Groups 1-5." New York: Monthly Review Press, 1978.

Poster, Mark: "Critical Theory of the Family." New York: Seabury Press, 1978.

Poulantzas, Nicos: "Classes in Contemporary Capitalism." Londra: New Left Books, 1975.

"The Power of Women and the Subversion of the Community." Bristol: Falling Wall Press, 1973.

Quataert, Jean: "Reluctant Feminists in German Social Democracy, 1885-1917." Princeton: Princeton University Press, 1979.

Editörlüğünü Marilyn Boxer ve Jean Quataert'in yaptıkları "Socialist Women: European Socialist Feminism in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", (Sayfa 112-145)'den "Unequal Partners in an Uneasy Alliance: Women and the Working Class in Imperial Germany." New York: Elsevier, 1978.

Quick, Paddy: "Review of Radical Political Economics 9", no.3 (Sonbahar 1977)'den "The Class Nature of Women's Oppression." 42-53

"New Political Science 1", no.4 (Sonbahar 1980)'den "Why Women Work for Wages." 43-48

Rapp, Rayna: "Signs 4" (1978-1979)'dan "Anthropology." 497-513

"Science and Society 42" (1978)'den "Family and Class in Contemporary America: Notes Toward an Understanding of Ideology."

"Dialectical Anthropology 2" (1977)'den "Review of Claude Meillassoux, Femmes, greniers et capitaux." 317-323

Red Apple Collective: "Socialist Review", no.38 (Mart-Nisan 1978)'den "Socialist-Feminist Women's Unions: Past and Present." 37-57

Robinson, Lillian: "Robinson on the Woman Question." Buffalo: Earth's Daughters, 1975.

Rosdolsky, Roman: "The Making of Marx's 'Capital'." Londra: Pluto

Press, 1977.

Rowbotham, Sheila: "Woman's Consciousness, Man's World." multi-
more: Penguin Books, 1973.

"Women, Resistance and Devolution: A History of Women
and Revolution in the Modern World." New York: Pantheon
Books, 1972.

Rowntree, Mickey ve Rowntree, John: "Monthly Review 21", no.7
(Aralık 1969)'dan "Notes on the Political Economy of Women's
Liberation." 26-32

Rubin, Gayle: Editörlüğünü Rayna R.Reiter'in yaptığı "Toward an
Anthropology of Women", (Sayfa 157-210)'dan "The Traffic in
Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex." New York:
Monthly Review Press, 1975.

Rubin, Isaak Illich: "Essays on Marx's Theory of Value." Detroit:
Black and Red, 1972.

Sacks, Karen: Editörlüğünü Rayna R.Reiter'in yaptığı "Toward an
Anthropology of Women", (Sayfa 211-234)'dan "Engels Revisited:
Women, the Organization of Production, and Private Property."
New York: Monthly Review Press, 1975.

Saffioti, Heleieth: "Latin American Perspectives 4", nos. 1-2 (Kış-
Bahar 1977)'den "Women, Mode of Production, and Social
Formations." 27-37

Salper, Roberta: Editörlüğünü Roberta Salper'in yaptığı "Female
Liberation", (Sayfa 169-184)'den "The Development of the American
Women's Liberation Movement, 1967-1971." New York:
Alfred A. Knopf, 1972.

Santamaria, U: "Critique of Anthropology", nos.4-5 (Sonbahar
1975)'dan "Review Article: The Ethnological Notebooks of
Karl Marx, ed. by L. Krader." 156-164

Sargent, Lydia: "Women and Revolution: A Discussion of the Unhappy
Marriage of Marxism and Feminism." Boston: South End
Press, 1981.

Sayers, Janet: "Biological Politics: Feminist and Anti-Feminist
Perspectives." Londra: Tavistock Publications, 1982.

Simeral, Margaret: "Insurgent Sociologist" 8, nos. 2-3 (Sonbahar
1978)'den "Women and the Reserve Army of Labor." 164-179

Smith, Paul: Editörlüğünü Annette Kuhn ve Annemarie Wolpe'nin
yaptıkları "Feminism and Materialism: Women and Modes of
Production", (Sayfa 198-219)'dan "Domestic Labour and

Marx's Theory of Value." Boston: Routledge and Kegan Paul, 1978.

Stacey, Judith: "Patriarchy and Socialist Revolution in China." Berkeley: University of California Press.

Steinberg, Hans-Josef: "History Workshop 1" (1976)'dan "Workers' Libraries in Germany before 1914." 166-180

Stern, Bernhard: "Science and Society 12" (1948)'den "Engels on the Family." 42-64

Stites, Richard: "The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930." Princeton: Princeton University Press, 1978.

Urdang, Stephanie: "Fighting Two Colonialisms: Women in Guinea-Bissau." New York: Monthly Review Press, 1979.

Vogel, Lise: "Marxist Perspectives 1", no.1 (Bahar 1978)'den "The Contested Domain: A Note on the Family in the Transition to Capitalism." 50-73

"Radical America 7", no.4-5 (Temmuz-Ekim 1973)'dan "The Earthly Family." 9-50

"Monthly Review 31", no.2 (Haziran 1979)'dan "Questions on the Woman Question." 39-59

"Women, Work, and Family: Some Theoretical Issues." New York City, August 1980.

"Women's Issue." "Critique of Anthropology", no.9-10 (1977)'den.

Young, Iris: Editörlüğünü Lydia Sargent'in yaptığı "Women and Revolution", (Sayfa 43-70)'den "Beyond the Unhappy Marriage: A Critique of the Dual Systems Theory." Boston: South End Press, 1981.

"Socialist Review", nos 50-51 (Mart-Haziran 1980)'den "Socialist Feminism and the Limits of Dual Systems Theory." 169-188

Zetkin, Clara: "Ausgewahlte Reden und Schriften", 1: 3-11'den "Für die Befreiung der Frau!" Berlin: Dietz Verlag, 1957.

"Ausgewahlte Reden und Schriften", 1:95-111'den "Nur mit der proletarischen Frau wird der Sozialismus siegen!" Berlin: Dietz Verlag, 1957. Editörlüğünü yaptığı "Socialist Register" 1976 (Sayfa 192-201)'de Hal Draper ve Ann Lipow tarafından çevrilmiştir. Londra: Merlin Press, 1976.

"The Communist International" 6 (1929)'dan "Surrender of the Second International in the Emancipation of Women." 371-382

Sosyalizm ile Feminizmin arasındaki bağlantı her zaman gündemdedir. Çoğu feministe göre Marksizm esas olarak nitelikli ve erkek işçi sınıfının önceliğini yansıtan bir dünya görüşü olmaktan öte gidemiyor. Lise Vogel patriarka ve sınıf açısından yapılan toplumsal tahlillerin birbirine uymadığı görüşünü redediyor. Bu kitapta Marks'ın, Engels'in ve Clara Zetkin'in kadın sorunu ile ilgili yazılarını yeniden inceler. Vogel'e göre (Marks, Engels ve Zetkin) geliştirdikleri kavramlarla kadınların ezilmesinin özgül karakterini anlamamıza yardımcı olmuşturlar. Aile bu ezilmenin kaynaklandığı en önemli kurumdur.

Vogel kitabına eviçi emeğinin toplumsallaştırılması ve ailenin "söndürülmesi" çağrısıyla son veriyor. Yerleşik değerleri yıkmak isteyen, yeni düşünceleri harekete geçiren bu kitapta yazar, Marksizmin kadınların kurtuluşu için vazgeçilmez bir teori olduğunu savunuyor.

Lise Vogel ABD'de New Jersey'deki Rider College'de öğretim görevlisidir. Yazar aynı zamanda Marksizm ve Feminizmin Mutsuz Evliliği kitabına da katkıda bulunanlardan biridir.

"Muhteşem bir kitap... Özellikle 'kadın sorunu' üzerinde Marksist belgeleri sunuşu inanılmaz! Kitabın kalbinin bu noktada attığına inanıyorum ve daha önce böyle bir çalışma yapılmış olduğunu sanmıyorum."

John CAMMETT

"Özellikle Marx'ın toplumsal çoğalım analizini açıklamasıyla çok iyi bir kitap. Kadının üretme ve türeme emeğinin anlaşılması açısından çok yararlı olacağına inanıyorum."

Louise LAMPHERE

